

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
BÖLCSÉSZET- ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KAR

Forgó András

**Szerzetesség és politikai kultúra
a 18. századi Magyarországon**

Habilitációs értekezés

Budapest

2013

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó.....	3
Bevezetés.....	4
1. A szerzetesség a 18. századi országos politikában.....	4
2. A politikai kultúra története. A politika kultúrtörténeti megközelítésének lehetőségeiről és határaitól.....	13
I. Szerzetesség és politikai kultúra a szatmári megegyezés után.....	27
I. 1. A szatmári kompromisszum és a „konfesszionális rendiség”.....	28
a) A szatmári kompromisszum politikai szimbólumai.....	28
b) A vallásügyi viták.....	41
I. 2. A szerzetesi intézmények újjáéledése a török kiűzését követő évtizedekben.....	50
I. 3. A szerzetesek politikai konfliktusai.....	59
a) Kor újkori viták a rangsorrendről.....	59
b) A szerzetesi előjárók küzdelmei.....	68
c) A szerzetesi követ feljegyzése mint történeti forrás: P. Hermann Engelbert naplója az 1712. évi országgyűlési ülészakról.....	79
I. 4. Egy szerzetespap a század eleji országos politika csúcán: Esterházy Imre.....	85
a) Korai évei és zágrábi püspöksége.....	85
b) Esterházy szerepe a bírósági és a közigazgatási reform előkészítésében.....	94
c) A karrierút tanulságai.....	98
II. Kis apátság a nagypolitikában. A bécsi „skótok” telki adminisztrátorának jelentései az 1764–1765. évi pozsonyi országgyűlésről.....	103

III. A katolikus klérus és az „alkotmányos rendiség” konfliktusa: az 1790-es évek politikai mozgalmata.....	118
III. 1. A vallási kérdés a 18. század utolsó évtizedeiben.....	119
a) József türelmi politikájának következményei – a katolikus tolerancia a századvégen..	119
b) Az 1790–1791. évi országgyűlés vallási vitái.....	139
III. 2. Kísérlet az együttműködésre – a katolikus felvilágosodás és politikai reformtörekvései.....	146
a) A katolikus felvilágosodás.....	146
b) A szerzetespapság és a reformmozgalom: Koppi Károly politikai tárgyú írásai.....	153
c) Koppi helye az 1790-es évek politikai reformmozgalmában.....	165
III. 3. A katolikus rendi tábor kiszélesedése: a görögkatolikus egyháziak diétai részvétele.....	179
a) A görögkatolikus egyháziak jogi státusa az 1790–1791. évi országgyűlésig.....	179
b) A munkácsi püspök és káptalan az országgyűlésen.....	184
c) Bacsinszky püspök a századvég országos politikájában.....	187
d) Kitérő: a magyarországi ortodox püspökök országgyűlési részvétele.....	195
Záró tézisek.....	206
Forrás- és Irodalomjegyzék.....	211

Előszó

Közel nyolc éve, doktori fokozatom megszerzését követően kezdtem el foglalkozni a 18. századi magyar szerzetesség politikai tevékenységével. A kutatáshoz a kezdő lökést és a szakmai inspirációt az ELTE keretei között, Szijártó István vezetésével működő Diaeta-kutatócsoport, majd utódja, a 18. Századi Tanulmányok program adta és adja. Kezdetektől fogva az egyházi középréteg és az alsópapság felé fordult a figyelmem, közülük a szerzetesek kerültek a vizsgálat középpontjába. Ebben nagy szerepet játszottak a munkahelyemen, a PPKE BTK Történettudományi Intézetében működő Művelődéstörténeti Műhely évente megrendezett konferenciái, melyek egy-egy szerzetesrend magyarországi tevékenységét tárgyalták.

Jelen dolgozat e kutatás első eredményeit kívánja olvasója elé tárni. A kézirat elkészítésekor szembesültem igazán azzal, mennyi feladat vár még rám a kutatási téma befejezéséig, mégis úgy gondolom, az elmúlt években szerzett ismereteim már lehetővé teszik, hogy levonjak bizonyos következtetéseket. Dolgozatom elkészítéséhez felhasználtam a szűkebb témában az utóbbi években megjelent publikációimat, melyeket jelen kézirat számára átalakítottam és sok helyen kiegészítettem. Az eredeti közlemények listája a dolgozat irodalomjegyzékében olvasható.

Kutatásaimat eddig is sokan, sok helyen segítették. Itt szeretnék köszönetet mondani azon közgyűjtemények és kutatóműhelyek munkatársainak, akik a téma szétszórt forrásainak és irodalmának felkutatásában tanácsokkal láttak el. Közülük Dénesi Tamás, Fazekas István, Hermann István, Jakab Réka, Koltai András, Kóta Péter, Maximilian Lanzinner, Petr Mat'a, Polyák Mariann, Sarbak Gábor, Anton Schindling, Maximilian Alexander Trofaiér és Thomas Wallnig nevét szeretném mindenképpen kiemelni. Rajtuk kívül feleségemnek tartozom köszönettel, aki biztos háttérrel nyújtott munkám elvégzéséhez.

Végezetül szeretném megemlíteni azokat az ösztöndíjakat, melyekből kutatásaim költségeit fedezni tudtam: Deák Ferenc Ösztöndíj, Faludi Ferenc Ösztöndíj, Habsburg Kutatási Ösztöndíj. További munkámat a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával végezhetem. Külföldi kutatóútjaimat a Balassi Intézet, a Német Felsőoktatási Csereszolgálat (DAAD) és az Osztrák Csereszolgálat (OEAD) támogatta.

Bevezetés

1. A szerzetesség a 18. századi országos politikában

A török kiűzését követő évtizedeket a kései katolikus konfesszionalizáció időszakának tekinthetjük, történetírásunk is hagyományosan a katolikus expanzió korszakaként jellemzi az 1686, különösen pedig az 1711 utáni bő fél évszázadot. A katolikus egyháztörténeti kutatás elsősorban az intézményrendszer újbóli kiépülésére és fejlődésére koncentrált: a nagyszámú plébániaalapításra, a papképzés újjáélesztésére, valamint az ezekkel összefüggésben véghezvitt nagyszabású építkezési munkálatokra. Ezért elsősorban a majd minden egyházmegyében elszánt építómunkát végző megyéspüspökök álltak és állnak ma is a kutatás középpontjában.¹ Az utóbbi években azonban az egyházi középreg, valamint az alsópapság helyi szerepének vizsgálata is megkezdődött,² ezzel párhuzamosan pedig a magyarországi kutatás is felfigyelt arra a jelenségre, hogy legkésőbb a 18. század elejétől kezdve milyen nagy jelentőséget tulajdonított az államhatalom a katolikus egyház normaközvetítő szerepének. A Habsburg kormányzatot ugyanis a katolicizmus magyarországi térnyerésének támogatásában nemcsak államegyházi törekvések vezérelték, legalább ennyire fontos szerepet játszott az intézményrendszer kiépítésében és működtetésében, hogy az alattvalók életét térben és időben behálózó katolikus egyház volt a török kor utáni konszolidáció és biztonság záloga. Ehhez társult a század második felében, a felvilágosodás előretörésével az államhatalom részéről az alattvalói hasznosság igénye.³

A 18. századi katolikus konfesszionalizáció külön fejezetét alkotják a szerzetesrendek. Szintén régóta foglalkoztatja a kutatást a török időkben elenyészett vagy visszaszorult szerzetesközösségek újraterelése és megerősödése.⁴ Újabb megkezdődött a kérdés szisztematikus, elméleti igényű vizsgálata is.⁵ A korszakot joggal nevezhetjük a szerzetesség második virágkorának, mindazonáltal fontos megjegyeznünk, hogy a szerzetesség ismételt térnyerése nem a Mohács, még kevésbé a protestáns felekezetszerveződés kora előtti helyzet

¹ A magyar katolikus egyháztörténet minden klasszikusa ezt emeli ki a század első felének tárgyalásakor: MESZLÉNYI (1970); HERMANN (1973); SZÁNTÓ (1983); ADRIÁNYI (2004).

² FAZEKAS (1993); FEDELES (2005); DÉNESI (2006); GÖZSY–VARGA (2009); HERMANN (2011), BÁRTH (2013), MIHALIK (2013).

³ A kérdés részletes tárgyalása legújabbban: GÖZSY (2013)

⁴ A kérdés legfontosabb rendtörténeti munkái: BÉKEFI (1892); BÉKEFI (1902a); NÉMETH (1907); KISBÁN (1940); BALANYI–BIRÓ–BIRÓ–TOMEK (1943); LUKÁCS (1989), RAJECZKY (1991); KOLTAI (2007).

⁵ SIPTÁR (2009); SIPTÁR (2010).

újjászületése volt. Ugyanis jelentős hangsúlyeltolódások figyelhetők meg a szerzetesrendek 16. és 18. századi működésében. Másrészt a magyarországi szerzetesi közösségek török kor utáni felvirágzása európai viszonylatban korántsem egyedülálló. A férfi és női szerzetesek száma a katolikus területeken az 1650 és 1750 körüli időszakban mindenhol növekedett, csak ezt követően érzékelhető gyors csökkenés, természetesen elsősorban az államhatalom beavatkozásának következtében. A magyarországi szerzetesség számának adatai még a század első felében is szerénynek tűnnek más európai országokkal, vagy a Habsburg Monarchia más tartományaival összehasonlítva. A kutatás a nagyjából egymilliós lakosságú Alsó-Ausztriában több mint 1.800 szerzetes működését feltételezi a 18. század közepén, míg Magyarországon ugyanekkor mintegy nyolcszor annyi lakosra alig több mint 4.600 szerzetes jutott.⁶

Mint később látni fogjuk, a szerzetespapok magyarországi működése számos konfliktussal járt a század folyamán. Ez jórészt a trienti katolicizmus velejárója volt. Már maga a zsinat is ellentmondásos viszonyba került a szerzetesség intézményével: egyrészt támogatta a szerzetesi fegyelem minél hatékonyabb visszaállítását, másrészt hangsúlyozta a lelkipásztorkodás fontosságát. E két szempont a legrégebbi, monasztikus hagyományokat őrző szerzetesi közösségek (mindenekelőtt a bencés és ciszterci apátságok) esetében nehezen volt összeegyeztethető. De a kanonokrendek (mint a premontrei), sőt még a trienti reform hatására szerveződött ún. szabályozott papi közösségek (mindenekelőtt a jezsuiták) kapcsán is nehéznek bizonyult közös nevezőre hozni a zsinat által megerősített megyéspüspöki joghatóságot és a szerzetesi *exemptiót*.⁷ A század első évtizedeiben azonban a magyarországi püspöki kar és az államhatalom az égető paphiány miatt olyan nagy mértékben támaszkodott a szerzetespapságra, hogy a konfliktusok érdemben nem veszélyeztették a szerzetesi közösségek térnyerését. A század közepétől kezdve viszont egyre inkább elterjedt a szerzetesi életformával szembeni szkepticizmus, mely különösen a monasztikus hagyományokat őrző rendek, valamint a „barokk katolicizmus” letéteményesének tekintett jezsuita rend tevékenysége elleni fellépéshez vezetett az államhatalom és a püspöki kar részéről egyaránt. Ezeket tetézték be II. József jól ismert feloszlatási intézkedései.

A 18. századi katolikus konfesszionalizáció jellegéből adódóan, vagyis a minden kora újkori felekezetre jellemző kizárólagossági igény következtében,⁸ szükségszerűen a többi magyarországi vallásfelekezet, elsősorban a két „bevett” protestáns egyház működése ellen is irányult. Ennek részletei – az 1681. évi soproni országgyűlés vallási cikkelyeivel kezdődő

⁶ BEALES (2003), 1–9; 207.

⁷ A zsinat történetének máig alapvető fontosságú összefoglalása: JEDIN (1949–1975). Lásd továbbá BEALES (2003), 29–34.

⁸ Lásd TUSOR (2008).

törvények, valamint az 1691-től kiadott uralkodói rendeletek hatása – régóta ismert a szakirodalomban. Érthető okokból elsősorban a protestáns történetírás foglalkozott velük behatóan.⁹ Az újabb kutatások azonban árnyalták a korábbi sematikus képet, hangsúlyozva, hogy a helyi gyakorlat sokszor eltért a merev törvényi szabályozástól.¹⁰ Mint arra a konfesszionalizáció elméletének kidolgozói már régóta felhívták a figyelmet, a felekezeti küzdelmek a korszakban egyáltalán nem választhatók külön a „világi” politika eseményeitől,¹¹ így nem meglepő, hogy a 18. századi Magyarországon is közügynek számított a „vallási kérdés”. Ennek természetesen témánk szempontjából is jelentősége lesz. A századelő vallási vitáiban ugyanis nem meglepő módon a klérus játszotta a vezető szerepet, és a különösen II. József türelmi rendeletével fordulatot vett egyházpolitikára is reflektált a katolikus papság. Főként az utóbbi jelenség szintén régóta foglalkoztatja a katolikus egyháztörténet-írást.¹²

Ezzel el is érkeztünk dolgozatom tulajdonképpeni témájához: a katolikus klérus, szorosabban véve a magyarországi szerzetesség 18. századi politikai tevékenységéhez. Az egyházi rend politikai aktivitásának vizsgálata nem új keletű a magyar történetírásban, régóta ismert a szakirodalomban, hogy a katolikus konfesszionalizáció a korszakban a papság közéleti szerepének növekedésével is járt. A kutatás eddig jórészt egyes főpapok tevékenységére koncentrált: az 1710-es és 1720-as évek reformjait előmozdító püspökökre (Csáky Imre, Esterházy Imre),¹³ vagy a Mária Terézia (egyház)politikáját támogató főpásztorokra (Barkóczy Ferenc, Eszterházy Károly).¹⁴ De az uralkodóházzal ambivalens viszonyban lévő ordináriusok (Althann Mihály Frigyes, Padányi Biró Márton)¹⁵ is figyelmet kaptak, és természetesen a jozefinista politika leghevesebb ellenzői (az előbb említett Eszterházy Károly mellett főként Batthyány József)¹⁶ sem kerültek el a korábbi történésznemzedékek figyelmét.

Az egyházi rend mint társadalmi és politikai csoport vizsgálatával azonban sokáig adós maradt a történettudomány. Végül Joachim Bahlcke német történész vállalkozott arra, hogy bemutassa a katolikus főpapság közéleti szerepét a 18. századi rendi politika kontextusában, egyúttal határozott tézist állítson fel a magyar püspöki kar és a bécsi udvar korabeli

⁹ Mindenekelőtt MÁLYUSZ (1939) és BUCSAY (1977).

¹⁰ Lásd például a cenzúra tekintetében: SZELESTEI (1983); SZELESTEI (1991).

¹¹ SCHILLING (1981), 15–40; REINHARD (1983).

¹² MESZLÉNYI (1934)

¹³ MÁLNÁSI (1933); BÓNIS (1935). Az előbbi monográfia a téma egyik alapvető feldolgozása, függetlenül attól, hogy a szerző milyen dicstelen politikai pályát futott be a kötet megjelenését követő évtizedben.

¹⁴ SUGÁR (1984).

¹⁵ NAGY–KLEKNER (1941); PEHM (1934).

¹⁶ Mindenekelőtt MESZLÉNYI (1970), 122–146.

kapcsolatáról.¹⁷ Az igen széles forrásbázist és gyakorlatilag a vonatkozó régebbi és újabb szakirodalom egészét megmozgató monográfia központi gondolata, hogy a főpapság a század első felében szoros együttműködésben dolgozott a katolikus intézményrendszer kiépítésében, és egyúttal elszántan támogatta az uralkodók magyarországi politikáját. A század közepén azonban éles fordulat következett: az együttműködés szembenállássá változott. Mária Teréziának a katolikus egyház reformját és az egyházi rend magyarországi befolyásának csökkentését célzó intézkedései ugyanis heves ellenállást váltottak ki a főpapság részéről. A megváltozott viszonyt a szerző szerint Padányi Biró Márton jól ismert munkájának (*Enchiridion de fide*) bécsi fogadtatása vezette be. A szélsőségesen protestánsellenes iratot, elsősorban annak viharos külföldi fogadtatása miatt ugyanis Mária Terézia betiltotta. Az igazi összecsapás azonban az 1764–1765. évi országgyűlés alkalmával következett be, amikor a Kollár Ádám szintén elhíresült írásának hatására kialakult rendi ellenálláshoz a klérus is csatlakozott.¹⁸ A konfliktus természetesen II. József uralkodása idején mérgesedett el igazán. Ekkor a magyarországi főpapság testületileg is fellépett az uralkodónak a katolikus egyházat érintő intézkedései ellen VI. Pius bécsi látogatásakor.

A fent említett tézis tetszetőssége ellenére komoly aggályokat ébreszt.¹⁹ Bár kétségtelenül csábító gondolat, hogy Biró püspöknek a század számtani középpontjában megjelent műve jelölje ki a korszakhatárt az udvar és a klérus viszonyában, maga Bahlcke is részletesen ismerteti a magyar szakirodalomban azt a régóta ismert viszályt, amely Althann Mihály Frigyes és III. Károly között robbant ki a *Carolina Resolutio* 1731. évi kiadását követően. A szembenállás kis híján Althann püspöki székébe és nem utolsó sorban vagyonába került.²⁰ Vagyis húsz évvel a szatmári megegyezés megszületése után az udvar már arra kényszerült, hogy egy magyarországi püspök ellen hadakozzon. Ráadásul egy, az Örökös Tartományokból származó főnemes került szembe III. Károllyal, akitől pedig Bécs sokkal inkább várhatott volna együttműködést, mint a gyakran megbízhatatlannak ítélt magyaroktól. Másrészt az 1764–1765. évi hírhedt országgyűlési viták kapcsán szintén maga a szerző hivatkozik Batthyány József jelentéseire, amelyekben az udvart informálta az aktuális pozsonyi politikai helyzetről. Batthyány pedig 1760 óta a kalocsai érseki székben ült, tehát a konfliktusos időszakban az ország második egyházi méltósága sietett az uralkodóház segítségére. Az pedig közismert tény a magyar egyháztörténet-írásban, hogy Mária Terézia egyházi reformprogramja a katolikus klérus tagjai között is széles támogatóbázissal rendelkezett.

¹⁷ BAHLCKE (2005).

¹⁸ Lásd a II. fejezetet.

¹⁹ Vö. SZIJÁRTÓ (2009a) megállapításaival, különösen 108–109.

²⁰ NAGY–KLEKNER (1941); BAHLCKE (2005), 210–213.

Végül a II. József egyházpolitikája elleni fellépés természetesen komoly ellenállást szült a magyarországi klérus körében, az itt érvként hozott korporatív fellépés a „fordított Canossa-járás” idején²¹ azonban egyedi esetnek tekinthető, és semmiféle gyakorlati következménnyel nem járt. A klérus jozefinizmus-ellenes hangulatát valójában néhány főpap – elsősorban a korábban említett Batthyány József és Eszterházy Imre – képviselte. A Habsburg uralkodók évszázados főkegyúri jogukkal élve valójában mindvégig kezükben tartották a katolikus egyház irányítását, így a klérus mint politikai csoport a 18. század folyamán kevésbé az uralkodóval, sokkal inkább a magyar rendiséggel került konfliktusba.

Szijártó István egyik legújabb tanulmányában a 18. századi rendi politikát új kontextusba helyezte, amikor a korszak politikai életére a „konfesszionális rendiség” és az „alkotmányos rendiség” tételét alkalmazta. A 18. század első országgyűléseit ugyanis a fent említett vallási viták uralták. Ahogy később részletesen is bemutatásra kerül, a katolikus többség és a két „bevett” protestáns felekezet követőiből álló kisebbség feloldhatatlan ellentétben állt egymással. A török kiűzése utáni új helyzetet kihasználva a katolikusok a klérus vezetésével a protestantizmus teljes visszaszorítását, míg a protestánsok az 1606. évi bécsi békén nyugvó szabad vallásgyakorlatot követeltek. E meddő viták sokszor hónapokra megbénították az országgyűlés munkáját. Mivel így lehetetlenné vált az udvar számára fontos döntések (közigazgatási és bírósági reform, nőági örökösödés) meghozatala, Bécs 1715-től kezdve arra törekedett, hogy kivegye a vallási kérdést az országgyűlés tárgyalási témái közül. Végül ez vezetett a vallásügy 1731. és 1734. évi rendeleti szabályozásához. Ez ugyan egyik fél számára sem jelentett megnyugtató megoldást, azonban azzal, hogy a felekezeti kérdés eltűnt a diétáról, nemcsak az uralkodói reformok tárgyalásának, hanem a rendi alkotmány védelmezésének lehetősége is megnyílt a magyar rendiség előtt. Így létrejöhettek a rendek felekezeten átívelő szövetsége, és az országgyűlés egyre inkább a „szatmári békekességben” garantált rendi jogok körülbástyázásával foglalkozhatott. Ez a folyamat csúcspontjára az 1764–1765. évi országgyűlésen megnyilvánuló rendi ellenállásban. A II. József halála után, huszonöt éves szünetet követően összeült diéta azonban újra felkavarta a felekezeti indulatokat. Itt kellett ugyanis állást foglalnia a magyar rendiségnek, hogy törvénybe iktatja-e József türelmi politikáját, vagy visszatér Mária Terézia uralkodása idejének vallási viszonyaihoz. Az országgyűlés végül a türelmi rendelettel megegyező értelmű törvényt hozott, ezzel egyúttal kiállva az „alkotmányos rendiség” intézménye mellett.²²

²¹ ROSKOVÁNY (1856), 258–268.

²² SZIJÁRTÓ (2012).

A klérusnak ebben a változó légkörben kellett megtalálnia a maga helyét a század országos politikájában. Korszakunk elején magabiztosan állt a katolikus többség élére, és próbálta meg visszaszorítani a protestantizmus magyarországi elterjedését. A század folyamán látszólag alkalmazkodott a megváltozott viszonyokhoz: az 1764–1765. évi országgyűlésen legalább is több olyan egyházi résztvevőt találunk, aki hevesen támadta Kollár művét, így ezzel együtt Bécsnek a rendiség előjogait csorbító terveit.²³ Az 1790–1791. évi országgyűlésen azonban megpróbált visszatérni a századelő felekezeti harcaihoz, hogy megakadályozza a két protestáns felekezet szabad vallásgyakorlatának becikkelyezését, és ezzel elejét vegye annak a folyamatnak, amely a katolicizmus mint államvallás megszűnésére irányult. Ekkorra azonban már kisebbségbe került, még a diéta katolikus világi résztvevőinek többsége sem támogatta ez irányú törekvését.²⁴

Dolgozatom ebben az értelmezési keretben tárgyalja a klérus és az országos politika viszonyát. A vizsgálat időkerete a szatmári megegyezés (1711) és a II. József halála utáni nemesi-értelmiségi reformmozgalom lezárulása (1792) közötti időszak, de a dolgozat súlypontjai a választott időkeret elejére és végére esnek. A helyszín az országgyűlés, a főszereplő pedig a magyarországi szerzetesség. E megszorítások mindegyike magyarázatra szorul. A magyar történetírásban már elfogadott tétel, hogy a Rákóczi Ferenc mozgalmát lezáró szatmári megegyezés új korszakot nyitott a magyarországi rendi politika történetében.²⁵ A „szatmári kompromisszum” több évtizedre, egészen Mária Terézia 1765-től kezdődő „felvilágosult abszolutista” kormányzásáig kijelölte a Habsburg-magyar viszony kereteit, sőt lényegében csak II. József kísérelte meg felrúgni ezt a megállapodást. Az ő törekvéseit azonban nagyrészt semmissé tették az 1790–1792. évek eseményei. A Szijártó István monográfiája óta²⁶ megélénkült 18. századi diéta-kutatás pedig bebizonyította, hogy az országgyűlés a vizsgált korszakban sem vesztett jelentőségéből. Bár lényegesen ritkábban hívták össze, mint az előző évszázadokban,²⁷ a pozsonyi rendi gyűlések kiváló „pillanatfelvételt” adnak a magyarországi rendi politika alakulásáról. Itt fontos megjegyezni: mivel Erdély a korszakban külön igazgatási egységet alkotott, külön országgyűléssel, ezért a vizsgálat nem terjed ki a (nagy)fejedelemségre. Horvátország azonban érintőlegesen előkerül az elemzés során. A klérus szempontjából az előbb ismertetett események fényében a század eleje (különösen az 1712. és az 1714–1715. évi országgyűlési ülésszakok), valamint

²³ BÄHLCKE (2005), 274–287.

²⁴ Ezzel részletesen dolgozatom III. fejezetében foglalkozom.

²⁵ Legutóbb: KALMÁR (2012).

²⁶ SZIJÁRTÓ (2005).

²⁷ PÁLFFY (2010), 290–292.

korszakunk vége (az 1790–1791. és az 1792. évi országgyűlés) a legfontosabb. Az országgyűlésen résztvevő szerzetesrendi előjárók és megbízottjaik az alsótáblai klérushoz tartoztak, egy olyan politikai csoporthoz, melyet eddig szinte egyáltalán nem vizsgált a kutatás. Ráadásul, mint látni fogjuk, egy részük a Habsburgok más örökös tartományából érkezett, vagyis a magyar rendiség számára külföldi volt. Így politikai tevékenységük vizsgálata során szokatlan látószögéből nyerhetünk betekintést a diéta 18. századi működésébe.

A szerzetesi előjárók és képviselőik országgyűlési részvételét, az országgyűlés teljes összetételével együtt kezdetben a szokásjog szabályozta. Először 1608-ban fogadott el az országgyűlés olyan törvénycikkelyt, amelyben lefektették, hogy kik jogosultak részt venni a diéta munkájában.²⁸ A törvénycikk a karok és rendek közé a főpapok, a bárók vagy mágnások, valamint a nemesek és a szabad királyi városok csoportját sorolta, majd meghatározta a két tábla összetételét. Eszerint a klérus tagjai közül a megyéspüspökök a felső, a székeskáptalanok képviselői az alsótáblán kaptak ülés- és szavazati jogot. Ugyanez a képviseleti elv volt érvényes a társaskáptalanokra is. Az *infulált* és birtokos apátoknak, prépostoknak személyes diétai megjelenést garantált a törvénycikk, de az országlakosok között (*inter regnicolas*), vagyis az alsótáblán. A rendelkezés külön kiemelte az egyháziak közül a pálos rend generálisát, akinek szintén személyes megjelenést és szavazati jogot biztosított. Azt azonban nem határozta meg, hogy a diéta melyik tábláján. Az 1608. évi rendelkezés tehát azt az elvet konzerválta, hogy a felsőtáblán a személyes megjelenés, az alsótáblán pedig a képviseleti rendszer az irányadó. Ebbe a képbe egyedül az *infulált* apátok és prépostok nem illenek bele személyes meghívásukkal,²⁹ így nem meglepő, hogy ebből és a pálos generálisra vonatkozó pontatlan szabályozásból a későbbiekben sok konfliktus is származott.

Mivel a pálos rend a török idők alatt sem tűnt el teljesen az országból, a rendfőnöki tisztséget, néhány év kivételével az 1608. évi rendelkezést követő évtizedekben is betöltötték.³⁰ Az apáti és préposti címek túlnyomó többségét azonban a 17. század folyamán világi papok viselték, ők formálhattak tehát jogot a személyes diétai megjelenésre. Bár forrásaink e téren hiányosak, az 1608. évi szabályozás meggyökeresedése a század országgyűlésein nagyrészt nyomon követhető. Erről tanúskodnak a korszakból fennmaradt

²⁸ 1608. évi k. u. I. tc. A dolgozatban a törvények szövegére minden esetben a Corpus Juris Hungarici millenniumi kiadása alapján hivatkozom, ezért ezt a továbbiakban nem fogom külön feltüntetni.

²⁹ SZIJÁRTÓ (2005), 414.

³⁰ A korszak rendfőnökeinek felsorolása: KISBÁN (1938–1940), II. 436.

listák, melyek a diétára meghívott, illetve az ott megjelent rendeket sorolják fel.³¹ A század végétől, mint láttuk, nagy számban indult meg a török kor alatt elnéptelenedett szerzetesi intézmények újjáéledése, részben külföldi konventek közreműködésével. Ezek a visszatelepülések azonban meg sem közelítették a szerzetesi intézmények középkori elterjedését, így számos világi papoknak adományozott apáti és préposti cím, javadalom a következő században is megmaradt.

Az 1608 előtti szokásjog, valamint az az évi törvényi szabályozás értelmében a pálos rendfőnök mellett tehát az újjáéledt bencés és ciszterci apátságok, valamint a premontrai prépostságok előjárói formálhattak jogot az országgyűlési részvételre. Ahogy később részletesen bemutatásra kerül, rajtuk kívül a jezsuita rend képviselői nyertek még ülés- és szavazati jogot a diétán, hosszú küzdelem árán. Ők alkotják tehát az országos politikában aktív szerzetesek csoportját. Már itt érdemes felfigyelnünk arra a tényre, hogy a jezsuiták kivételével valamennyien középkori eredetű közösségekhez tartoztak, akik olyan szerzetesi ideált képviseltek, amely a trienti reform szellemével kevésbé volt összeegyeztethető. Ennek korszakunkban természetesen komoly következményei lettek. A vizsgálatban még egy szerzetesközösség, a piarista rend is megjelenik, amely ugyan korszakunkban nem nyert részvételi és szavazati jogot az országgyűlésben, néhány rendtag azonban mégis hatással volt a századvég politikai életére.

Dolgozatom e bevezető fejezetet követően három fő részből áll. Először arra a kérdésre keresem a választ, hogy miként találta meg a helyét az országgyűlés munkájában részt vevő szerzetesi csoport a szatmári megegyezés után átformálódott rendi politikai kultúrában. Ehhez először röviden bemutatom a „szatmári kompromisszum” hatására kialakult politikai kultúra körvonalait. Ezt követően a 18. század eleji konfesszionális rendiség központi konfliktusát, a vallási vitát vizsgálom meg az 1708–1715. évi országgyűléssel összefüggésben. Ezek után térek rá a szerzetesrendek század eleji megerősödésére, először áttekintve az újraterlepülések elsősorban politikai következményeit, majd részletesen megvizsgálom az újonnan feltűnt szerzetesi csoportok képviselőinek bekapcsolódását az országgyűlés munkájába, és az ezekkel járó konfliktusokat. A szerzetesség és a szatmári kompromisszum után kiformalódott politikai kultúra kapcsolatának legfontosabb forrásai a szerzetespapoknak a diéta működését tárgyaló feljegyzései. E – sajnos elég szűkös – forráscsoport egyik kifejezetten értékes darabján kísérlem meg bemutatni a dokumentumok történeti értékét. Végül a századelő egyik legismertebb szerzetese, a pálos rend főnökéből püspöki, majd esztergomi érseki méltóságig

³¹ A 17. századi listákat közzéteszi: GUSZAROVA (2005). A címzetes apátságokról és prépostságokról térképes áttekintést ad: MOLNÁR (2006), 2. térképmelléklet.

emelkedő Esterházy Imre példája segítségével kívánom szemléltetni, hogy a családi kapcsolatok és a személyes képességek miként emelhettek ki egyeseket az „alsótáblai klérus” ismeretlenségéből.

A dolgozat következő része vékony szálként köti össze a századelőt vizsgáló fejezeteket az 1790-es évek történéseivel foglalkozó elemzéssel. Ennek apropóját ismét egy szerzetesi feljegyzés adja: a telki bencés apátság adminisztrátorának beszámolója az 1764–1765. év történéseiről. Reményeim szerint sikerül bemutatnom, hogy az első látásra adatokban nem túl gazdag jelentés számos érdekességgel szolgál témánk szempontjából.

Ezután következik az 1790–1792 közötti nemesi-értelmiségi reformmozgalom és a klérus kapcsolatának vizsgálata. Itt néhány jellemzőnek ítélt forrás segítségével először arra a kérdésre keresem a választ, hogy milyen változások mentek végbe a jozefinista évtized alatt a felekezetek egymáshoz való viszonyában, természetesen elsősorban a katolikus klérus szemszögéből. Majd ismét a vallási viták tárgyalása következik, így remélhetőleg világossá válik az egyházi rend álláspontjának hasonlósága a századelőn tanúsítottal, és ennek tarthatatlansága a megváltozott közegben. Ezután a klérus és hangsúlyozottan a szerzetesség kitörési kísérletére mutatok be egy példát, mely a merev felekezeti álláspont feladását és politikai szempontból is a reformokkal szembeni konstruktivitást célozta. A konkrét példát megelőzendő azonban szükségesnek tartom a kérdés elméleti és módszertani szempontú tisztázását, mert ez a konstruktív álláspont egy nagyobb értelmezési keretben, a katolikus felvilágosodásnak nevezett szellemi irányzatban helyezkedik el. Ezután következik a konkrét példa Koppi Károly piarista történészprofesszor közéleti tevékenységének vizsgálatával.

Noha a jozefinista szerzetesi intézményeket feloszlató politikája sok tekintetben gyengítette a klérus közéleti pozícióját, az 1790-es években új szereplőkkel gazdagodott a katolikus rendi tábor. Mária Terézia egyházpolitikájának következtében ugyanis új fejezetbe lépett többek között a magyarországi görögkatolikusok emancipációja, ez pedig politikai képviselőjük előtt is megnyitotta az utat. Diétai ülés- és szavazati joguk megszerzésének részleteivel foglalkozom dolgozatom vonatkozó fejezetében. E kérdés azért is szervesen kapcsolódik a tárgyalt témához, mert a távolról sem konfliktusmentes eseménysorozat jó bepillantást enged a klérus sorai közé, másrészt e fejezet görögkatolikus főszereplői részben szintén szerzetespapok, Szent Bazil rendjének tagjai voltak. Közülük is kiemelkedik Bacsinszky András munkácsi püspök, az ő közéleti szerepével külön fejezetben foglalkozom, hasonló okokból, mint a század elején Esterházy Imrével. Ezt követően egy kitérő fejezetben szót ejtek az ortodox (görög keleti) egyháziak 1790-es években elnyert diétai részvételi

jogával is, mert ez a kérdés számos tanulsággal szolgál a görögkatolikus egyháziakkal összevetésben.

Dolgozatom végén a vizsgálat záró téziseit ismertetem. Ahogy arra az előszóban már utaltam, kutatásaimnak korántsem értem a végére. Nem csak a diéta munkájában résztvevő szerzetesi csoportokhoz kapcsolódó politikai jellegű források egy részének feltárása várat még magára, különösen a század közepének országgyűléseire vonatkozóan. A szerzetespapság országos politikai szerepét vizsgálva egyértelművé vált számomra, hogy a kérdés csak a nagyobb egység, az alsótáblai klérus 18. századi tevékenységének egészében értelmezhető igazán. A görögkatolikus egyháziak kapcsán már el is kezdtem a székeskáptalanok felé fordulni, ezt a jövőben a jelentősebb római katolikus társaik politikai szerepének vizsgálata fogja követni. Mégis úgy vélem, hogy kutatásaim jelen állásában is érdemes megfogalmaznom néhány fontosnak ítélt megállapítást a katolikus klérus alsóbb rétegeinek közéleti tevékenységéről. Mielőtt azonban a vizsgálat részleteivel megismerkednénk, fontosnak tartom körüljárni, hogy mit értek a címben is megjelenő és a dolgozat lapjain is gyakran előkerülő „politikai kultúra” fogalmán.

2. A politikai kultúra története.

A politika kultúrtörténeti megközelítésének lehetőségeiről és határaitól

A nyelvi fordulatot (*linguistic turn*) követő kulturális fordulat (*cultural turn*) régóta éreztetni hatását az európai történetírásban, az utóbbi időben pedig a magyar történész szakmát is elérte. Témánk szempontjából e kérdés egyik aspektusa, a politika kultúrtörténeti megközelítése bír különös jelentőséggel. E megközelítés fontossága nemrég a magyar történeti kutatásban is megfogalmazódott,³² igazi vitát azonban a német nyelvű történetírásban generált, ezért érdemes ezzel közelebbről is megismerkednünk. Itt nem tekintem céloknak a kérdés tágabb, elméleti szintű bemutatását,³³ ezért nem is foglalkozom a *cultural turn* nagy klasszikusainak munkáival, kizárólag az említett vitához kapcsolódó, a vitapartnerek munkáinak hivatkozásai között rendre előkerülő, legfontosabbnak ítélt írásokra koncentrálok. Megítélésem szerint ugyanis a „német szűrőn” áthaladt elmélet, különösen a kora újkor vonatkozásában, egyúttal olyan többletet is termelt, amelyet a magyar kutatásnak is figyelembe kell vennie.

³² SZIJÁRTÓ (2012).

³³ A legfontosabb szerzőket lásd: SZIJÁRTÓ (2012), 44–52.

Az „új kultúrtörténet” egyik jelentős német képviselője, Ute Daniel a „régis és új kultúrtörténetről” írt tanulmányában azt hangsúlyozza, hogy a kultúrtörténet a kezdetektől, vagyis 18. századi falbukkanásától kezdve el kívánt határolódni a „hagyományos” történeti megközelítéstől, az uralkodók, államok, államközi kapcsolatok vizsgálatától. A kultúrtörténeti kutatások terén azonban igazán jelentős változás a második világháború óta figyelhető meg, amikor a történetírás egyre inkább olyan témák felé fordult, amelyekkel korábban nem vagy csak marginálisan foglalkozott. Ide sorolja az Annales-iskola háború utáni nemzedékét, természetesen mindnek előtt Fernand Braudelt és Emmanuel Le Roy Ladurie-t. Előbbi a mindennapi élet és az anyagi kultúra, míg utóbbi a mentalitástörténet kutatásával mutatott új irányokat a történettudománynak. A háború utáni (Nyugat-) Németországban elsősorban Thomas Nipperdey munkásságát emeli ki, aki a történeti antropológia meghonosításával járult hozzá az új kutatási irányok kijelöléséhez, majd az angol nyelvterületről érkező *linguistic turn*, erre támaszkodva pedig a Michel Foucault inspirálta diskurzuselmélet, valamint a Reinhard Koselleck és kollégái által kidolgozott fogalomtörténet és történeti szemantika járult hozzá a történeti kutatás látásmódjának megváltozásához. A kultúrtörténet tárgyának és ezzel összefüggésben a kultúra fogalmának definíciós kényszere elől Ute Daniel elegáns mozdulattal tér ki: szerinte a kultúra nem definiálható, ezzel filozófusok és kultúrtörténészek generációi is hiába próbálkoztak. Egzakt definíció híján két olyan sajátosságot emel ki, amely „vörös fonálként” húzódik végig a kultúrtörténeti megközelítések sokaságán: egyrészt mindegyikük igyekszik kiterjeszteni a történelem illetékességi területét olyan témákra is, amelyek korábban nem tartoztak a vizsgálódás körébe, másrészt pedig nemcsak maguk a történeti folyamatok iránt érdeklődnek, hanem az azokra vonatkozó korabeli értelmezési lehetőségeket és az ezek közötti kölcsönhatást vizsgálják. Megállapítja, hogy nincs olyan kutatási téma, amelyet ne lehetne kultúrtörténeti vizsgálat tárgyává tenni.³⁴

Mintegy az előbbi gondolatmenetet folytatva Thomas Mergel 2002-ben megjelent tanulmányában a kultúrtörténet igazi kihívását a „kemény” témák felé fordulásban látja, ezek közül pedig leginkább a politikátörténet kultúrtörténeti megközelítését tartja a legizgalmasabb lehetőségnek. Megfogalmazása szerint ugyanis a „régebbi politikátörténet” azokra az eseményekre koncentrál, amelyek úgymond nagy befolyást gyakoroltak az emberek életére, az államok és társadalmak létrejöttére: a háborúkra, konferenciákra, rendeletekre és törvényekre, valamint az ezekből következő döntésekre. A politikátörténet az események oksági láncolatát rekonstruálja, a döntésekre fókuszálva. Ez Mergel szerint különösen német sajátosság, egyben eltérés a politika arisztotelészi fogalmától. Az angolszász történetírás ezzel szemben a

³⁴ DANIEL (2004). A kérdésről részletesen: DANIEL (2001).

politikát sokkal inkább fogja fel folyamatnak, mint eredménynek (*policymaking*). Ez a német politikafelfogás Mergel szerint egyrészt a „Polzey” korabeli fogalmából ered,³⁵ így a német történetírás általában a kormányzattörténettel azonosítja. Másrészt a német politikai gondolkodás etatista karaktere szerinte a felekezetszerveződés korszakának kényszereiből, a főhatalom egyházkormányzati feladataiból is levezethető. Ennek a politikatörténeti felfogásnak a szereplői a hatalmi szubjektumok, államférfiak, esetleg maguk az államok. Ebben egyrészt a történetírásnak az a törekvése fogalmazódik meg, hogy az egyénit, a különlegest kutassa, másrészt az a meggyőződése jut kifejezésre, hogy a tömegeknek nem sok szerepe volt a politika formálásában.

Mergel úgy látja, hogy a politikatörténet oksági személetét először a társadalomtörténeti kutatások törték meg, amelyek a *cui prodest?* klasszikus kérdését alkalmazták a politikai vizsgálatok során is: annak kellett véghezvinnie a változást, aki abból profitált. De a társadalomtörténeti kutatások sem hoztak kellő áttörést, mert itt a nagy emberek helyett a nagy társadalmi szerveződések kerültek a vizsgálat homlokterébe, a politika hétköznapijai kiestek a kutatás látóköréből. Mergel is a mindennapi élet történetének megjelenését tartja e téren fordulópontnak, amely végre „alulról” közelítette meg vizsgált témáját. Az utóbbi évtizedekben pedig közeledtek is egymáshoz az irányzatok: a parlamentarizmuskutatás nem lehet meg társadalomtörténet, az eszmetörténeti kutatás pedig a mindennapi élet ismerete nélkül.

A következő lépés Mergel értelmezésében a politikai kultúra fogalmának megjelenése volt. Ennek megfigyelése szerint két fontos megjelenési formája van: az első a politikai kultúrát olyan keretnek tekinti, amely a világképet, a politikai kódokat és a programnyelvet adja meg. Ezzel összefüggésben a politikai mentalitás került a vizsgálat látókörébe. Másrészt a politikai kultúra a politikai pedagógia szerepét töltötte be: a „jó” és a „rossz” politika illetve politikai berendezkedés elkülönítését. Mergel szerint mindkét felfogással az a baj, hogy a kultúra nem maga a politika, hanem csak annak díszítőeleme. Magát a politikát azok a döntéshozók testesítik meg, akik „a hátsó szobában” ülnek, a politikai kultúra ezzel szemben az előtérben: a fáklyásmenetekben, a nemzeti ünnepekben, és jelképekben nyilvánul meg. Rosszabb esetben a politikai látványosságokat csak azért hozzák létre, hogy az emberek nézhessenek valamit, miközben a valódi döntések megszületnek. Ez a politikai kultúrát végső soron kellékké redukálja, amelyben valamit megmutatnak, nem amelyben valamit ténylegesen véghezvisznek.

³⁵ Ennek magyar vonatkozásáról: KOVÁCS (2011).

A politika kultúrtörténete szakít a fenti értelmezésekkel. Ezt annál is inkább megteheti, mert teljesen másképp közelít vizsgálatának tárgyához. Először is a történelmet nem közelinek, nem a mával rokonságban lévőknek tekinti, mely annak értelmezéséből levezethető. Ezt a megközelítést Mergel etnológiai szemléletnek nevezi: minden vizsgált jelenséget úgy kell tekintenünk, mintha egy ismeretlen Amazonas-menti törzs életét kutatnánk. A kultúrtörténészek tehát nem azért vizsgálnak történeti jelenségeket, mert azokban belőlünk rejtőzik valami, hanem mert különbözőek, és ebből megtanulhatjuk, hogy milyen relatív, milyen kevésbé magától értetendő a saját világunk.

Másrészt mivel a kutatás során emberekkel kerülünk szembe, a valóság megértési folyamatokon keresztül jön létre. Ez a kommunikatív konstrukció egyrészt a forrásokban megjelenő nyelv vizsgálatának fontosságára hívja fel a figyelmet, másrészt a nonverbális, nagyon gyakran szimbolikus kifejezések felértékelődésére. A „szimbolikus politikát” nem lehet a „valóságos politikával” szembeállítani, minden politikának szimbolikusnak kell lennie, ha azt akarja, hogy megértsék. Mivel a szimbólumok több jelentést hordoznak, komplex valóságokat egyszerűvé tesznek: mindenki a sajátját tudja hozzákapcsolni. A politika kultúrtörténete nem a politika melléktermékét akarja rekonstruálni, hanem többek között olyan témákat keres, amelyekkel a régebbi politikatörténet is foglalkozott, de az érdekeket, a hatalmat, a konfliktusokat úgy vizsgálja, mint kommunikatíván létrehozott és szimbolikusán reprezentált jelenségeket. A politikát cselekvési és kommunikációs térnek tekinti, és figyelmet fordít a politikai diskurzusok és nyelvi struktúrák vizsgálatára. Egyúttal a politika olyan megnyilvánulásainak szerepe is felértékelődik, amellyel az eddigi kutatás nem, vagy nem kellő részletességgel foglalkozott, mindenekelőtt a rituálék, a szimbolikus reprezentációk kérdésével. A politika kultúrtörténeti megközelítésének azonban végső soron nem az eddigi kutatási arzenál kultúrtörténeti bővítése a célja, hanem a kultúrtörténeti perspektívának a „politika” teljes dimenziójára történő kiterjesztése.³⁶

Mergelhez hasonlóan Achim Landwehr is az állam és a külpolitika kizárólagos szemléletében látja a hagyományos politikatörténet deficitjét a politika kultúrtörténetének perspektíváit tárgyaló tanulmányában. Sőt ő Le Goff híres kijelentését kölcsön véve egyenesen a „hagyományos” politikatörténet haláláról ír.³⁷ Érvelésében arra világít rá, hogy a politikatörténet a romantika korában az aktuális kérdések történelmi dimenzióba helyezésére szolgált, és minden más megközelítést háttérbe szorított. Landwehr Mergelnél precízebben

³⁶ MERGEL (2002).

³⁷ Le Goff megfogalmazásában: „...the old political history is still a corpse that has to be made to lie down.” LE GOFF (1971). 12.

vázolja fel a politikatörténet kitörési kísérleteit a 19. század végi „módszertani vitától (*Methodenstreit*)” az 1980-as évek vitáig, míg végül ő is eljut a politika kultúrtörténeti megközelítésének szükségességéhez. Mergelnél elegánsabb módon nem kérdőjelezi meg az állam mint vonatkoztatási pont létjogosultságát, szerinte az erre vonatkozó kérdések nem kerülhetnek a „történelem szemétkosarába.” A politika kultúrtörténeti megközelítésének azonban sokkal inkább azzal kell foglalkoznia, hogy miként jött létre az állam mint konstrukció. Ugyanúgy a személyek és döntéseik vizsgálata is jelen marad, de az igazán érdekes kérdés már nem az lesz, hogy mit, hanem hogy hogyan döntöttek. Ugyanígy azok a mítoszok, ideológiák és rituálék is felértékelődnek, amelyekkel a döntéseiket igazolták.³⁸

Thomas Mergel és Achim Landwehr általánosságban fogalmazta meg a politika kultúrtörténeti megközelítésének szükségességét és ezek legfontosabb ismérveit. Mergel tanulmányában 19. és 20. századi példákat is hoz ennek szemléltetésére, egy bielefeldi kutatási projekt pedig – a híres bielefeldi iskola hagyományait követve, de annak eredményeit kritikusan szemlélve – kifejezetten erre a korszakra fókuszálva kísérli meg a politika kultúrtörténetét, vagy ahogy nevezi, az „új politikatörténet” elméleti megalapozását.³⁹ A politika kultúrtörténeti megközelítése azonban leginkább az ezt megelőző korszak, a kora újkor kutatásában vált Németországban programadóvá, és számunkra is ez érdemel különös figyelmet.

A német történetírás talán legnagyobb deficitje, hogy megszületése óta képtelen definiálni azt az államalakulatot, amely majdnem ezer évig múltjának kereteit adta. Olyan leküzdhetetlen terhet jelent számára ez a feladat, hogy még annak elnevezésében sem sikerült konszenzusra jutnia: a magyar történeti irodalomban is meggyökeresedett „Német-római Birodalom (*Deutsch-römisches Reich*)” elnevezés ugyanis annyira nehezen tartható, hogy a német történész szakma szinte egyáltalán nem is használja. Így vagy a kortársak által is alkalmazott „Szent Római Birodalom (*Heiliges Römisches Reich*)” kissé patetikus terminust, vagy egyszerűen csak a „Régi Birodalom (*Altes Reich*)” kifejezést alkalmazza rá. A helyzet komolyságát mutatja, hogy egy, a Birodalom historiográfiájáról és kutatásának lehetséges új útjairól rendezett konferencián Heinz Schilling is csak egy kétsoros címben tudta azt körülírni.⁴⁰ Előadásában pedig több szempontból is kétségbe vonta, hogy a Birodalmat a szó mai értelmében *államnak* lehetne tekinteni. Ugyanis a Birodalom, noha képes volt fegyveresen megvédeni magát ellenségeitől, nem rendelkezett olyan, központi irányítású

³⁸ LANDWEHR (2003).

³⁹ FREVERT (2005). Lásd továbbá a kötet többi tanulmányát.

⁴⁰ „Das Alte Reich – ein teilmodernisiertes System als Ergebnis der partiellen Anpassung an die frühmodernen Staatsbildung in den Territorien und den europäischen Nachbarländern”. SCHILLING (2002).

hadsereggel, mint szomszédai. De nem volt egységes külpolitikája sem: nemcsak a császár, hanem a birodalmi gyűlés sem volt képes monopolizálni a Birodalom külügyeit. A gazdasági irányítás sem volt központosítva, a Birodalom ebben is különbözött a kora újkor államaitól. De még szilárd határokkal sem rendelkezett: kiterjedését a peremterületek rendjeinek a birodalmi gyűlésen történő megjelenése (később képvisellete) illetve távolmaradása, és részben ezzel összefüggésben a határ menti területek hűbéri függésének változása is befolyásolta. Schilling természetesen a felekezeti szempontot sem hagyja ki érvei közül. Szerinte az állammá válás ellen hatott, hogy sem a császár rekatolizációs politikája, sem pedig a reformáció nem tudott győzedelmeskedni a Birodalomban, így egyrészt a „régí egyház” főpapjainak is sikerült megőrizni máshol nem tapasztalt mértékű világi hatalmukat, másrészt a protestáns rendek állami szerepe is meggyökeresedett. A felekezeti kérdéssel összefüggésben pedig fontosnak tartja azt is hangsúlyozni, hogy megmaradt a Birodalom szakrális, üdvtörténeti funkciója: a kortársak vélekedése szerint a *Sacrum Romanum Imperium* fennállása volt a garancia arra, hogy a világ sorsa nem a káoszba süllyedés lesz.⁴¹ És ez nemcsak a német nép jövőjét jelentette – ezért különbözött például a hollandok mint Izrael új népének felfogásától – hanem az egész keresztény világ sorsát. Heinz Schilling szerint tehát a Birodalom ugyan története során képes volt részleges modernizációra, de nem tudott elindulni a modern állammá válás útján.⁴²

Ezek után nem csoda, hogy a „Régí Birodalom” a német nép történeti emlékezetében sem tudta megtalálni a megfelelő helyet: a poroszos „kisnémet” szemlélet diktálta negatív értékelést elsöpörte ugyan a két világháború súlyos történelmi tapasztalata, de a német fejedelemségek egységének, mint a szövetségi köztársaság előképének láttatása sem hozott átütő sikert.⁴³ Nem meglepő tehát, hogy egyre többen emelik fel a szavukat annak érdekében, hogy a Birodalmat valami egyedi, a többi európai államalakulathoz nem hasonlítható jelenségnek tekintsék. Ez a különleges szemlélet pedig elméletért kiált.

Az előzőekben röviden ismertetett kultúrtörténeti megközelítésnek a Birodalom alkotmánytörténetére vonatkozó alkalmazását oroszánrészben Barbara Stollberg-Rilinger végezte el, és ezzel a kora újkor kutatásában a kultúrtörténeti megközelítés legfőbb szószólójává vált. Számos, a téma részkérdéseivel és elméleti megközelítéseivel foglalkozó tanulmánya után 2008-ban jelentette meg monográfiáját a „császár régi ruháiról.”⁴⁴ Az Andersen híres meséjének kifordításával választott cím igen találó, már csak azért is, mert a

⁴¹ Vö. KONTLER (2006) vizsgálatával.

⁴² SCHILLING (2002), 289–290.

⁴³ A kérdéssel bővebben: SCHNETTGER (2007).

⁴⁴ STOLLBERG-RILINGER (2008).

mű egyik központi témája a kora újkori császárkoronázások (helyesebben a római király koronázásának) vizsgálata,⁴⁵ melyen a leendő uralkodó köztudottan a Nagy Károly öltözékének tulajdonított ruhadarabokat viselte.

A szerző álláspontja szerint a történeti kutatás hosszú ideig alapvetően hibásan állt hozzá a Birodalomhoz és annak alkotmányához. Alkotmányon az amerikai függetlenségi háború és a francia forradalom óta ugyanis olyan, politikai irányelvek szerint konstruált alaptörvény-rendszert, és mindenekelőtt egyéni alapjoggyűjteményt értettek, amelyet egy írott chartában foglaltak össze. Ez az alkotmányfelfogás, amely alapjában véve még ma is létezik, a legfontosabb normák absztrakt rendszerét képzelel el, az állam írásba foglalt alapvető rendjét, amely az állami szervek működését szabályozza, a polgárok jogait és kötelességét határozza meg. stb. A modern alkotmányok fontos jellemzője, hogy szövegek, méghozzá publikált, nyomtatott szövegek. A hagyományos alkotmánytörténeti kutatás sokáig ebből a fogalomból indult ki, akkor is, ha tudta, hogy a közép- és kora újkorban nem létezett ilyen írott alkotmány-szöveg. Mégis sokszor úgy elemezték a modern kor előtti alkotmányokat, mintha azok is absztrakt normarendszerek lennének, amelyeket a törvényhozó kiadott és írásba fektetett. Amikor a történész olyan kategóriákról beszél, mint alkotmány, állam, szuverenitás stb., akkor olyan fogalmakat használ, amelyek a modern kor előtt még nem léteztek, vagy egészen mást értettek rajtuk. Így ezekkel a fogalmakkal nem lehet korabeli korszakok struktúráit jellemezni. Sok olyan kérdés, amelyet a mai történész feltesz, azért marad megválaszolatlan, mert nem is lehet megválaszolni. Olyan fogalmi precizitást követel meg ugyanis, amelyet a korabeli cselekvők nem ismertek. Tipikusan félrevezető gondolkodás az, amikor a történész azon panaszkodik, hogy a források nem fogalmazzak elég világosan, ehelyett tele vannak reprezentatív külsőségekkel. Pedig éppen ezek a rituálék jellemzőek a modern kor előtti időre.

Ezeket a rituális külsőségeket a történetírás hagyományosan a „kultúra” tárgykörébe sorolta. Bár néha jelezte, hogy a korabeli ember számára különleges fontossággal bírtak, de külön kezelte a „tulajdonképpeni” politikától. Vagyis saját kora „szürke öltönyös” politikáját vetítette vissza a kora újkorra. Ekkor azonban még nem létezett ilyen autonóm politikai rendszer, még nem vált el egymástól a társadalmi, gazdasági és a vallási rend. A Birodalom tagjai közötti viszony nem volt anonim és absztrakt, mint a modern állam tisztségviselői között, sokkal inkább személyes összefonódáson, sőt rokonságon alapult, vagyis „jelenléti kultúra (*Präsenzkultur*)” volt, amely elsősorban a résztvevők személyes megjelenésén, kevésbé az írásbeli kommunikáción és a képviselőten nyugodott. Ezt a rendszert az

⁴⁵ A téma tárgyalása a magyar szakirodalomban: VAJNÁGI (2004).

jellemezte, hogy alapvető struktúráit bizonyos ünnepélyes alkalmakkor szimbolikus-rituális módon meg kellett jeleníteni.

Stollberg-Rilinger azonban hangsúlyozza, hogy a Birodalom nemcsak szimbólumokból és rituálékból állt. Legalább ilyen fontosak azok a jogi szabályozások, amelyek a törvényekben vagy szerződésekben nyilvánultak meg, vagy a közösség számára kötelező érvényű (bírói) döntések stb. Ezek közül azonban a szimbolikus-rituális forma a legarchaikusabb, mely az idő előrehaladtával nemhogy veszített volna jelentőségéből, hanem egyre komplexebbé vált. Ezeket a politikai rituálékat pedig leginkább a legfőbb politikai fórumon, a birodalmi gyűlésen lehet nyomon követni.⁴⁶

A birodalmi gyűlés megítélése a Birodalom egészéről alkotott kép változásával párhuzamosan jelentősen módosult az elmúlt évtizedek német történetírásában. Míg korábban a vesztfáliai béke utáni, különösen pedig az 1663 óta működő „örök birodalmi gyűlést (*Immerwährender Reichstag*)” olyan, politikai szempontból terméketlen területnek tekintették, amely csak az Ausztria és Brandenburg(-Poroszország) közti hatalmi harc kulisszájául szolgált, ez a kép az elmúlt évtizedekben jelentősen megváltozott. Anton Schindling egész monográfiát szentelt a birodalmi gyűlés 17. század közepi átalakulásának,⁴⁷ és Karl Ottmar von Aretin is hangsúlyozta a gyűlés politikai értékét a vesztfáliai béke és a napóleoni háborúk közti időszakban. Szerinte különösen a kis és közepes fejedelemségek számára volt fontos a gyűlés működése, mert így biztosíthatták jogaikat a nagyok politikai és katonai nyomása ellen. Sőt a vesztfáliai béke értelmében a császár a birodalmi gyűlés nélkül nem is kormányozhatta magát a Birodalmat. Ez magyarázza az „örök gyűlés” létrejöttét is.⁴⁸ A gyűlés szerepe tehát felértékelődött a Birodalom 17–18. századi történetével foglalkozó munkákban, a gyűlésen zajlott ceremonális, rituális jelenetek vizsgálata azonban továbbra is kimaradt a kutatás látóköréből.

Az európai és különösen a birodalmi államrend hierarchikus és rituális elemeire Barbara Stollberg-Rilinger mellett Matthias Schnettger is felhívta a figyelmet. Ezek mindenek előtt a hűbéri keretek kora újkori továbbélésében figyelhetőek meg. Noha a kutatás nem fordít rájuk komoly figyelmet, a hűbéri birtok adományozásának (*Belehnung*) szertartása a kora újkor századaiban is megmaradt. Igaz ugyan, hogy ez a 16. századtól már nem a birodalmi gyűlésen történt, de a jelentősebb hűbéri birtokokat továbbra is a császár adományozta, a kisebbeket pedig a birodalmi udvari tanács. Hogy a kortársak is nagy jelentőséget tulajdonítottak a hűbéri

⁴⁶ STOLLBERG-RILINGER (2008), 12–16.

⁴⁷ SCHINDLING (1991).

⁴⁸ ARETIN (1993). 130–134.

kötelék megújításának, azt jól mutatja, hogy sokszor komoly összegeket is hajlandóak voltak áldozni rá. A rendszeren az első komoly repedések csak Wittelsbach VII. Károly rövid császársága idején (1742–1745) jelentkeztek, amikor Brandenburg példáját követve a többi fejedelem is sorra megtagadta a császártól a hűbéri függés testi kifejezését, vagyis a térdhajtást. Ezt követően – természetesen nem utolsó sorban a felvilágosodás hatására – a hűbéri szemlélet rohamosan veszített jelentőségéből.⁴⁹

Magát a Birodalomhoz tartozást is csak ceremonális külsőségekkel lehetett kifejezni. A kortársak is azt tekintették, de a történészek is azt tekintik birodalmi rendnek, aki megjelent (később képviseltette magát) a birodalmi gyűlésen, ott a kor szilárd hierarchikus rendszerében meghatározott helye és szavazata volt (egyéni vagy csoportosan). Tehát a Birodalom politikai szereplőinek alkotmányjogi léte valójában nem volt más, mint szimbolikus cselekvés.⁵⁰ Ezért értékelődik fel a kultúrtörténeti megközelítés képviselői szemében a ceremonális konfliktusok, a rangviták kérdése is. Míg általában a birodalmi politika ceremonális megnyilvánulásait háttérbe szorítja a kutatás, addig a politikai és társadalmi pozíció körüli vitákat kifejezetten zavaró tényezőnek, vagy legfeljebb nevetséges jelenetek sokaságának tekinti. Pedig főként a birodalmi gyűlés kezdetén lezajlott heves rangvitákra már régebben is felfigyeltek, ezek azonban nem kaptak komoly teret a vizsgálatokban. Karl Ottmar von Aretin említett műve például egyáltalán nem foglalkozik velük, de Anton Schindling szintén hivatkozott munkájában is csak éppen előbukkan. A szerző ugyan felhívja rá a figyelmet, mint a kora újkori uralmi legitimáció egyik fontos elemére, de mégis csak néhány sort szentel a kérdésnek.⁵¹ A kortárs irodalomban azonban külön tudományág foglalkozott a témával, a német kutatásban egyre fontosabb szerepet kapó „birodalmi publicisztika (*Reichspublizistik*)” 17–18. századi termését vizsgálva Barbara Stollberg-Rilinger több mint negyven olyan jogtörténeti munkát talált, amely a *jus praecedentiae* témáját dolgozta fel.⁵² A történeti kutatásnak tehát nem kell mást tennie, mint komolyan venni a kortársak érdeklődését a rangviták iránt, így közelebb jutva a kora újkori politikai és „alkotmányos” berendezkedés jobb megértéséhez.

A német történetírásban lezajlott és imént vázolt *performative turn* természetesen nemcsak elismerő, hanem bíráló hangokat is gerjesztett. Tanulságai miatt ezekkel is érdemes röviden foglalkoznunk. Andreas Rödder Thomas Mergel már hivatkozott tanulmányára válaszul

⁴⁹ SCHNETTGER (2003). 179–195.

⁵⁰ STOLLBERG-RILINGER (2002).

⁵¹ SCHINDLING (1991), 236.

⁵² STOLLBERG-RILINGER (1997), 103. 49. jegyzet.

fogalmazta meg kételyeit „Klió új ruhájáról”.⁵³ Érvelése nyitányaként a kultúrtörténeti megközelítés premisszáit mögé tesz kérdőjelet: szerinte egyrészt túlzottan korai még a nemzetállami keretek felbomlásáról beszélni, de azt a – Barbara Stollberg-Rilinger-től származó – állítást is kétségbe vonja, mely a hagyományos kulturális értékek relativitását hangsúlyozza. Stollberg-Rilinger ugyanis egyik programadónak szánt tanulmányában úgy fogalmazott, hogy a fiatal történész nemzedék számára a keresztény kulturális hagyomány majdnem olyan idegen, mint az afrikai törzsi kultúrák hiedelemvilága.⁵⁴ Rödder emellett általában túlzásnak tartja a mindennapi élet frusztrációinak a történetírásra vetítését, és azt is kifogásolja, hogy ez a megközelítés a történetírást olyan posztmodern, radikális, plurális életszemléletbe viszi, amely annyira távol áll a történelem megszokott biografikus és ismeretelméleti megközelítésű szemléletétől, hogy a szakma megérthetőségének határán táncol. Az elmélet közérthetőségével kapcsolatban különösen komoly kritikát fogalmaz meg: számon kéri mindenekelőtt olyan fogalmak tisztázását és precizitását, mint politika, állam, szimbólum stb. Eklektikusnak tartja továbbá az elméleti szerzők hivatkozását, ráadásul, megítélése szerint, bizonyos szerzők „ex cathedra” beszélnek, ahelyett, hogy érveiket ütköztetnék. Már kifejezetten Mergel írására hivatkozva kifogásolja, hogy a kritika alá vett „hagyományos” politikatörténeti megközelítést érvrendszerének túlértékelésével, valamint olyan klasszikus szerzők sztereotip idézésével próbálja diszkreditálni, mint Leopold von Ranke. Mintha az azóta eltelt időben nem születtek volna említésre érdemes eredmények a hagyományosnak tekinthető politikatörténetben. A legfontosabb kritikai elem azonban a kultúrtörténeti megközelítésnek az a hiányossága, hogy a „miért” helyett a „hogyan” típusú kérdéseket teszi vizsgálatának középpontjába, mellőzve ezzel a történetírásnak azt az általánosan elfogadott feladatát, hogy az események közötti oksági összefüggéseket tárja fel. Rödder is elfogadja azonban, hogy a politika kultúrtörténete olyan kérdésekre világít rá, amelyek fontosak a vizsgálat során: alkotmányformák, diskurzusok, nyelvek, reprezentáció, szimbólumok, gesztusok. Ez azonban nem teljesen új dolog, de a klasszikus történettudomány valóban nem foglalkozott szisztematikusan az emberi cselekedetek konstruált és diszkurzív tulajdonságával (kollektív tapasztalat, képzettársítás, értelmezési konfliktusok, a kora újkorban vélhetően nagyobb szerepet játszott reprezentáció, rituálé, szimbolikus aktusok stb.) A kulturális politikaszemlélet azonban Rödder megítélése szerint nem foglalkozik a „kemény témák” kommunikatív konstrukción túli szintjével: tematikus tartalmakkal, konkrét cselekvésekkel, a döntések meghozatalával, különösen a gazdaságpolitika vagy a

⁵³ RÖDDER (2006).

⁵⁴ STOLLBERG-RILINGER (2005): 13.

közigazgatás terén. A klasszikus és kulturális politikatörténet eltérő jelentésszinteken dolgozik, így különböző magyarázó kapacitással rendelkeznek. De a két szint között van kapcsolat és átjárás. Szerinte ezzel kellene foglalkozni.⁵⁵

Még inkább explicit módon tiltakozik a kultúrtörténeti megközelítés kizárólagossága ellen Hans-Christof Kraus és Thomas Nicklas, abban a bevezető tanulmányban, amely egy, a „hagyományos” politikatörténet védelmében rendezett konferencia tanulmánykötetében látott napvilágot.⁵⁶ A szerkesztőpáros a politika olyan fogalma mellett kötelezi el magát, amely kevésbé a szimbólumokra koncentrál, hanem a döntéseket állítja a középpontba. Fontosnak tartja, hogy a „hatalom” és az „uralom” kérdése ismét a történelem központi kihívásává váljon, mert ezektől nem lehet tartósan eltérni anélkül, hogy a politika tárgyától el ne térnénk. Ha politikáról van szó, akkor ontológiai és antropológiai meghatározások kerülnek képbe. A normák és praktikák, valamint a különböző világ- és emberszemléletek között minden történész megtalálhatja a maga pozícióját. Éppen ezért érvelnek a politikatörténet megközelítésének pluralitása mellett, túl az elméleti summázásokon és nagyszabásúan beharangozott „paradigmaváltásokon” vagy „fordulatokon (*turns*)”, amelyeknek az a veszélyük, hogy skolasztikus beszűküléssel vagy egyoldalú vitakényszerrel kapcsolódnak össze. A szerkesztők hitet tesznek azon meggyőződésük mellett, hogy a régi és az új utak egyaránt a történettudományi megismerés céljához vezetnek, ha kutatói komolysággal és metodikai precizitással végzik azokat. Az „új politikatörténet” vagy a „politika kultúrtörténete” megközelítés jogosságát ők sem vitatják, de megítélésük szerint kritikusnak kell lennünk, ha vele a „hagyományos” vagy „konvencionális” politikatörténetet állítják láthatóan lekicsinylően szembe. Nem lebecsülendő a szimbólumok és a képzettársítások jelentősége a politikában, de a kulturális megközelítés egy ponton nem működik, nevezetesen a hatalom kérdésében. Az állam és az intézmények konstrukciók. A hatalom és a mögötte álló erőszak azonban nem ragadható meg kizárólagosan kultúratudományi megközelítéssel. Legalábbis eddig nem sikerült integrálni a kultúrtörténet „interdiszciplínájába.” „Addig pedig, amíg a «politika kultúrtörténetének» nem sikerül egy, a «hagyományos» politikatörténet számára Thuküdidész óta általánosan elfogadott központi kategóriát a modelljébe integrálni, addig minden triumfalizmus korainak tűnik”⁵⁷ – fogalmazzák meg a szerzők kemény szavakkal határozott álláspontjukat.

⁵⁵ RÖDDER (2006), 686.

⁵⁶ KRAUS–NICKLAS (2007).

⁵⁷ KRAUS–NICKLAS (2007), 4.

Az Andreas Rödder, valamint a Hans-Christof Kraus és Thomas Nicklas szerzőpáros által felvetett kritikai megjegyzések között számos megfontolandót találni. A közérthető megfogalmazás és a világos érvelés általánosan elfogadható elvárásai mellett a „politika kultúrtörténete” vagy az „új politikátörténet” kizárólagosságra való törekvése valóban nehezen igazolható. Barbara Stollberg-Rilinger úgy fogalmaz, hogy „minden történelem kultúrtörténet, illetve akként tematizálható”.⁵⁸ Rödder szerint az „illetve” szócskán nagy hangsúly van. Kiegészíteni vagy kizárni akarja az új megközelítés a régit?⁵⁹ De Ute Daniel és Achim Landwehr is a különböző megközelítések harcos szembeállítása ellen foglal állást: „a tudomány szükségszerűen veszít értékéből, ha küzdősportként értelmezik” – írja utóbbi,⁶⁰ előbbi pedig még egyértelműbben fogalmaz, mert szerinte a kultúrtörténet nem valami harci öltözék, amellyel a ringbe szállunk, hogy más megközelítéseket legyőzzünk.⁶¹ Thomas Nicklas egy másik, szintén a politika kultúrtörténeti megközelítését kritizáló írásában még nyomatékosabban hívja fel a figyelmet arra, hogy az új elmélet felvállaltan abba, az Annales-iskola teremtette hagyományba illeszkedik, amely küzdelmet kíván folytatni a történelem hagyományos megközelítései ellen.⁶² Thomas Mergel már idézett hasonlata a múlt vizsgálatáról, amelynek szerinte az Amazonas-menti törzsek megfigyeléséhez kell hasonlítani, szintén vet fel kételyeket. Hiszen jelen és múlt politikája között akaratlanul is számos kapcsolódási pontot találunk, a későbbi korok politikájának megértésében pedig kifejezetten fontos szerepet játszik kialakulásának története. Végül a keresztény kulturális hagyomány és az afrikai törzsi kultúrák hiedelemvilágának ismerete között húzott párhuzam bizonyosan nem csak Andreas Rödder számára tűnik erőltetettnek. De még elgondolkoztatóbb az, a szintén Rödder felvetette kétely, hogy túlsúlyba kerülhet-e a „hogyan” kérdése a „mit” és a „miérttel” szemben a történeti kutatásban.⁶³

Másrészt azonban a politika kultúrtörténeti megközelítésével valóban olyan kérdésekre kaphatunk választ, amelyeket „hagyományos” magyarázatokkal egyszerűen nem tudunk megoldani. A kérdést körüljárva Birgit Emich hívta fel a figyelmet arra, hogy a kultúrtörténeti megközelítésnek nemcsak a ceremóniákra, mítoszokra és szimbólumokra kell figyelnie, hanem a politika mindennapjaira is. Vagyis a politikai kultúra vizsgálatára. Birgit Emich elveti Mergel ez irányú negatív értelmezését: szerinte a politikai kultúrán valóban nem normarendszert kell értenünk, vagyis nem létezik „jó” vagy „rossz” politikai kultúra, de az

⁵⁸ STOLLBERG-RILINGER (2005), 11.

⁵⁹ RÖDDEL (2006), 657.

⁶⁰ LANDWEHR (2003), 79.

⁶¹ DANIEL (2001), 15.

⁶² NIKLAS (2004).

⁶³ RÖDDER (2006), 686.

nem is csak díszítőelemet jelent, amelyet külön lehetne választani a „valóságos” politikától. A fogalom meghatározásához Birgit Emich Christian Fennert hívja segítségül, aki politikai kultúrán azoknak az írott és íratlan kódoknak az összességét érti, amely a társadalom tagjai számára szabályozza a politikai cselekvést. Ilyen értelemben tehát minden társadalom rendelkezik politikai kultúrával, hiszen valamilyen módon műveli (*colere*) a politikát.⁶⁴ Birgit Emmich konkrét történelmi példát is hoz álláspontjának alátámasztására: a pápai államnak azt a törekvését, hogy a 16. század végén Ferrarát és Bolognát integrálja. A törekvés Bologna esetében sokkal nehezebbnek bizonyult, mint Ferrarában, ezt pedig Birgit Emich szerint a hasonló intézményrendszer és gazdasági környezet mellett nem lehet mással magyarázni, mint hogy a bolognai republikánus hagyományokat sokkal nehezebb volt a Pápai Állam érdekében befolyásolni, mint a ferrarai udvari kultúrát.⁶⁵ Vagy egy másik, ide kívánczó európai példát említve: az 1647-ben a holland Egyesült Tartományokba akkreditált francia követ, Abel Servien kétségbeesett levelekkel bombázta megbízóit, arra panaszkodva, hogy képtelen kiigazodni a független Hollandia döntéshozatali rendszerében. Nem tudja, mikor és kihez forduljon, és nem érti, miért tart olyan sokáig a (harmincéves) háború szempontjából kulcsfontosságú döntések meghozatala. Ráadásul nagyon bizalmatlan volt vendéglátóival szemben, ami nem csoda: a francia abszolút monarchiából érkező diplomata érthetetlennek, sőt gyanúsnak találta a köztársasági intézményrendszer működését.⁶⁶ Mi ez, ha nem a két különböző politikai kultúra feloldhatatlannak látszó ellentéte?

Wolfgang Reinhard is Fenner definícióját használja a politikai kultúra fogalmának meghatározására, és ő is fontosnak tartja annak tanulmányozását. Ezzel összefüggésben hangsúlyozza, hogy az európai kultúra kiterjedése évszázadokon keresztül a latin nyelv és a latin kereszténység elterjedési területével esett egybe, ezért a politikai kultúra tanulmányozása sokáig nem választható el a nyugati egyház történetétől. Nem szerencsés tehát – tehetjük hozzá Reinhard érveléséhez –, ha a kora újkort kutató történész számára olyan idegen a keresztény kulturális hagyomány, mint az afrikai törzsek hiedelemvilága. Reinhard szerint a politikai kultúrát végső soron a politikai gyakorlat szülte meg, ha tehát ezt akarjuk megismerni, akkor az európaiak politikai gyakorlatát kell szemügyre vennünk, ahelyett, hogy elméleti vitákat folytatnánk a szimbólumok szerepéről, és ott is szimbólumot keresnénk, ahol azt nehéz lenne kimutatni. Eközben pedig nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy ez az európai politikai kultúra soha nem vegytiszta formában, hanem a helyi gyakorlatokban

⁶⁴ FENNER (1996), 565.

⁶⁵ EMICH (2005).

⁶⁶ ROHRSCHEIDER (2010).

létezik. „A valóságban a latin Európa történetében nemcsak politikai eszmék és az egyház, a monarchia, valamint a rendiség intézményi variációjának tömkelegével találkozunk, hanem gyakorlati politikai magatartásformák variációival is, amelyek nem utolsósorban ezeknek az eszméknek és intézményeknek a változatos alkalmazásában artikulálódnak.” Erre példaként V. Károlynak az 1548. évi augsburgi birodalmi gyűlés utáni politikáját hozza fel, amikor szisztematikusan kiszorította a céhek képviselőit a városi tanácsokból, helyükbe patrícusokat ültetve. Ezt a német történetírás általában valláspolitikai okokkal magyarázza, pedig úgyis tekinthető, mint a Károly többi országában már meglévő gyakorlatnak a német területekre történő, a helyi viszonyoknak megfelelően módosított átültetése.⁶⁷

A politikatörténet kultúrtörténeti megközelítése tehát – összegezhetjük vizsgálódásunk eredményeit – a politika történetének új belátásaira vezethet bennünket. Nem kell minden történelmet kultúrtörténetként olvasni és arra sincs szükség, hogy a „hagyományos” politikatörténetet felváltsa az „új” politikatörténet. A politikára, különösen a politika intézményeire vonatkozó kérdések jó részét nehéz lenne kizárólag az imént felsorolt kultúrtörténeti eszközökkel megválaszolni. Egyértelműbben fogalmazva: Barbara Stollberg-Rilinger izgalmas eredményei a német rendi politika szimbolikus tereiről és kommunikációjáról nem véletlenül azután születtek meg, hogy az előtte járó történészgenerációk feltárták a birodalmi gyűlés intézményének működését. A politika kultúrtörténeti megközelítésével azonban a „mit” és a „miért” mellett a „hogyan” is hangsúlyosabban bekerül a kutatás látókörébe.⁶⁸

Ez a „hogyan”, vagyis a 18 századi politikai kultúra annak szimbolikus-rituális és egészen hétköznapi megnyilvánulásaival sokszor visszaköszön a következő oldalakon, de annak szisztematikus vizsgálatával egyelőre adós maradok. Másrészt az országos politikában résztvevő szerzetesek tanulmányozásával egy olyan politikai csoport tevékenységére szeretném felhívni a figyelmet, amelyet eddig a politika „kemény” témáinak vizsgálata szinte teljesen mellőzött.

⁶⁷ REINHARD (2001).

⁶⁸ Másként megfogalmazva: az intézmény-, társadalom- és kultúrtörténeti megközelítés együttesen vezethet a 18. századi rendi politika jobb megértéséhez. Vö. SZIJÁRTÓ (2012), 58–59.

I.

Szerzetesség és politikai kultúra a szatmári megegyezés után

I. 1. A szatmári kompromisszum és a „konfesszionális rendiség”

a) A szatmári kompromisszum politika szimbólumai

A kora újkori rendiség, így a magyar rendiség legfőbb törekvése is előjogainak és kiváltságainak védelmezése volt, különösen azokban az „összetett monarchiákban”, amelyekben az egymástól nagyon különböző államokat az uralkodó személye és a központi hivatalok kötötték össze,¹ így a királyi hatalom előretörése mellett az idegen befolyás ellen is fel kívánt lépni a rendi politika. A védelmezendő „rendi alkotmány” azonban Magyarországon sem egy konkrét alaptörvényt jelentett, a rendi alapjogokat valójában a sarkalatosnak tekintett törvények és a legalább ilyen fontos szokásjog, a gyakran hangoztatott *consuetudo* testesítette meg. Hogy a rendiség egyes szereplői éppen mit értettek védelmezendő alapjogon, azt persze a pillanatnyi politikai érdekek is befolyásolták, a politikai csatákban megszülető konszenzus azonban jól kirajzolja e védelmezendőnek tekintett jogok körét.

Ahogy arra Barbara Stollberg-Rilinger is rámutatott imént idézett monográfiájában, a kora újkori rendiség nem a mai értelemben vett absztrakt alkotmányszövegben, hanem konkrét privilégiumokban és szokásokban fejezte ki jogait, melyeket minden lehetséges alkalommal újra és újra megerősített. A rendi tábor egységét pedig tagjainak a döntéshozatalnál történő folyamatos jelenléte biztosította. A személyes megjelenés beleegyezést jelentett, míg a távolmaradás tiltakozással ért fel. Ezért voltak olyan jelentősek a kortársak számára a rendi politika ceremonális aktusai is, mint az országgyűlések megnyitását megelőző bevonulások, az uralkodóválasztás vagy a koronázás, mert ezeken az alkalmakon fejezték ki együttműködési készségüket, valamint demonstrálhatták helyüket a rendi társadalom és politika erőterében.² Ebben a megközelítésben tehát felértékelődik a szimbólumok jelentősége.

A „szimbolikus politika” kifejezés a köznyelvben általában negatív jelentéstartalmat hordoz: a szimbolikus egyben tartalom nélkülit, színpadiast, a valóságtól elrugaszkodottat jelent. Pedig a politika mindig szimbólumokkal dolgozik, ez alól a jelenkori politikai berendezkedés sem kivétel.³ A kora újkori politika pedig kifejezetten kedvelte a szimbólumokat.⁴ Az országgyűléshez kapcsolódóan számos ilyen jelenséggel találkozunk, szűkebb témánk szempontjából a rendiségen belüli politikai rangsorrend megállapításához, valamint az uralomváltáshoz kapcsolódó szimbolikus aktusok a legfontosabbak.

A politikai kultúra azonban nemcsak a ceremóniákból és a politikai tartalmak metaforikus

¹ PÁLFFY (2010a), 77–84.

² STOLLBERG-RILINGER (2008), 8–18.

³ GÖHLER (2005), 57–58

⁴ Vö. SZIJÁRTÓ (2012), 49–50.

megfogalmazásából áll, ezért annak vizsgálata sem szorítkozhat csak a koronázások, nyitólések, lakomák és egyéb ünnepi aktusok elemzésére. Legalább ilyen fontos a hétköznapi politika feltárása, a politika mindennapjainak megismerése és megértése.⁵ Szerencsénkre az első 18. századi országgyűlés, különösen pedig az 1712. évi ülészak kapcsán a korabeli politikai kultúra mindkét formája tetten érhető. Hiszen az az évi események középpontjában egyrészt az új uralkodó, III. Károly trónra lépése és koronázása állt, másrészt ez volt a Rákóczi Ferenc mozgalomát követő első rendi gyűlés, melyen az uralkodó és a rendek megkezdték a szatmári megegyezés elvi talaján a közös viszony újraértelmezését. De az 1712. évi ülészak egyszerre az 1708-ban összehívott országgyűlés újabb állomása is volt, ahol sokszor az unalomig ismétlődő politikai huzavonák zajlottak évtizedek óta megoldatlan kérdésekről. Ráadásul a viták időleges lezárására formálisan csak az 1715. évi dekrétum kiadásával került sor, tehát az 1712. évi események sokszor a tárgyalások sűrűjébe, a még kiforratlan megoldások és kompromisszumok világába vezetnek el minket.

A következőkben a 18. század eleji rendi politika legjelentősebbnek ítélt szimbólumai kerülnek a vizsgálat középpontjába. Részben időrendi sorrendben haladva először az országgyűlés megnyitása előtti és alatti eseményekből, az uralkodó és a rendek szavakban, valamint tettekben megnyilvánuló politikai szándékaiból kerül terítékre néhány fontosnak ítélt elem. Ezt követi a koronázási hitlevélről folytatott vita rövid áttekintése. A hitlevél azért kerül a vizsgált körbe, mert önmagán túlmutató, tehát szimbolikus jelentőségű tartalmat is hordozott a kortársak számára: nemcsak a konkrét rendi alapjogok taxatív felsorolása volt, hanem az uralkodó és a rendek közti bonyolult viszony tárgyi megnyilvánulása is. Végül a politikai és hatalmi szimbólumokban leggazdagabb esemény, a koronázás kerül sorra. Természetesen itt a klérus kitüntetett szerepe is megmutatkozik.

A bécsi udvar és a magyar rendiség eltérő felfogása a hatalomgyakorlás tekintetében már az országgyűlés összehívása előtt megnyilvánult Pfalz-Neuburgi Eleonóra Magdolnának, I. Lipót özvegyének régensi megbízatása kapcsán. A miniszteriális konferencia 1711. április 17-én, I. József halálának napján megbízta az anyakirálynét a kormányzással. Magyarországi legitimitása tekintetében kiemelték, hogy Eleonóra Magdolnát 1681-ben magyar királynévá koronázták, a köztudatban pedig az is elterjedt róla, hogy vérségi kapcsolatban állt az Árpád-házzal.⁶ Az ekkor Barcelonában tartózkodó III. Károlyt gróf Wratislaw János Vencel cseh kancellár értesítette a döntésről, aki május 4-i válaszában hozzájárult anyja régensi működéséhez és formálisan kinevezte őt.⁷ Esterházy Pál nádor már április 18-án javasolta Savoyai Jenő hercegnek, az udvari haditanács elnökének írt levelében a rendek összehívását Pozsonyba, hogy ott az 1687. évi II. törvénycikk

⁵ EMICH (2005), 205.

⁶ LUKINICH (1925), 116.

⁷ A levél szövegét közli LUKINICH (1925), 317–318.

alapján elismerjék Károlyt Magyarország királyának,⁸ ekkor azonban a régensi kinevezést még nem véleményezte, mert valószínűleg nem is tudott róla. Wratislaw kancellár azonban május 7-én már azt írta Károlynak: a nádor kételkedik abban, hogy Eleonóra Magdolna régensként kormányozhatja Magyarországot, mivel a magyar törvények szerint ez a nádor joga lenne. Wratislaw azonban úgy látta, hogy a török veszély és a német katonaság magyarországi jelenléte miatt a nádor helytartói megbízatása nem lenne célszerű. A Bécsbe összehívott magyar főurak is beleegyeztek Eleonóra Magdolna régensi kinevezésébe, azzal a feltétellel, ha az anyakirályné a magyar kancellária mellett egy magyar tanács segítségével kormányoz, valamint tiszteletben tartja a rendek kiváltságait és szabadságjogait.⁹

Az esztergomi prímás-érsek, Keresztély Ágost szász-zeitzi herceg sem volt meggyőződve Eleonóra Magdolna régensségének törvényes voltáról, és úgy nyilatkozott, hogy a nádort nehéz kihagyni az ország kormányzásából, többek között azért, mert I. Lipót komoly befolyást biztosított neki.¹⁰ Eleonóra Magdolna régenssége végül nem volt érdemi hatással Magyarország kormányzatára: az ügyeket a leendő uralkodó távollétében is a titkos vagy kis minisztertanács intézte, rendszerint Trautson János Lipót főudvarmester vezetésével.

A Károly Bécsbe érkezése előtti időszakkal azonban nemcsak a régensi intézmény miatt érdemes foglalkoznunk, hanem azért is, mert a leendő magyar uralkodó ekkor nyilatkozott először az új alattvalóihoz fűződő viszonyáról. Wratislawnak 1711 nyarán küldött egyik levelében például a magyarországi felkelés szerencsés lezárásával kapcsolatban megjegyezte: érdemes lenne a nyugalom érdekében tartózkodni attól, hogy a forrófejű magyarokat ingereljük, sőt azt is elismerte, hogy velük régebben lekezelően és túl keményen bántak. Ezt a maga részéről el szeretne volna kerülni, és a kancellárt is arra intette, hogy minden lehető kövessen el az egyenlenségek elsimítására.¹¹ Amikor pedig az anyakirályné elküldte neki a szatmári megállapodást megerősítés végett, aláírta ugyan a szöveget az előterjesztett formában, de sérelmezte, hogy az udvar utólag módosított a megállapodás szövegén, mert bár a magyar urak Bécsben hozzájárultak ehhez, de az utólagos változtatással nemcsak a Pálffy Jánosnak adott teljhatalmú megbízás szenvedett sérelmet, hanem az udvar szavahihetőségén és megbízhatóságán is csorba esett. Emlékeztette továbbá anyját, hogy korábbi leveleiben kinyilvánította: a Magyar Királyságot a többi tartományával azonos módon, lehetőség szerint minden alattvalója megalégedésére kívánja kormányozni és védelmezni.¹² Anyjának a magyarok szimpátiájának megnyerését célzó javaslatokat is megfogalmazott. Mivel a felkelés legfontosabb okait a német katonaság visszaélései, valamint egyes bécsi miniszterek

⁸ Fraknó, 1711. április 18. Közli LUKINICH (1925), 318–319.

⁹ Bécs, 1711. május 7. Közli LUKINICH (1925), 361–366.

¹⁰ BARCSAY (2002), 178.

¹¹ Barcelona, 1711. augusztus 1. Közli LUKINICH (1925), 566.

¹² Barcelona, 1711. július 20. Közli LUKINICH (1925), 569.

lekicsinylő és elnyomó politikája szolgáltatta, ezeket a visszaéléseket gyökerestül kell kiirtani, a magyarokat nem mint legyőzötteket, hanem mint leghűségesebb alattvalókat kell kormányozni, jogaikat pedig tiszteletben kell tartani. Azért pedig, hogy ezek ne csak üres szavak maradjanak, ki lehetne választani az ismertebb magyarok közül néhányat bizonyos politikai feladatokra, de csak elővigyázatosan, nehogy befolyásukat rosszra fordítsák. Fel lehetne állítani továbbá magyar csapatokat, amelyeket szintén kellő elővigyázatossággal lehetne bevetni. Végül pedig a Habsburg-ház érdekeit nem megsértve a magyarok minden lehetséges kiváltságát és szabadságát meg kellene erősíteni, így megteremtve a királyság nyugalmát.¹³ A megfogalmazott javaslatok komolyságát mutatja, hogy a kinevezendő titkos tanácsosok listájára több magyar név is felkerült: a tényleges tanácsosok negyvenöt fős jelöltjei közé Esterházy Pál nádor és Illésházy Miklós magyar kancellár, a másfél száz tiszteletbeli tanácsosjelölt közé pedig Erdődy György országbíró és Pálffy Miklós főlovászmester, a magyarországi hadak főparancsnokának bátyja. A listán további helyeket is fenntartottak később megnevezendő magyarok számára.¹⁴

Károly Bécsbe érkezése után sem feledkezett meg arról, hogy gesztust gyakoroljon a magyaroknak: a koronázást előkészítő, 1712. február 18-i bécsi konferencián például elfogadta azt a javaslatot, hogy pozsonyi tartózkodása alatt végig magyar ruhát viseljen.¹⁵ Azonban a szimbólumoknak is megvan a maguk sorsa, ezt jól mutatja két forrás, a később részletesen tárgyalásra kerülő P. Hermann Engelbert morvaországi ciszterci szerzetes és Lányi Pál gömöri alispán naplójának összevetése: míg a külföldi szerzetes nem felejtette el megörökíteni, hogy Károly vörös színű magyar nemzeti öltözékben jelent meg a rendek előtt,¹⁶ addig Lányi naplója nem vett tudomást az uralkodónak erről a szimbolikus tettéről. Károly az országgyűlés megnyitása előtt egy ennél lényegesen fontosabb cselekedetet is végrehajtott: március 30-án végleg ratifikálta a szatmári megegyezést, ezzel adva jelét szavahihetőségének a magyar politikai elit felé.¹⁷

III. Károly tehát azzal, hogy jóváhagyta anyja régensi kinevezését az uralkodóház érdekeinek megfelelően, jelentősen csorbította a nádor hagyományos jogát az uralkodó távollétében a magyarországi helytartói feladatok ellátására, másrészt viszont számos tanújelét adta annak, hogy a magyarokkal való békés viszonyra törekszik, és elődeinél is nagyobb engedményeket kíván tenni e békés viszony fenntartására. Azonban nemcsak Károly, hanem a magyar rendiség képviselői is új fejezetet kívántak nyitni Károly trónra lépésével, ennek legmegfelelőbb kifejezésére pedig az

¹³ Károly levelét idézi KALMÁR (1989), 49., 17. jegyzet.

¹⁴ KALMÁR (1989), 46.

¹⁵ ÖStA HHStA ÄZA Akten betreffend die Krönung Kaisers Karl VI. zum ungarischen König. A miniszteriális konferencia 1712. február 18-i referátuma a koronázásról.

¹⁶ MNL VeML XII. 2. g 450, Acta et observata penes diaetam Hungaricam Posonii celebratam, item coronationem Domini Caroli VI. ibidem peractam anno 1712. per Patrum Engelbertum Hermann professum Velehradensem, qua plenipotentiatum ablegatum Reverendissimi Domini Domini Floriani Abbatis, pag. 73. A Johann Christian Lünig által közölt 1712. évi leírás is megemlíti az uralkodó öltözékét, eszerint Károly magyar ruhát viselt, magyar felöltővel és fejfedővel, drágakövekkel ékesített tolldísszel és szablyával. LÜNIG (1719–1720), II. 61.

¹⁷ BARCSAY (2002), 61.

országgyűlés megnyitása és az új uralkodó fogadása szolgált.

Az 1712. május 19-én Wolfsthalnál a magyar határhoz érkező uralkodót Csáky Imre fogadta. A kalocsai érsek beszédében kiemelte, hogy Károly uralmának kezdetével Magyarország vágyott boldogságának csúcsára jutott, a boldogságot a tengeren és szárazföldön győzelmet arató Károly hozta el, míg a lázadók csak pusztulást és halált okoztak az országnak. A terjedő pestis sem más, mint Isten büntetése a bűnök miatt. Károlynak, a béke fejedelmének megérkezésével azonban új korszak kezdődik az ország történetében.

Mikor az uralkodó átlépte a magyar határt, a nádor, a primás-érsek, valamint a személynök vezette küldöttség fogadta, és az erre a célra felállított sátorba kísérte. A sátorba belépő uralkodót Keresztély Ágost köszöntötte. Beszédét két verzióban közli Lányi Pál: az egyiket hallás után írta le, a másikat pedig mintegy két héttel később diktálták le a rendeknek. A primás is egyértelműen kihangsúlyozta, hogy Károly Magyarországra mint örökös királyságába érkezett, őt már a határon uralkodóként fogadták. Keresztély Ágost is a szerencsétlen és elpusztult országról beszélt, amely számára az uralkodó hoz áldást. A beszéd két változata között azonban van egy lényeges eltérés, ugyanis csak a hallás után leírt szövegben szerepel az a kívánság, hogy az uralkodó őrizze meg a rendek jogait, kiváltságait és ősi szokásait. Lehetséges, hogy Lányi „hallotta bele” ezt a kitétel a primás szövegébe, de az is lehet, hogy a beszéd lediktálásakor már nem volt idősebb a kiváltságok hangsúlyozása, hiszen ekkor már túljutott az országgyűlés a koronázási hitlevél körül folytatott vitán. A beszéd mindkét változatában kinyilvánítja azonban Keresztély Ágost a rendeknek azt a szándékát, hogy együtt munkálkodnak az uralkodóval az ország sorsának jobbra fordításában.

Károly a primás beszédére „fenséges nyugalommal” felelt, de ebből Lányi a nagy tolongásban csak annyit értett, hogy „kegyelmességét, nemcsak királyi, hanem édes atyai jóvoltát is ígérte az egész Statusoknak”. Pozsonyba érkezve a városi magisztrátus fogadta az uralkodót, a jegyző pedig beszédet is mondott. Ő is békét hozó uralkodóként (*rex pacificus*), és a klérusnak a várban elmondott köszöntőbeszéde is a béke, valamint a köznyugalom megteremtőjeként köszöntötte Károlyt.¹⁸

A beszédek másnap folytatódtak: a várban rendezett audiencia elején Illésházy Miklós magyar kancellár mondott beszédet, melyben az uralkodónak azt az óhaját emelte ki, hogy az összehívott országgyűlésen megkoronáztassa magát, valamint az országban békességet teremtsen. Az uralkodó ezután újabb beszédet intézett a jelenlévőkhöz, és ennek szövegét ismerjük is. Ebben az elhunyt József császár közvetlen utódának, valamint Magyarország, Csehország, Dalmácia, Horvátország, Szlavónia és a magyar koronához tartozó részek kétségtelen örökösének (*indubitatus haeres*) nevezte magát, és kifejezte azt a szándékát, hogy régi szokás szerint átvegye a Szent Koronát, valamint megteremtse a köznyugalmat, és a hitlevélben megerősítse a rendi kiváltságokat és

¹⁸ LÁNYI (1903–1904), I., 410–413.

szabadságjogokat. Az ekkor huszonhét éves Károly újra kifejezte azt a szándékát is, hogy a magyaroknak nemcsak örökös királya, hanem szerető atyja is lesz.¹⁹

Az uralkodó fogadásánál tehát a legfőbb rendi méltóságok egyrészt hangsúlyozták Károly örökletes jogát a magyar trónra, ezzel kifejezve a magyar rendiségnek azt a szándékát, hogy az 1687. évi II. törvénycikket és a szatmári megegyezést tiszteletben tartva elismerik a Habsburgok férfi ágának örökösödését, másrészt pedig hangsúlyozták, hogy ezért cserébe a békesség megteremtését várják. Ha hihetünk Lányinak, Keresztély Ágost első beszédében kifejezetten a rendi szabadságjogok megerősítése is felbukkant. Károly üzenete is világos: ő a magyar trón megkérdőjelezhetetlen ura, aki azonban tiszteletben tartja az ország szokásait, beleértve a koronázás szükségességét. Minden adott volt tehát, hogy a szatmári kompromisszum gyakorlati megvalósítása megkezdődjék.

A beszédekkel kapcsolatban érdemes még megjegyezni, hogy azok a korábbi szokásoknak megfelelően hangzottak el: az uralkodóval történő kommunikáció nyelve a latin volt, ez alól csak a magyar kancellár magyar nyelven elmondott beszéde jelentett kivételt.²⁰

Károly jogát a magyar trónra tehát senki sem kérdőjelezte meg a rendek közül. Még az uralkodó megérkezése előtt, a május 4-i ülésnapon kitűzték a koronázás időpontját az 1687. évi II. törvénycikk értelmében. P. Engelbert naplója szerint az uralkodó már május 12-ét szerette volna kijelölni a koronázás időpontjának, az alsótáblán végül későbbi időpontban, Szentháromság vasárnapjában állapodtak meg, amely 1712-ben május 22-ére esett. Mind szerzetesünk, mind pedig Lányi Pál azzal indokolja a kései időpontot, hogy a rendek így akartak maguknak elég időt biztosítani a koronázási hitlevél elfogadására.²¹

Valójában azonban Bécsben már az országgyűlési tárgyalások előtt két nappal, május 2-án elhatározták, hogy a koronázást Szentháromság vasárnapján fogják megtartani, sőt az uralkodó egész pozsonyi tartózkodásának menetrendjét is kialakították. A koronázás időpontjának kiválasztásában eszerint részben liturgikus okok játszottak közre: a római egyház főpapi szertartáskönyve, a *Pontificale Romanum* szerint ugyanis a koronázás csak vasárnapra eshetett, amelyre az uralkodónak az előző napokban böjttel kellett felkészülnie,²² valamint figyelembe kellett venni, hogy a ceremónia ne Pünkösdre essen, és ne is a pünkösdi idő utáni kántorböjtre (*jejunium quatuor temporum*). Másrészt Bécsben is tisztában voltak azzal, hogy a rendek a propozíciók átvétele után a koronázási hitlevélről kívánnak tárgyalni, és erre nem szerettek volna sok időt adni nekik. Ezért esett a választás Szentháromság vasárnapjára, ez volt ugyanis az első lehetséges

¹⁹ LÁNYI (1903–1904), II. 1–3. BARCSAY (2002), 106–111. A Habsburg uralkodó mint népei atyja toposzról: KALMÁR (1997), 54.

²⁰ Az országgyűlés nyelvéről: SZJÁRTÓ (2005), 132–135.

²¹ MNL VeML XII. 2. g 450, pag. 66., LÁNYI (1903–1904), I. 403–404.

²² *Pontificale Romanum*, 105.

időpont a koronázás megtartására.²³

A koronázási hitlevél a magyarországi közjogban a választási feltételek csökevényeként maradt fent és rokonítható többek között a német-római császár választási kapitulációjával is. Mohács után először II. Ferdinánd 1622-ben kiadott hitlevele került be a magyar törvények közé,²⁴ ezt követően tekintettek rá a rendek úgy, mint a koronázás előfeltételére. Mivel pedig a koronázás általában *vivente rege*, tehát még az előző uralkodó életében megtörtént, a megkoronázott utód diplomáját a trónra lépést követően cikkelyezték be: III. Ferdinánd 1625-ben kiadott hitlevelét 1638-ban, I. Lipót 1655. évi diplomáját pedig 1659-ben. Az is szokássá vált, hogy a hitlevélre esküt tegyen a király, mely szintén nem magyar sajátosság, többek között Lengyelországban is így volt.²⁵

A magyar rendek ugyan 1687-ben hozzájárultak a fiági örökösödéshez, de ragaszkodtak ahhoz, hogy a koronázásra csak a hitlevél elfogadása után kerüljön sor.²⁶ Ezt az 1687. évi I. törvénycikkben kifejezetten Józseffel kapcsolatban, a II. törvénycikkben pedig általánosságban is kinyilvánították. Ahogy látni fogjuk, ezt 1687-ben mégsem sikerült elérniük, ezért 1712-ben még inkább szerettek volna a törvény betűjének érvényt szerezni. Az pedig, hogy az országgyűlés időt akart nyerni a hitlevél elfogadására, jól mutatja: a rendek készültek rá, hogy kemény harcot kell vívniuk az udvarral annak szövegéről.

Az 1687. évi koronázási hitlevél ugyanis jóval rövidebb volt, mint Lipót 1657. évi diplomája, ráadásul a szöveg és ezzel összhangban az eskü is tartalmazott egy korábban nem szereplő kitétel, melyet a jogtörténet revíziós klauzulának nevezett el. Ez így hangzik: „*prout super eorum usu et intellectu regio et communi statuum consensu diaetaliter conventum fuerit*”, azaz az uralkodó megerősíti az ország törvényeit és szokásait, „miként azoknak használatát és értelmét a király és a karok közegyezéssel országgyűlésileg megállapították”. Ez pedig nemigen jelenhetett mást, mint hogy az ország törvényei és kiváltságai többé nem állnak vitán felül, hanem ezentúl az uralkodó és az országgyűlés közös megegyezésének eredményétől függenek.

A revíziós klauzula betoldásának igénye Bécsben már az 1687. évi országgyűlés előkészítésekor felmerült, hogy ezzel jogi lehetőséget teremtsenek a rendi alkotmánynak a tervezett új kormányzati rendszerrel összhangban történő felülvizsgálatára. A módosított szöveget azonban nem terjesztették a koronázás előtt az országgyűlés elé, nehogy az ebből támadt bonyodalmak késleltessék József főherceg megkoronázását. A magyar urak közül néhánynak, a primásnak, a nádornak, a személynököknek és az alsótábla egyes tagjainak viszont megmutatták az új szöveget. Esterházy nádor azt javasolta, hogy olyan kiegészítéssel kerüljön be a klauzula a diplomába, amely világossá

²³ ÖStA HHStA ÄZA Akten betreffend die Krönung Kaisers Karl VI. zum ungarischen König. A május 2-i miniszteriális konferencia referátuma.

²⁴ 1622. évi II. törvénycikk.

²⁵ SZIJÁRTÓ (2005), 197–201.

²⁶ FRAKNÓI (1922), 35–36.

teszi, hogy az esetleges revízió csak a homályos vagy kétértelmű törvényekre vonatkozik, és a záradékot alkalmazzák már a következő országgyűlésen. Ez a javaslat végül nem került be a szövegbe, és Lipótnak sikerült elérnie, hogy sem a hitlevelet, sem pedig az esküt ne tárgyalja az országgyűlés a koronázásig. Így József a december 9-i koronázáson a rendek hozzájárulása nélküli szöveget mondta el, amely tartalmazta a revíziós klauzulát. Sőt az országgyűlésnek a koronázás utáni tiltakozását figyelmen kívül hagyva az 1687. évi I. törvénycikkbe utólag betoldották a revíziós klauzulát, a hitlevél végleges szövegét pedig nem közölték a rendekkel.²⁷

Az 1712. május 11-i ülésen vita támadt az alsó- és felsőtábla között a diplomáról, végül hosszas huzavona után a felsőtábla engedni kényszerült: a főrendek úgy nyilatkoztak, hogy az alsótáblára bízzák a diploma szövegének megállapítását.²⁸ Lányi tanúsága szerint mégis csak az uralkodó megérkezése előtti napon, május 18-án tárgyalták újra a kérdést. Az alsótábla ekkor azt kívánta eldönteni, hogy visszatérjenek-e a lipóti diploma szövegéhez, vagy az annál jóval rövidebb józsefit válasszák. Szavazásra is sor került, melynek az lett az eredménye, hogy elfogadták a józsefi diplomát, de az 1687. évi betoldás nélkül, mert arra, úgymond, akkor József kiskorúsága miatt volt szükség, a felnőtt Károly diplomájából azonban ki kell hagyni. Ez mindenképpen kompromisszumos megoldásnak tekinthető: a rendek tudták, hogy az udvar nem térne vissza az 1687 előtti állapothoz. Még komolyabb önmérsékletre (vagy túlzott optimizmusra) utal azonban, hogy a felsőtábla kérése ellenére ezt a döntésüket sem közölték, hanem úgy nyilatkoztak, hogy megvárják az uralkodó proposícióit, hátha abban szó lesz a hitlevélről.²⁹

A Károly megérkezése utáni napon rendezett audienciát követően ki is hirdették a proposíciókat, ebben azonban a várakozással ellentétben nem került elő a diploma szövege. Ezért az alsótáblai rendek azt kérték a primás-érsektől és a személynöktől, hogy hozza el számukra az uralkodó diplomájának másolatát. Ők ezt, félve a várható konfliktustól, nem vállalták, de az is lehet, hogy már korábban értesültek a diploma tartalmáról.³⁰ Más megválasztott követek végül a következő napon meghozták a másolatot a felsőtáblának, ez pedig továbbította azt az alsótáblai rendeknek. Az alsótábla a diplomát ünnepélyes keretek között, felállva és a *Veni Sancte Spiritus* szekvenciát énekelve fogadta. Az ünnepélyes hangulat azonban nem tartott sokáig, mert amikor Meskó Ádám felolvasta a szöveget, kiderült, hogy az megegyezik I. József 1687-ben elfogadott diplomájával, ráadásul tartalmazza a revíziós klauzulát. Ezután szavazásra került a kérdés, az alsótáblán, ahol mindegyik rendi csoport támogatta azt a javaslatot, hogy vagy kerüljön ki a sérelmezett szövegrész a diplomából, vagy pedig, ha ez az idő rövidege miatt nem lehetséges, kerüljön bele a szövegbe

²⁷ FRAKNÓI (1922), 33-56.

²⁸ BARCSAY (2002), 118.

²⁹ LÁNYI (1903–1904), I. 408–409, BARCSAY (2002), 122.

³⁰ BARCSAY (2002), 123.

egy olyan záradék, mely ezt a kitélt érvényteleníti.³¹ A döntést közölték a felsőtáblával, a primás-érsek és a nádor pedig az uralkodó elé terjesztette az ügyet. Károly megígérte, hogy orvosolni fogja a rendek sérelmét. A következő napon sor került a koronázásra. Így mégsem sikerült a rendeknek az a törekvése, hogy az eskütétel előtt változtassanak annak szövegén és a hitlevélen.

A kérdés az 1712. évi tárgyalásokon nem is került elő többet, végül azonban Károly az 1715. évi dekrétumban az 1687. évi állapothoz képest két engedményt is tett a rendeknek. Először is a II. törvénycikkkel bekerült a törvények közé a koronázási hitlevél, melyet szövege szerint „még szerencsés megkoronáztatásunk előtt” kaptak meg a rendek. Ez, mint láttuk, tulajdonképpen meg is felelt a valóságnak. A revíziós klauzulát végül benne hagyta az uralkodó, de a dekrétum következő, III. cikkelye „bővebb kijelentést” tett az utódlásról és az uralkodásról. Ebben Károly egyrészt nyomatékositotta a Habsburg férfiág megszakadása esetén az 1687-ben is törvényileg garantált királyválasztó jogot, másrészt biztosította a rendeket arról, hogy Magyarországot csak az országgyűlés alkotta törvények szerint kormányozza, végül kijelentette: a revíziós klauzulát nem fogja arra használni, hogy más tartományok törvényeit vezesse be Magyarországon. Az 1715. évi III. törvénycikk pedig már az 1712. évi dekrétumtervezetben is szerepelt (ott még II. törvénycikként),³² tehát ez az engedmény az az évi tárgyalások eredményeként született.

Így végül az országgyűlésnek mégis sikerült engedményeket elérnie. Kétségtelen tény, hogy az eskü szövegében benne maradt a revíziós klauzula, ez azonban, az 1687. évi gyakorlattal ellentétben a hitlevél részeként került be a dekrétumba, a hitlevélről viszont, mint láttuk, kijelentette az uralkodó, hogy azt a koronázás előtt adta ki. Tehát a rendek elvben fenntartották azt a jogukat, hogy a hitlevél a jövőben is a koronázás előtti alku tárgyát képezze. Másrészt a III. cikkellyel bekerült a dekrétumba az Esterházy nádor által 1687-ben már javasolt megszorító kitételhez hasonló kijelentés, mely a klauzulával történő esetleges visszaéléseket volt hivatva kivédeni. A dekrétumra ugyan nem tett esküt az uralkodó, de ugyanúgy ellátta aláírásával és pecsétjével, mint a hitlevelet. Másrészt viszont a józsefi diploma gyakorlatilag változatlan kiadásával³³ Károly fenntartotta az udvarnak azt az álláspontját, hogy a királyválasztás 1687. évi feladásával új fejezet kezdődött a Habsburg-dinasztia és a magyar rendek viszonyában. A diploma szövege a további évtizedek során ugyan változott, elsősorban a nőági örökösödés 1723. évi becikkelyezése miatt, de ezekben is a József diplomájában található biztosítékok olvashatók. A diploma „fiktív változatlansága” az udvar

³¹ „voxok szedettek, azok pedig mindenik táblától egyaránt adattak.” LÁNYI (1903–1904), II, 7. Ez azért érdekes, mert május 18-án a klérus táblája József diplomájának elfogadása mellett szavazott.

³² HStA Hungarica Comititalia 1707–1712, Fasc. 403, Konv. A, ff. 7^v–8^r.

³³ A P. Engelbert naplójában közölt józsefi hitlevélszöveg (MNL VeML XII 2. g 450. pag. 108–113) két pontja nem szerepel Károly 1715-ben becikkelyezett diplomájában. „Másodsor, hogy a korábban említett jelenlegi hispániai király úrnak felséges fiúörökösei, tudniillik Magyarország és részeinek jövőbeli királyai Magyarországon vagy annak szomszédos tartományaiban személyesen is jelen lesznek. [...] És mindezeket pedig őfelsége még koronázása előtt méltóztatik elfogadni, saját nevével kiadott megerősítő levelét megszilárdítja, az uralkodás átvételének idejétől ezen ország általános rendelkezéseibe bevezeteti és nyilvánossá téteti”. Az előbbi a megváltozott politikai helyzet és főleg Károly gyermektelensége miatt nem is lett volna értelmezhető, az utóbbit pedig a törvényszövegbe kerülés garantálta.

részéről az örökös királyság szimbólumává vált.³⁴

A szövegben természetesen 1687 után mindig szerepelt az ellenállási záradék érvénytelensége is,³⁵ melynek szintén szimbolikus jelentősége volt. Az Aranybulla záradékát, melyet 1231. évi megújítása ebben a formában már nem is tartalmazott, Werbőczy Tripartituma emelte be a köztudatba, mint az uralkodó elleni általános fellépés jogi biztosítékát.³⁶ Ez természetesen a Habsburg uralkodók értelmezésében 1687 előtt sem törvényesítette a velük szembeni fegyveres felkeléseket, a záradék érvényvesztése azonban azt szimbolizálta az udvar számára, hogy a trónra lépett uralkodóval szemben törvényesen már semmilyen módon nem lehet fellépni. A rendek nem hivatkozhatnak politikai ellenállásukkor egy, a fejedelem felett álló, isteni eredetű és az alattvalók igazságérzete által is értelmezett jogrendre.³⁷ A szatmári kompromisszum talaján álló magyar rendiség természetesen nem fogadta el ezt az értelmezést, és a továbbiakban is megmaradt a *tractatus diaetalis* megközelítésénél. Az ő szemükben az uralkodót ezután is kötötte a rendi alkotmány rendszere, a koronázás aktusa pedig az örökös királyság korában is ennek kifejezésére szolgált.

A hitlevélnél természetesen lényegesen nagyobb szimbolikus jelentést hordozott a koronázás. Ennek megértéséhez egy kicsit vissza kell lépünk az időben, hogy lássuk: hová jutott el a koronázás értelmezése az örökös királyság intézményének első „élesben” történt alkalmazásáig. A bécsi udvar és a magyar rendiség I. Ferdinánd uralkodása óta ugyanis mást értett királyválasztáson és királykoronázáson. Az örökösödési szerződésekre hivatkozva már Ferdinánd örökös királyságként tekintett Magyarországra, ezért mindent elkövetett annak érdekében, hogy a trónt a *primogenitura* általános gyakorlatával összhangban ő is elsőszülött fiának, Miksa főhercegnek biztosítsa. Mivel a magyar rendek sem a dinasztikus szerződéseket, sem az uralkodó végrendeletét, de még a váradi békét sem tekintették magukra nézve kötelező érvényűnek, ezért Ferdinánd egy részüket megnyerve, törvényben kívánta biztosítani dinasztiája számára a magyar trón elsőszülöttségi jogon történő öröklését. Ezt szolgálta az 1547. évi nagyszombati országgyűlés V. törvénycíkje, mely kimondta, hogy „az ország rendei és karai magukat nemcsak Ő felsége, hanem örökösei uralmának és hatalmának is örök időkre alávetették az összes rendek és karok annak, ha Magyarországon marad, nem kisebb hűséggel, ragaszkodással és tisztelettel fognak engedelmeskedni, mint magának Ő felsége személyének.” Az uralkodó később a magyar tanács egyes tagjainak rábeszélésével a szokásjogba kívánta becsempészni az elsőszülöttségi örökösödést. Formálisan azonban 1687-ig sem ő, sem pedig utódai nem tudták elérni a királyválasztás eltörlését,

³⁴ SZIJÁRTÓ (2005), 200–201.

³⁵ „kizárva mégis s félretéve üdvözült II. András király 1222. évi decretuma 31. cikkének e képpen kezdődő záradékát: »quodsi vero nos« e szavakig: »in perpetuum facultatem«...”

³⁶ HASELSTEINER (1974), 131–133, felekezeti összetevőire BENDA (1970), 420–427.

³⁷ SZIJÁRTÓ (2005), 202.

így azt más európai példából okulva megkísérelték pusztán királyelfogadásnak tekinteni. A magyar rendek viszont továbbra is *választásról* beszéltek, még ha az 1547 óta csak a Habsburg dinasztián belüli választásra szorítkozott is.³⁸ Meg kell jegyeznünk, hogy az 1526 és 1687 közötti időszakban ennek a kérdésnek egy kivétellel nem volt gyakorlati jelentősége. Ez a kivétel Mátyás főherceg 1608. évi magyar királlyá választása volt, amikor a rendek nemcsak éltek a dinasztián belüli választás jogával, hanem komoly engedményeket is kicsikartak az uralkodótól. A királyválasztás jogának fennmaradása így ezt az esetet leszámítva elsősorban szimbolikus jelentőséggel bírt: a rendek hozzájárulása nélkül nem léphetett uralkodó a magyar trónra. Ennek súlyával Bécsben is tisztában voltak, ha ez nem így lett volna, akkor nem tett meg volna mindent Lipót és környezete 1687-ben, hogy a Habsburg ház örökösödési jogát törvényben is garantálja.³⁹

Az 1687. évi II. törvénycikk alapvetően írta át a korábbi helyzetet. Ha a rendek fent kívánták tartani azt a jogot (vagy látszatot), hogy az ő hozzájárulásuk is szükséges az uralom átvételéhez, az *inauguratio*hoz, akkor ehhez az uralkodás megkezdése előtt a hitlevél (*diploma inaugurale*) mellett már csak a koronázást használhatták fel. Így a magyar rendiség szemében a királykoronázás a királyelfogadás szimbólumává vált.⁴⁰

A pozsonyi királykoronázások szertartása néhány kisebb, de távolról sem jelentéktelen változást leszámítva a magyar tanács 1561. évi javaslatában megfogalmazottak szerint ment végbe. Ez a javaslat Miksa 1563. évi megválasztását és koronázását volt hivatott előkészíteni, mely az első *inauguratio* volt Székesfehérvár török kézre kerülése óta (I. Ferdinándot még Székesfehérváron koronázták, 1527-ben). Tehát a pozsonyi koronázások rendje a kezdetektől fogva nagyrészt változatlan volt.⁴¹ A kisebb, de mégis nagy jelentőségű változások egyike az volt, hogy a nádor nem tette fel az egybegyűlteknél azt a kérdést, hogy kívánják-e a jelenlévő főherceget Magyarország királyává koronázni. A változás mögött komoly vita állt, melyet nem az országgyűlésen, hanem a bécsi miniszteriális konferencia ülésein folytattak le.

A vitára az adott okot, hogy Seilern Frigyes udvari kancellár az 1687. évi II. törvénycikkre tekintettel nemcsak fölöslegesnek tartotta a nádor által feltett kérdést, hanem az örökösödési törvénnyel kifejezetten ellentétesnek is. Ugyanígy ítélte meg a primásnak azt a kérdését, melyet a koronázás előtt, a *Pontificale Romanum* előírása szerint fel kellett tennie a trónörökös bevezető asszisztens püspököknek: „Méltónak és alkalmasnak tartjátok-e őt erre a méltóságra?”⁴²

Keresztély Ágost azonban ragaszkodott hozzá, hogy válasszák szét a szertartás egyházi és világi

³⁸ PÁLFFY (2010a), 252–265.

³⁹ Ennek részletei: FRAKNÓI (1922).

⁴⁰ Vö. BARCSAY (2002) 267–269.

⁴¹ PÁLFFY (2010a), 333–338.

⁴² „*Scitis illum esse dignum, et utilem ad hanc dignitatem*” Mire az egyik asszisztens püspök ezt válaszolja: „*Et novimus et credimus eum esse dignum et utilem Ecclesiae Dei, et ad regimen hujus Regni*” (Megvizsgáltuk és hisszük, hogy méltó és alkalmas Isten Egyházának, és e királyságnak kormányzására). *Pontificale Romanum*, 105.

részét, a liturgikus cselekményeknél pedig minden változtatást vagy kihagyást megengedhetetlennek tartott. A korabeli liturgikus felfogásra jellemzően ezt nemcsak azzal indokolta, hogy az asszisztens püspököknek feltűnhetne a módosítás, őt pedig ezért Róma felfüggeszthetné, hanem úgy gondolta, a változtatás az egész koronázás egyházi érvényességét is megkérdőjelezné. A formula megtartásáért cserébe megígérte, hogy beszédében többször is használni fogja az örökös király kifejezést. Esterházy nádor viszont hajlandó volt kérdése elhagyására, és ezzel Keresztély Ágost is egyetértett, mivel ez megítélése szerint a koronázás világi részéhez tartozott, még akkor is, ha korábban az egyházi szertartás során hangzott el.⁴³

Seilern régebbi ordók felkutatásával próbálta elérni, hogy a szertartásból a primás kérdése is kikerüljön, ez azonban nem sikerült neki: a koronázás egyházi része továbbra is a *Pontificale Romanum* előírásai szerint zajlott.⁴⁴ A szertartásból tehát csak a nádor háromszori kérdése került ki az örökös királyság intézményének bevezetése után. Nem szűnt meg azonban a nádornak az, az előzőhöz hasonlóan a 16. század elejétől kezdve gyakorolt joga, hogy a koronázás aktusakor az esztergomi érsekkel együtt tegye az uralkodó fejére a Szent Koronát.⁴⁵ A nádor tehát a magyar rendiség képviselőjeként közreműködött az *inauguratió*ban, szimbolizálva azt a rendi felfogást, hogy az uralkodó a rendek beleegyezésével és közreműködésével válik Magyarország királyává.

Az alábbiakban egy csokorba gyűjtöttem a szertartásnak azokat a szimbolikus mozzanatait, amelyekben a rendek kinyilvánították, hogy elfogadják Károlyt uralkodójuknak. Ehhez egyrészt Johann Christian Lünig munkáját használtam, amely általánosságban ismerteti a magyarországi koronázási szertartást,⁴⁶ majd beszámolót közöl Károly koronázásáról.⁴⁷ Ezt kiegészítettem az 1712. évi koronázást részletesen bemutató egykorú kézirat adataival.⁴⁸

A koronázás szertartásának megszervezését az uralkodó Lünig szerint az ország egyik mágnására bízta. A koronázás szertartásakor a kard átadása után a nádor átveszi az esztergomi érsektől a koronát, majd háromszor kérdést intéz a jelenlévőkhöz: akarják-e azt, hogy a jelenlévő főherceget királlyá koronázzák. Ők háromszor mondják, hogy „Akarjuk!”. Mint láttuk, 1712-ben ez a kérdés már nem hangzott el, Lünig is csak a koronázás általános leírásánál említi. Itt azonban azt is hozzáteszi, hogy a rendek válasza valójában az uralkodónak tett eskü csökevénye, amelyben

⁴³ Bartoniek Emma szerint a néphez intézett kérdés már Szent István koronázásakor is elhangzott, mert a szertartás a német gyakorlat átvétele volt. Itt a koronázást végző főpap tette fel a kérdést a népnek, hogy akarják-e a jelenlévőt királyuknak. I. Ferdinánd koronázásán pedig már biztosan a nádor tette fel a kérdést. BARTONIEK (1939) 34, 118.

⁴⁴ ÖStA HHStA ÄZA Akten betreffend die Krönung Kaisers Karls VI. zum ungarischen König. A február 18-i, 29-i, valamint március 11-i konferencia referátumai. A kérdéssel részletesen foglalkozik: BARCSAY (2002), 196–200.

⁴⁵ PÁLFFY (2010a), 260–261.

⁴⁶ Nachricht von der Wahl und Krönung eines Königs in Hungarn, und was vor Ceremonien dabey observiret werden. LÜNIG (1719–1720), II. 45–60.

⁴⁷ Ausführliche Beschreibung der prächtigen Crönung Kaysers Caroli VI zum König in Hungarn, de Anno 1712. LÜNIG (1719–1720), II. 60–69.

⁴⁸ ÖStA HHStA Hungarica Specialia Fasc. 269 ff 29^f–55^v. Coronatio Caroli VI Imperatoris in Regem Hungariae Anno 1712. Az 1527 és 1712 közötti koronázások és koronázási lakomák leírásainak forráshelyeit közli PÁLFFY (2004), 1064–1097.

korábban hűséget és engedelmisséget fogadtak királyuknak.⁴⁹ A koronát azonban 1712-ben is az esztergomi érsekkel együtt a nádor tette Károly fejére. Az ezt követő intronizáció pedig a szertartás közben megjelenítette a magyar királyi udvart: a primás trónra ültette az uralkodót és a jobbára állt, balján a kalocsai érsek, mellettük a püspökök, jobboldalt egy lépcsővel lejjebb a főlovászmester kivond karddal, a legalsó lépcsőn a főudvarmester, a lépcső alján pedig jobb oldalon a királyságok öt zászlaja, valamint a magyar herold helyezkedett el, bal oldalon pedig a főkamrás, a királyi jelvények és a másik öt zászló.⁵⁰ A felcsendülő *Te Deum* alatt a nép a nádor jelére kiáltotta az „éljen a király”-t. Amikor a mise folyamán (a *Sanctus* alatt) a kalocsai érsek levette az uralkodó fejéről a koronát, azt a nádornak adta át, aki az áldozás után tette azt vissza Károly fejére.⁵¹

A koronázás után az uralkodó a ferences templomba ment, hogy az előre kiválasztott nemeseket lovaggá üsse, ezt követte egy távolabb felállított emelvényen az eskü letétele. Majd a koronázási dombon elvégzett kardvágások után az uralkodó és kísérete visszament a várba. Ezután kezdetét vette a koronázási lakoma. Az uralkodó a lakománál a Szent Koronával a fején és a koronázási öltözékben jelent meg, de az aranygyapjas rend láncát is viselte.⁵² A korona az egész lakoma alatt a teremben volt. Az uralkodó asztalánál Miksa koronázási lakomájától kezdve először a spanyol etikett szigorú szabályai érvényesültek, így a kisszámú asztaltársaságba a magyar rendek részéről csak a koronázást végző esztergomi érsek került be. 1608-tól azonban, a magyar rendiség megerősödésével párhuzamosan már a nádor is helyet kapott az uralkodói asztalnál, 1618-tól pedig a kalocsai érsek is megjelent.⁵³ Ez így volt 1712-ben is, ekkor rajtuk kívül a pápai nuncius és a velencei követ ült még az uralkodó asztalánál.⁵⁴

A koronázáson a vörös, fehér és zöld nemzeti színösszeállítás volt az uralkodó, így például a P. Engelbert naplójában is közölt szertartásrend megjegyzi, hogy a Szent Mihály templomból a ferencesek templomába vezető úton a menet egy vörös, fehér és zöld posztóval fedett fahídon kelt át,⁵⁵ de a koronázási eskühoz felállított emelvény és a koronázási domb is nemzeti színű textíliával volt lefedve.⁵⁶ A lakoma alatt a népnek megsütött ökör vizont Lünig leírása szerint a koronázás előtti napon, levágása előtt császári fekete-sárga színű szalagokkal és koszorúkkal volt feldíszítve.⁵⁷

Természetesen szintén a magyar rendiségnek az uralkodó *inauguratió*jában játszott szerepét mutatja az is, hogy mind a koronázás szertartásán, mind pedig az azt követő lakomán minden feladatot magyar nemesek végeztek: ők vitték az uralkodói jelvényeket, ők szórták a pénzt a

⁴⁹ LÜNIG (1719–1720), II. 48.

⁵⁰ Lásd PÁLFFY (2010a), 321–333. A zászlókról és a koronázáson betöltött szerepükről: PÁLFFY (2010b), 17–52.

⁵¹ HHStA Hungarica Specialia Fasc. 269, ff. 42^v–43^r.

⁵² HHStA Hungarica Specialia Fasc. 269, f. 49^r.

⁵³ PÁLFFY (2004), 1020–1037.

⁵⁴ HHStA Hungarica Specialia Fasc. 269, f. 50^v.

⁵⁵ MNL VeML XII. 2. g 450., pag. 52.

⁵⁶ HHStA Hungarica Specialia Fasc. 269, ff. 36^r–36^v.

⁵⁷ LÜNIG (1719–1720), II., 62.

népnek, ők teljesítették az ajtónállói feladatokat, és a lakomán is ők szolgáltak fel.

Az uralkodó apostoli királyi címét az apostoli kereszt szimbolizálta, amelyet az intronizálást követően egészen a várba érkezésig, később pedig az úrnapi körmeneten és annak oktávján az uralkodó előtt vittek. Az 1712. évi koronázási szertartás alkalmával ezt a fáradságos feladatot a fiatal, ekkor mindössze huszonnyolc éves Erdődy Gábor arbei választott püspök látta el.⁵⁸

A magyar rendiség tehát az 1687. évi II. törvénycikk életbelépése után sem mondott le arról a jogáról, hogy kinyilvánítsa beleegyezését az örökös király trónra lépéséhez. A koronázási hitlevél és az eskü mellett erre maga a koronázás szertartása szolgáltatta a legmegfelelőbb alkalmat. Ezzel vált teljessé a szatmári kompromisszum szimbolikus megjelenítése: a rendiség régi jogai és kiváltságai fenntartásával elfogadta örökös királyának a Habsburg-ház tagjait, jelen esetben III. Károlyt, az uralkodó pedig viszonzásul vállalta, hogy országát a rendi jogot és kiváltságok tiszteletben tartásával kormányozza.

A szimbolikus politikai aktusok, a ceremóniák tárgyalása után most térjünk át az országos politika mindennapjaira, melyek közül egyértelműen a vallásügy vitái emelkednek ki.

b) A vallásügyi viták

Az 1708 és 1715 között lezajlott országgyűlésen kétségkívül a vallásügy tárgyalása keltette a legnagyobb indulatokat, és úgy tűnik, ez a kérdés foglalkoztatta leginkább a diéta résztvevőit. Hogy valóban ez volt-e a legtöbbet tárgyalt kérdés, arra a naplók statisztikai összevetése szolgálhatna megbízható adatokkal. Mivel a kutatás leginkább a protestáns Lányi Pál magyar nyelvű naplóját és Zsilinszky Mihály felekezeti szélsőségektől sem mentes feldolgozását használja az országgyűlés tárgyalásakor, ezért ez a kép szakirodalmunkban igen erősen él. Morvaországi szerzetesünk naplója is arról tanúskodik, hogy legalábbis 1712-ben a vallásügyi vita sokáig foglalkoztatta az országgyűlés alsótábláját, mindkét résztvevő csoport sorai között ma sokszor érthetetlen szenvedélyeket gerjesztve. Ez nem meglepő: az újabb kutatás is a késői konfesszionalizáció korszakának tarja a 18. század első felét, amelyben a katolikus felekezetszerveződés utolsó szakasza indult meg a török kiűzésének és a bécsi udvar intenzív támogatásának hatására. A konfesszionalizáció korának legfőbb ismérve, hogy minden felekezet az abszolút igazság birtokosának, a keresztény tanítás egyedül hiteles közvetítőjének, végső soron pedig az üdvözülés egyetlen útjának tartotta magát.⁵⁹ Ez természetesen minden érdemi kompromisszumot kizárt a felek között. Így a katolikus felekezetszerveződés szükségképpen a többi, Magyarország nagy részén elsősorban a két legjelentősebb protestáns felekezet, a református és evangélikus konfesszió kárára

⁵⁸ HHStA Hungarica Specialia Fasc. 269, ff. 54^v–55^v.

⁵⁹ TUSOR (2008), 15.

történt, de e két felekezetet is leginkább a katolikus többséggel szembeni védekezés hozta közös platformra.

„*Non datur status quintus*”, azaz nincs ötödik rend, szól az 1712. évi országgyűlés talán legtöbbet idézett mondata, mely május 20-án, az uralkodó megérkezése utáni napon hangzott el az alsótábla ülésén. Lányi beszámolója szerint ekkor Ráday Pál a *status evangelicus* nevében kért szót, ez ellen azonban a klérus tagjai hevesen tiltakoztak, mondván: a négy rend mellett nem létezik egy ötödik, protestáns rendi csoportosulás. Ezen az alsótábla annyira összeveszett, hogy az ülést nem is tudták folytatni.⁶⁰

A *status evangelicus* a Német-római Birodalom *Corpus Evangelicorum* politikai csoportosulásával mutat rokonságot. A birodalmi gyűlésen a két szemben álló fél, a katolikus többség, valamint a protestáns kisebbség a *Corpus Catholicorum* és a *Corpus Evangelicorum* formációba tömörült. A vesztfáliai béke rendelkezései értelmében lehetőség volt arra, hogy a felekezeti kérdéseket e két csoport külön vitassa meg, majd pedig paritásos alapon hozzon döntést (*itio in partes*), így elejét véve annak, hogy a többség felülkerekedhessen a kisebbségi állásponton.⁶¹ A két politikai csoportosulás gyökerei azonban korábbi időszakra nyúlnak vissza (az Unió és a Liga, végső soron pedig a schmalkaldeni szövetség létrejöttére), de a magyarországi protestáns politikai csoport is bizonyíthatóan létezett jóval a 18. század első országgyűlése előtt. Már az 1634–1635. évi soproni országgyűléstől kezdve felbukkan a forrásokban az „*evangelicus status*” kifejezés, sőt a klérus azt említi meg az ötödik státus elleni egyik későbbi érvelésében, hogy azt II. Mátyás korában hozták létre erőszakkal.⁶²

A német és a magyar modell közötti legjelentősebb különbség kétségtelenül az, hogy a magyar protestánsok politikai csoportosulását nemcsak törvénybe nem foglalták, de a katolikus többség annak is minden erővel elejét akarta venni, hogy az a szokásjogba beépülhessen. Ezért tiltakoztak minden alkalommal, amikor valamelyik protestáns követ a *status evangelicus* nevében kívánt nyilatkozni. A protestáns követek viszont minden lehetőséget megragadtak annak érdekében, hogy politikai érdekszövetségüket elismertessék. Ez azonban hivatalosan nem sikerült nekik: sem az uralkodó, sem pedig a kormányzervek nem használták az országgyűléssel történt érintkezéseikben a *status evangelicus* megfogalmazást, bár a protestáns követek 1712-ben, az egyik audiencián egyszer hallani vélték az uralkodó szájából e kifejezést.⁶³ Magánemberként viszont a király és hivatalnokai számos esetben fogadták a protestáns követek képviselőit, és meghallgatták panaszukat.

A protestáns követek politikai csoportosulásának külön összejöveteleket is szerveztek, melyet

⁶⁰ LÁNYI (1903–1904), II. 5.

⁶¹ ARETIN (1997), 20–21.

⁶² SZIJÁRTÓ (2005), 272–273.

⁶³ LÁNYI (1903–1904), II. 11.

evangélikus konventnek neveztek. Korszakunkban ez a gyűlés már 1708. március 13-ától ülésezett időközönként. Összehívását természetesen az országgyűlés vallási tárgyú vitái tették indokolttá, mivel nem sokkal a diéta megnyitása után ellentéteket szült a követek eltérő utasítása a protestáns vallásgyakorlat tárgyában. Ebben az évben a protestáns ügyek vezéralakjává Rösler (Reszler) András királyi jogügyigazgató vált, aki politikai kapcsolatait felhasználva küzdött a protestánsok valláspolitikai célkitűzéseinek megvalósításáért. Mivel a katolikus többség nem akart hozzájárulni ahhoz, hogy a protestáns követeléseket felvegyék az országos sérelmek közé, Rösler közvetlenül a két királyi biztossal tárgyalta meg a vallásügyet. De a protestáns követek más tisztviselőket is megkerestek ügyük előmozdítására, sőt külön emlékiratot is szerkesztettek az uralkodónak, melyet küldöttség útján juttattak el Bécsbe.⁶⁴ A törekvésük sikerrel járt: a diéta május 15-étől napirendre tűzte a vallási kérdést. Ekkor vette kezdetét az a huzavona, hogy a készülő törvényszöveg bevettként vagy megtúrtként említse a két protestáns felekezetet, végső soron pedig továbbra is azon folyt a vita, hogy a bécsi béke szövegének értelmét kiterjesztve szabad vallásgyakorlatot kapjanak-e a magyarországi evangélikusok és reformátusok, vagy pedig a katolikus álláspont szerint érvénytelenítsék az 1606 (törvényileg 1608) óta a két protestáns felekezet vallásgyakorlatát szabályozó rendelkezéseket, mert azokat úgymond fegyverrel kényszerítette ki a protestáns fél. A viták érvei a mindkét fél által összeállított sérelmi iratokban csapódtak le.⁶⁵

A katolikus táboron belül kétségkívül a klérus volt a hangadó, a protestáns követelések elutasítását is az egyházi rend tagjai foglalták írásba. Az, hogy a protestánsok rendre alulmaradtak a diétai küzdelemben, egyértelműen mutatja, hogy a világi katolikusok többsége is a klérus mellé állt, mindazonáltal arra is utalnak jelek, hogy ez az egység nem volt mindig könnyen megteremthető. Zsilinszky Mihály az 1708. évi események kapcsán egy figyelemre méltó jelenetet említ meg. Július 1-jén az alsótábla többsége, tehát a világi katolikusok egy része is elvetette, hogy a klérus saját sérelmeit a diploma pontjai szerint összeállított sérelmekhez csatolja. Ez ellen az egyházi rend nevében Kovácsovics János prépost tiltakozott, őt viszont a rendek többsége letorkolta, és visszautasította, hogy az ifjú pap meg akarja őket leckéztetni.⁶⁶ Az is elgondolkodtató, hogy a rendek, mint látni fogjuk, több esetben kifejezetten elutasítóak voltak az új szerzetesrendek befogadásával kapcsolatban. Ez a jezsuitákon kívül a német és a máltai lovagrend esetében is így történt, noha a klérus és több világi méltóság is támogatta ezeknek a rendeknek a befogadását. A katolikus világiak tehát bizonyos esetekben szembehelyezkedtek a klérus álláspontjával, ez azonban ekkor még nem jelentette azt, hogy engedékenynek mutatkoztak volna a protestánsok vallásgyakorlatának kérdésében. Az sem ment azonban ritkaságszámba, hogy egyes egyháziak

⁶⁴ ZSILINSZKY (1897), 311–329.

⁶⁵ Az első emlékiratokat Lásd: ZSILINSZKY (1897), 336–344.

⁶⁶ ZSILINSZKY (1897), 337.

elleni panaszokat katolikus világi rendek fogalmaztak meg. Ezek mögött jórészt anyagi természetű viták húzódtak meg.⁶⁷

Az 1709 júniusában újra összeülő országgyűlés protestáns hangatói között Rösler mellett feltűnt Okolicsányi Pál is. Zsilinszky Mihály már az 1708. májusi vallási viták kapcsán említi a nevét, Heckenast Gusztáv szerint azonban az év júniusáig a kurucok fogságában volt, és csak szeptemberben tért az uralkodó hűségére.⁶⁸ A következő évben viszont már egyértelműen a protestáns tábor egyik meghatározó egyénisége, és ezt a pozícióját később is megőrizte.

Az 1709. évi vallásügyi vita középpontjában az előző évi sérelmekre adott királyi válasz 33. pontja állt, melyben az uralkodó a klérus követelését mellőzve a két protestáns felekezetet bevettként említette, és kilátásba helyezte az 1681., valamint az 1687. évi vallási cikkelyek megerősítését, vagyis a korlátozott vallásgyakorlat érvényben maradását. Az uralkodói leirat a protestánsok körében sem aratott osztatlan sikert: a június 25-i konventülésen többen a szabad vallásgyakorlat kimondásáért kívántak harcolni, de Okolicsányi a kompromisszumos megoldást szorgalmazta.

A klérus tagjai közül ebben az évben emelkedett ki Spáczay Pál esztergomi kanonok, aki nagy hévvel támadta Okolicsányit az alsótábla ülésein. Az ő vezetésével a klérus továbbra is kitartott amellett, hogy a két protestáns felekezet csak megtűrt lehet az országban. Ezzel nyilván a világi katolikusok is egyetértettek, mert a követelés bekerült az uralkodó leiratára válaszoló rendi replikába.⁶⁹ Spáczay Pál ezt követően egyébként előbb arbei választott püspöki címet szerzett, majd 1719-ben a szenttamási préposti címet nyerte el. 1745-ben, Esterházy Imre halála után káptalani helynökként vezette a széküresedésben lévő esztergomi főegyházmegyét, az erdélyi püspöki széket is felajánlották neki, de ezt nem fogadta el.⁷⁰ Nem elképzelhetetlen, hogy későbbi karrierjéhez az országgyűlés alsótábláján játszott vezető szerepe is hozzájárult.

A protestáns rendek végül Okolicsányi kompromisszumos javaslatát magukévá téve, az eddigi törvényekre hivatkozva kérték a vallásgyakorlat biztosítását. Memorandumukat maga Okolicsányi szövegezte meg. Ebben a bécsi békétől kezdve hivatkozik a protestánsok vallásgyakorlatára és hivatalviselésére vonatkozó törvényekre, valamint javasolja az artikuláris helyekről szóló törvénycikk⁷¹ kibővítését úgy, hogy a többségi felekezet mindenhol kapja meg a templomot, a kisebbségnek pedig jogában álljon újat építeni. Ez tehát tulajdonképpen a szabad vallásgyakorlat megfogalmazása, körülbástyázva a Corpus Juris korábbi rendelkezéseivel. Okolicsányi a memorandumot, egy sérelmi iratot és a klérus memorandumát cáfolni hivatott dokumentumot

⁶⁷ ZSILINSZKY (1897), 348.

⁶⁸ HECKENAST (2005), 314. A Turóc megyei követek ónodi lekaszabolása kapcsán került fogságba. A fia volt az egyik meggyilkolt követ. (Uo.)

⁶⁹ ZSILINSZKY (1897), 351–357.

⁷⁰ KOLLÁNY (1900), 327.

⁷¹ 1681. évi XXVI. tc.

Bécsbe vivő küldöttségnek is tagja volt.⁷²

A klérus 1712. évi, az „ötödik rend” elleni kirohanásnak már 1709-ben volt előzménye. Az augusztus 13-i ülésnapon, csakúgy, mint három évvel később, Okolicsányi kívánta ismertetni az „evangélikus rendek” álláspontját, ekkor a rózsahegyzi zsinattal kapcsolatban. A klérus egyenesen a protestánsok kidobását követelte az ülésteremből, amiért evangélikus rendekről beszélnek. Az úgy olyan komoly indulatokat gerjesztett, hogy magának a primás-érseknek kellett közbeavatkoznia az alsótáblai egyházi követek lecsillapítása érdekében.⁷³

A klérus ugyanis a protestánsokkal folytatott küzdelme során az 1707. április 3-a és 10-e között zajlott rózsahegyzi zsinat határozatait is felhasználta. A nem egész két hónappal a kurucok ónodi országos gyűlése előtt zajlott evangélikus zsinat több szempontból is kellemetlen helyzetbe hozta a pozsonyi diétán részt vevő evangélikus követeket. A zsinatot Rákóczi követői hívták össze, világi elnöke Petrőczy István kuruc tábornok volt. A szatmári béke után még kínosabb lett a helyzet, mert a Pozsonyban megjelent követek közül is többen részt vettek a gyűlésen, köztük Hellenbach Gottfried vagy Lányi Pál. Okolicsányi azonban nem, csak a nem sokkal a zsinat után Ónodon meggyilkolt fia, Kristóf. A zsinat egyrészt a pietizmus terjedésének kívánt gátat vetni, másrészt pedig az evangélikus szertartásrend egységesítését és az egyházi közigazgatás szabályozását tűzte ki célul. Természetesen már a zsinat ténye is jó alapot szolgáltatott a klérusnak a támadásra, hiszen Rákóczi evangélikus híveinek gyűlése szerintük ékesen bizonyította, hogy az evangélikusok, sőt általában a protestánsok a lázadás pártján állnak. A zsinati határozatok között azonban a temetési szertartás reformja is szerepelt, amelyben megtiltották azt a néhol gyakorolt szokást, hogy a temetési menet előtt keresztet vigyenek. Noha más zsinati határozatok kifejezetten előírták a kereszt jelének alkalmazását (az istentisztelet záróáldásakor vagy a gyermekkeresztelés szertartásakor), az említett határozat kiváló ürügyet szolgáltatott a klérusnak, hogy megvádolja az evangélikus követeket: a zsinaton megtagadták Krisztus keresztjét. A kérdés nem volt veszélytelen, ezt jól mutatja az is, hogy az evangélikus követek a vádak felhozatalakor minden alkalommal azt hangoztatták: a rózsahegyzi zsinat határozatait az uralkodó a többi kuruc gyűléssel együtt érvénytelennek mondta ki. Tehát meg sem próbáltak a zsinat érvényessége mellett érvelni. A kereszt megtagadásának vádját azonban többször is visszautasították.⁷⁴ Az 1715. évi dekrétum külön foglalkozott a rózsahegyzi zsinattal: a XXXI. törvénycikk kimondta a gyűlésnek és határozatainak megsemmisítését.

A vallásügyi vita még az 1710. évi ülészak megnyitása előtt, az előző év decemberében a protestánsok számára kedvező fordulatot vett. Az uralkodó ugyanis leiratban biztosította őket

⁷² ZSILINSZKY (1897), 365–372, 382.

⁷³ ZSILINSZKY (1897), 390.

⁷⁴ ZSILINSZKY (1889).

vallásuk szabad gyakorlásáról. E mögött a gesztus mögött a belföldi események mellett a protestáns udvarok nyomása is fontos szerepet játszott: Londonba, Hágába és Berlinbe is eljutott a magyarországi protestánsok panaszainak híre. A birodalmi gyűlésen a *Corpus Evangelicorum* is napirendre tűzte a magyarországi protestánsok kérdését.⁷⁵ Az uralkodói leirat ráadásul a klérust is utasította, hogy tartsa be a soproni és pozsonyi cikkelyek rendelkezéseit. Így nem csoda, hogy az 1710. év elején újra összeült országgyűlésen a protestáns követek az uralkodói leirat törvénnyé alakítását kívánták elérni. Az uralkodó a diéta ülészése alatt is gesztust gyakorolt a protestánsoknak, a királyi leirat ugyanis nemcsak megismételte a soproni és pozsonyi cikkelyek érvényességének hangsúlyozását, de a katolikusok jogait meg sem említette, és a rózsahegyzi zsinatot sem ítélte el.⁷⁶

Okolicsányi ismét az elmúlt évi kompromisszumos megoldást javasolta az evangélikus konventben, vagyis azt, hogy az 1681. évi XXVI. törvénycikkben felsorolt helyek kibővítésével közvetett módon kell elérni a szabad vallásgyakorlat biztosítását. Természetesen ebből ekkor is vita támadt az országgyűlésen, ahogy Okolicsányi „evangélikus követek” megfogalmazásából is. Spáczay kanonok most már kifejezetten az ablakon akarta kidobni a protestáns követeket, amiért a nem létező evangélikus státus nevében szólnak.⁷⁷

A hosszú szünet után, 1712 áprilisára összehívott újabb ülészak során is gyakran összeült az evangélikus konvent. Erről Lányi Pál és Dobner Ferdinánd soproni követ is megemlékezett. Először a felső-magyarországi tizenhárom vármegye követei gyűltek össze április 15-én, a korona Pozsonyba érkezésének napján, hogy a korábbi gyakorlathoz hasonlóan ebben az évben is együtt köszöntsék az országos méltóságokat. Közvetlenül az április 20-i első ülésnap előtt, kora reggel még egyszer összegyűltek, hogy közösen vonuljanak be az alsótablái ülésterembe.⁷⁸ Mivel sikerült elérniük a nádornál, hogy a korábbi évek gyakorlatára hivatkozva istentiszteletet tartsanak,⁷⁹ rendszeressé vált, hogy az ülések előtt egybegyűltek. A május 21-i istentiszteletet követően tartott megbeszélésen a mindkét felekezet képviselőiből álló gyűlés az uralkodóhoz menesztendő küldöttséget választott, hogy azok adják elő a protestánsok panaszait, mert az országgyűlés nem hallgatja meg őket.⁸⁰ Másnap, az uralkodó koronázásának napján is összeült az evangélikus státus, hogy megvitassák a katolikus többség által összeállított diploma szövegét. Természetesen azt akarták elérni, hogy ne maradjon ki a vallásügy a hitlevélből. Ezért még a koronázás előtt küldöttséget menesztettek az uralkodóhoz Hellenbach báró vezetésével, mindkét felekezet képviselőiből. Nem tudjuk, hogy bejutottak-e az uralkodóhoz, de másnap ismét összeültek, hogy

⁷⁵ BÄHLCKE (2005), 214–224.

⁷⁶ ZSILINSZKY (1897), 400–403.

⁷⁷ ZSILINSZKY (1897), 410–431.

⁷⁸ LÁNYI (1903–1904), I. 395–397.

⁷⁹ LÁNYI (1903–1904), I. 401–402.

⁸⁰ LÁNYI (1903–1904), II. 6.

tárgyaljanak a sérelmekről. Ezt követően 25-én és 29-én is egybegyűltek, itt fogalmazták meg az uralkodónak szánt emlékiratot Rösztler vezetésével.⁸¹

A konvent júniusban és júliusban is rendszeresen ülésezett, néha csak néhány napos időközökkel. Végig Okolicsányi, Hellenbach, Rösztler, valamint Ráday Pál volt a protestáns ügy szószólója. Az eddigi témák mellett június végén egy újabb nehézség merült fel: Dobner szerint osztrák mintára új általános esküszöveget kívántak bevezetni, amely tartalmazta a szeplőtlen és bűn nélkül fogantatott Szűz Mária (*Immaculata et sine peccato concepta Virgo Domini Genitrix*) említését is. A protestánsok megpróbálták megakadályozni az új esküformula bevezetését, ezért Ráday Seilernt, Rösztler Wratislawot, Okolicsányi pedig Meskó Ádámot kereste fel. Azzal érveltek, hogy az új szöveg az 1681. évi XXV. törvénycikkbe ütközik,⁸² és hogy még a nem keresztényeknek is a saját hitük szerinti esküt kell letenniük. Az uralkodó miniszterei megnyugtatták őket, hogy az új formula nem kerül bevezetésre.⁸³ Nem ez volt az utolsó eset, hogy az eskü bonyodalmat okozott az országgyűlésen: az 1728–1729. évi diétán több protestáns követet perbe is fogtak, amiért nem akarták letenni a Szűz Mária nevét tartalmazó esküformulát, és csak az uralkodó közbelépése mentette meg őket a pénzbüntetéstől vagy a fogságtól.⁸⁴ Az esküt végül, mint ismeretes, az uralkodó 1731. évi rendelete vezette be.

Az 1712. évben még az augusztus 26-i és a szeptember 8-i konventülésről van értesülésünk. Itt újabb emlékiratot szerkesztettek, valamint Okolicsányi és Ráday számolt be az uralkodónál tett látogatásáról, aki támogatásáról biztosította a protestáns követeket. Az evangélikus konvent ülései pedig az 1714–1715. évi ülészakon is folytatódtak.⁸⁵ A protestáns követek tehát jól szervezett politikai csoportot alkottak a század első országgyűlésén, és az egységes fellépés hatékonyságáról tettek tanúbizonyságot. Mint látni fogjuk összejöveteleikre is gyakrabban került sor, mint a klérus hasonló tanácskozásaira. Mindez nyilvánvalóan kisebbségi helyzetükből, az ebből fakadó fenyegetettségi érzésből következik.

Az országos méltóságok a felekezeti különbségek ellenére többször segítségére voltak a protestánsok ügyének. Az országgyűlés idején tartandó istentiszteletet a nádor mellett a primás-érsek is támogatta, mivel erre már volt precedens a korábbi országgyűléseken.⁸⁶ Sőt a nádor 1712-ben Okolicsányit,⁸⁷ a primás pedig 1715-ben Rádayt figyelmeztette, hogy a klérus nagy haraggal viseltetik vele szemben. Utóbbit a primás arra is intette, hogy nem érdemes az alsótáblai klérussal

⁸¹ OSZKK Fol. Lat. 590, pag. 431–435.

⁸² „És az ágostai és helvét hitvallás híveit vallásukkal ellenkező szertartásokra ne kényszerítsék.”

⁸³ OSZKK Fol. Lat. 590, pag., 522–529.

⁸⁴ SZIJÁRTÓ (2009b), 90–91.

⁸⁵ OSZKK Fol. Lat. 590, pag. 529–539.

⁸⁶ LÁNYI (1903–1904), II. 401–402.

⁸⁷ LÁNYI (1903–1904), II. 409.

szemben nyilvános üléseken fellépni.⁸⁸

Az uralkodói leiratok, mint láttuk, rendre kilátásba helyezték az eddigi törvényi szabályozás fenntartását, ezért nem meglepő, hogy az 1715. évi dekrétumban is megjelentek ezek a rendelkezések. A XXX. törvénycikk először megerősítette az 1681. és az 1687. évi vallási cikkelyeket, az „ekkorig kifejtett valódi értelmükben”, vagyis I. Lipót 1691. évi rendeletének megszorításaival. Előírta továbbá, hogy a vallásügyi panaszokkal ezentúl kizárólag az uralkodóhoz forduljanak, e panaszok kivizsgálására pedig biztosokat nevezett ki. Köztük megtaláljuk a protestáns ügy szószólóit is, Hellenbach János Gottfried, Okolicsányi Pál és Ráday Pál személyében. De a protestáns vallásgyakorlat tiltását fenntartó eddigi rendelkezéseket is megerősítette. Ennek különösen Horvátország, Szlavónia és Dalmácia esetében volt jelentősége, ahol a törvény betűje szerint csak katolikusok rendelkezhetek földbirtokkal.

A következő, XXXI. törvénycikk, mint láttuk, a rózsahegyzi zsinat és annak határozatai ellen foglalt állást, nemcsak semmisnek mondva ki ezt a „bizonyos – állítólag zsinati – gyűlést”, hanem a jövőben mindkét protestáns felekezet tagjait eltiltotta bármiféle egyházi gyűlés összehívásától. Hogy Bécsben is osztották a magyar klérusnak a rózsahegyzi zsinattal kapcsolatos álláspontját, azt jól mutatja, hogy a törvénycikk megfogalmazása szerint a zsinat egyes határozatai a római katolikus szertartás ellen irányultak.

A hosszú huzavona után tehát végül sem a katolikus klérusnak a világiak többsége által is támogatott, a protestáns vallásgyakorlat betiltását követelő, sem pedig a protestáns követeknek a szabad vallásgyakorlatot szorgalmazó álláspontja nem érvényesült a törvényi szabályozásban. Az 1708 és 1715 közötti események azonban nem a katolikus és protestáns fél között kialakult országgyűlési „patthelyzet” konzerválását segítették elő, hanem – némileg paradox módon – éppen ellenkezőleg, a két fél politikai közeledését. Az 1715. évi XXX. törvénycikk rendelkezése értelmében felállított és 1720-tól ténylegesen is működő vallásügyi bizottsághoz került a vitás ügyek tárgyalása, az 1728–1729. évi országgyűlésen még megnyilvánuló, részben érintett felekezeti villongások után pedig az uralkodó úgy döntött, végleg saját kézbe veszi az ügy megoldását. Ez vezetett az 1731. és 1734. évi *Carolina resolutiók* kiadásához. Ezek távolról sem jelentették a kérdésnek mindkét fél számára történő megnyugtató megoldását. Éppen ellenkezőleg: nemcsak a protestáns, de még a katolikus fél is számos kivetni valót talált az egyébként a protestánsokra nézve súlyos korlátozásokat fenntartó és bevezető rendeletekben. A vallásügy azonban 1729 után kikerült az országgyűlési ügyek közül, ezzel megteremtve annak a lehetőségét, hogy a magyar rendiség közös platformra helyezkedve, egységesen lépjen fel a rendi alkotmány védelmében a bevezetendő uralkodói reformok, mindenekelőtt a nemesi kiváltások megkurtítása ellen. Az persze más kérdés,

⁸⁸ BALOGH (1983), 55.

hogy ezek a rendi törekvések milyen mértékben tekinthetők „előremutatóknak”,⁸⁹ de kétségtelen tény, hogy új fejezetet nyitottak a magyarországi rendi politika életében, megteremtve egy új politikai kultúra megszilárdulásának lehetőségét.⁹⁰

⁸⁹ Lásd például Poór Jánosnak a 18–19. század fordulójáról visszatekintve megfogalmazott kritikáját: POÓR (2003), különösen: 254–255.

⁹⁰ Vö. SZIJÁRTÓ (2009a), II. 137–138.

1. 2. A szerzetesi intézmények újjáéledése a török kiűzését követő évtizedekben

A 18. század első évtizedeire a történeti kutatás, mint a katolikus egyház expanziójának új szakaszára, a katolikus felekezetszerveződés utolsó nagy korszakára tekint. Az egyházi intézményrendszernek nemcsak az egykori Hódoltságban, hanem a volt Királyi Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemségben történő kiépülése természetesen az országos politikában is éreztette hatását. A püspöki kar politikai szerepe a Habsburg ház és a magyar rendiség jogfenntartásra épülő szemlélete miatt a katolikus egyháznak a protestáns konfesszionalizáció és az oszmán hódítás miatti visszaszorulása idején is erős maradt. Ennek legfőbb bizonyítéka, hogy a püspöki székeket – bár különböző intenzitással – a 16 és 17. század folyamán is betöltötték. A szerzetesség tekintetében azonban a következő évszázad merőben új helyzetet teremtett: visszatértek a török kor idején eltűnt szerzetesrendek, újjáélesztve a késő középkori szerzetesi intézmények jó részét. A földbirtokkal rendelkező szerzetesközösségek az országos politikai szemlélet értelmében a magyar rendiség tagjaivá váltak, vezetőik betagozódtak a török kiűzését követő politikai életbe, új szereplőkkel gazdagítva annak színpadát. Ezért ez a korszak nemcsak a katolikus egyház térnyerése és intézményrendszerének bővülése, hanem az országos politika szempontjából is a szerzetesség virágkorának tekinthető.

Az apáti és préposti címek túlnyomó többségét a 17. század folyamán világi papok viselték, a század végétől azonban nagy számban indult meg a török kor alatt elnéptelenedett szerzetesi intézmények újjáéledése, részben külföldi konventek közreműködésével. A bencés rend esetében már a 17. század derekán megindult az apátságok visszaszerzése. Elsőként természetesen a Szent Márton apátság (Pannonhalma) éledt újjá, Pálffy Mátyás, a heiligenkreuzi ciszterci apátság perjele irányításával, aki a bencés rendbe átlépve megkezdte a pannonhalmi szerzetesközösség újjászervezését.⁹¹ A dömölki (Celldömölk) konvent, mint Pannonhalma fiókapátsága népesült be ismét, a kor legjelentősebb főapátja, Sajghó Benedek (1722–1768) irányítása alatt. Ő küldött az 1720-as években több szerzetest a dömölki monostorba, akik a lelkipásztorkodást is megkezdtek. Dömölk Pannonhalmától való függése az egész korszakban megmaradt, melynek bizonyosságául a dömölki apátot a mindenkori pannonhalmi főapát nevezte ki.⁹²

A bakonybéli Szent Mauritius apátság esetében ettől némileg eltérő jelenséggel találkozunk. Az apátság birtokainak visszaszerzését Gönc Celesztin bakonybéli apát (1683–1709) kezdte meg, de pannonhalmi főapáttá választása után a volt pannonhalmi perjelt, Vidlics Ferencet nevezte ki béli utódjául (1709–1730), akinek Dömölkkel ellentétben sikerült kivívnia függetlenségét Pannonhalmától. Épp e függetlenedési törekvés miatt Vidlics halála után Sajghó főapát csak

⁹¹ MOLNÁR (1906), 85–88.

⁹² PACHER (1912), 80–84.

adminisztrátorokat küldött Bakonybélbe, és ezt a gyakorlatot a rendi és az uralkodói tiltakozás ellenére haláláig folytatta. A két későbbi apát, Gracer Zoeard (1768–1781), majd Novák Krizosztom (1781–1817) ismét megkísérelte az apátság leválasztását Pannonhalmáról, azonban ennek a törekvésnek a jozefinista időszak feloszlási hulláma véget vetett.⁹³

A tihanyi Szent Ányos apátság, mivel Pannonhalma nem rendelkezett a megváltásához szükséges összeggel, a 18. század elején külföldi konventhez került: az alsó-ausztriai Altenburg fiókapátsága lett. Az 1785-ig a passauai, majd a jozefinista egyházmegyereform után a sankt pölteni püspökség területén fekvő Altenburg az Örökös Tartományok kolostorainak többségéhez hasonlóan a reformáció, majd a harmincéves háború megpróbáltatásait kiheverve látványos fejlődésnek indult a 17. század második felében. A konvent létszáma néhány évtized alatt kilenc főről harmincnégyre emelkedett, a szerzetesek nagyszabású építkezésekbe kezdtek, de a háborús költségekhez is jelentős összegekkel járultak hozzá. Ez utóbbinak köszönhetően tehettek szert magyarországi birtokokra is, miután az Arad megerősítésére fizetett 10 000 forintot kitevő kiadások ellentételezéseként Altenburg megkapta a tihanyi apátság birtokait.⁹⁴

Az alsó-ausztriai konvent 1703-ban apátot is küldött Tihanyba, Reyser Ámánd személyében. 1716-ban, miután az apátságra fordított anyagi áldozatok nem térültek meg, Altenburgból pedig nem tudtak magyarul beszélő és a hazai viszonyokban jártas rendtagokat küldeni, Gönc Celesztin pannonhalmi főapát 20 000 forint ellenében átvette Tihanyt az osztrák monostortól. Az apátság átvétele azonban nem ment simán, mert az egyetlen tihanyi örökfogadalmas, az apáti címre törő, egyébként magyar származású Thurnay Ányos simóniával vádolta meg a főapátot, így Tihany csak hosszas huzavona után, 1719-re került Pannonhalma birtokába.⁹⁵ Különös, hogy a simónia vádja éppen Tihany esetében merült fel, hiszen a főapát az említett összeget Altenburg költségeinek megtérítésére fizette. Sok apátság illetve prépostság esetében kifejezetten adásvétel formájában került új tulajdonoshoz a javadalom, mégsem érte a feleket simónia vádja.

Két bencés magyarországi apátság az egész korszakban külföldi ellenőrzés alatt állt: egyiküket, a Szent István királyról elnevezett Telkit, amelynek még a pontos helyét is csak hosszas vizsgálódás után sikerült megtalálni, a bécsi skót bencés apátság szerezte meg.⁹⁶ A másik külföldi tulajdonba került apátság a Szent Adorján vértanú tiszteletére emelt zalavári volt, ezt Bessel Gottfried göttweigi apát szerezte meg az uralkodótól, 1715-ben. Az 1083-ban, eredetileg ágostonos kanonokok számára épült göttweigi kolostor a protestantizmus terjedésekor léte megszűnésének határára került (1556-ban mindössze egyetlen rendtag élt az apátságban), de több közeli kolostorhoz

⁹³ SÖRÖS (1904), 25–104.

⁹⁴ EGGER (2000), 213–290.

⁹⁵ SÖRÖS (1911), 5–34.

⁹⁶ Telkivel részletesen a dolgozat II. fejezete foglalkozik.

hasnlonan Melkből kapott utánpótlást.⁹⁷ Igazi virágkorát a kiterjedt politikai kapcsolatokkal rendelkező és főként a Schönborn család támogatását élvező Bessel Gottfried kormányzása alatt (1714–1749) élte, aki tevékeny részese volt a 18. század első felében zajlott diplomáciai életnek.⁹⁸

Göttweig esetében is egy renden belüli konfliktus nehezítette meg a magyarországi apátság átvételét: Ludwigsdorff Emilián konventtag bécsi kapcsolatai segítségével elérte, hogy őt nevezzék ki zalavári apáttá és így az apáttal rendelkező Zalavár kerüljön Göttweig függésébe. Az uralkodói adománylevel ki is emelte, hogy az apátság élére mindig külön, főpapi jelvényekkel ellátott apátot köteles Göttweig állítani. Bessel atyaapát azonban nem egyezett bele a döntésbe, Zalavárt közvetlenül Göttweigből kívánta irányítani, a magyarországi apátságba csak jószágkormányzót küldött. Az ügy odáig fajult, hogy Ludwigsdorffot benedikálása után apátja börtönbe vetette, nehogy átvehesse Zalavárt. Bessel apát végül elérte, hogy Ludwigsdorff lemondjon apáti címéről, és így közvetlenül az ausztriai monostor javára fordíthassa a magyarországi apátság birtokainak jövedelmét. Ez az állapot egészen 1769-ig tartott, amikor Zala megye és a Helytartótanács kegyes alapítványi bizottságának nyomására Göttweigit rászorították, hogy Zalavárra külön apátot nevezzen ki. Az atyaapát és a zalavári apát viszonyát pedig szabályos szerződésben rögzítették. Sajghó főapát is megpróbálta befolyását kiterjeszteni Zalavárra, de az apátság korszakunkban végig Göttweig tulajdonában maradt. Az 1751. évi VIII. törvénycikk rendelkezése értelmében hiteleshelyi tevékenységet is folytató apátság éppen Göttweigtől való függésének köszönhetően II. József feloszlatási hullámát is átvészelte (azonban a hiteleshelyi funkció a jozefinista időkben itt is szünetelt). Az apátság székhelye a Zalavár melletti Zalaapáti lett, itt templom és monostor is épült.⁹⁹

A premontrei rend kötelékébe tartozó magyarországi prépostságok esetében kizárólag külföldi anyaapátságok játszottak szerepet a visszatelepülésben. Kezdetben az alsó-ausztriai perneggi apátság szerezte meg a magyarországi premontrei préposti címeket annak köszönhetően, hogy jelentős áldozatot vállalt a visszafoglaló háborúk támogatásában. Végül anyagi ellehetetlenülését is ez okozta. Schöllingen Ferenc perneggi apát még a 17. század utolsó éveiben elnyerte a csornai, jászói és leleszi préposti címet, a hozzá tartozó birtokokkal, majd a türjei és a váradhegyfoki prépostság is tulajdonába került. Végül mindegyik javadalomtól meg kellett válnia pénzügyi nehézségei miatt. Így az említett prépostságok morvaországi konventek tulajdonába kerültek. Jászót, Leleszt és Váradot Klosterbruck (Louka) váltotta meg, a csornai prépostságot pedig Hradisch (Hradisko) kebelezte be. A türjei prépostság, melyhez pusztá címként a horpácsi is társult, korszakunkban részben független, részben a csornai prépostság tulajdonában volt, de magánföldesúri joghatóság alatt állt: a Batthyány család tartotta kezében a prépost megerősítésének

⁹⁷ LECHNER (2000), 768–844.

⁹⁸ Életéről: REICHERT (1972).

⁹⁹ FÜSSY (1902), 226–284.

jogát. A jánoshidai prépostság már 1694-től a szintén morvaországi Obrowitz (Zábrdovice) leánymonostora lett.¹⁰⁰ A türjei részleges függetlenedéstől eltekintve egyedül Jászó tudott elszakadni anyamonostorától, 1769-ben. Ennek a függetlenségnek, mint a többi premontrei prépostság működésének is II. József feloszlatási rendelete vetett véget.¹⁰¹

A Magyarországon birtokokat szerzett morva premontrei intézmények közül az Olmütz melletti Hradisch volt a legnagyobb múltra visszatekintő monostor, amelyet még 1077–1078-ban alapítottak bencés szerzetesek számára. A premontreiek a 12. század közepén vették át, ők látták el a szomszédos Heiligenberg (Svatý Kopeček) zarándokhelyet is. Hradisch Olmützel együtt 1659 és 1736 között épült újjá, a század 70-es éveitől kezdve pedig a janzenizmus egyik regionális központja lett.¹⁰²

A fontos kereskedelmi központ, Znaim mellett fekvő Klosterbruck 1190-től működött, és a harmincéves háború pusztítása után, az 1680-as években szintén megújult. A jelentős méretű, 80–90 fős konvent tagjainak többsége német származású volt, legismertebb közülük a villámhárító európai meghonosítója, Prokop Diwisch.¹⁰³ A harmadik, Magyarországon is érdekelt monostor, Obrowitz, Brünn mellett működött 1209-től.¹⁰⁴ II. József morvaországi kolostorfeloszlatási hulláma, mely összesen harminchárom férfi és hét női közösséget érintett, egyik morvaországi premontrei konventet sem kímélte.¹⁰⁵

A premontreiekhez hasonlóan a ciszterciak esetében is kizárólag külföldi apátságok működtek közre a magyar szerzetesi intézmények visszaszerzésében. Elsőként Zirc került rendi kezelésbe, az ausztriai Lilienfeld sikertelen próbálkozása után¹⁰⁶ végül a sziléziai Heinrichau (Henrików) vásárolta meg az apátság birtokait. A korszakunkban egyre bővülő heinrichai konvent, melyhez 1654-ben 17, 1702-ben 39, 1749-ben 55, 1778-ban pedig már 70 rendtag tartozott, jelentős földvásárlásokba kezdett a 17. és 18. század fordulóján, Kahlert Henrik apát kormányzása alatt. E befektetések közé tartozott a zirci uradalom megszerzése is.¹⁰⁷ Hazánkban, kezdetben Pápán, majd 1726-tól Zircen működtek a szerzetesek. Ez volt az egyetlen magyar ciszterci közösség, ahol a rendtagok száma megengedte, hogy szabályos konvent szerveződjék, 1752-ben, Schneider Péter perjel, a korábbi adminisztrátor vezetésével.¹⁰⁸

A szentgotthárdi apátság a 17. századi sikertelen próbálkozás és későbbi hosszas huzavona után került rendi tulajdonba: az ausztriai Heiligenkreuz szerezte meg 1734-ben. A Bécs közelében fekvő

¹⁰⁰ KOVÁCS (1991), 101–139.

¹⁰¹ FARKAS (1902), 22.

¹⁰² BAHLCKE–EBERHARD–POLÍVKA (1998), 429.

¹⁰³ BORNEMANN (1990), 61–72.

¹⁰⁴ BAHLCKE–EBERHARD–POLÍVKA (1998), 266.

¹⁰⁵ KREUZER (1975), 82.

¹⁰⁶ MUSSBACHER (1982), 22–42.

¹⁰⁷ GRÜGER (1978), 62–65.

¹⁰⁸ HORVÁTH (1931), 131–151.

ciszterci apátság 1133 óta folyamatosan működik, így ez a második legidősebb ciszterci monostor a világon. Az 1683. évi oszmán támadás során felprédálták, de Schäffer Kelemen apát hamar talpra állította a konventet.¹⁰⁹ A heiligenkreuzi átvételt is renden belüli vita kísérte: a reini ciszterci apát, aki eddig névleg Szentgotthárd atyaapáti címét viselte, tiltakozott Heiligenkreuz eljárása ellen és elfogadhatatlannak tartotta, hogy az ausztriai konvent élén álló Leeb Róbert apát egyszerre Szentgotthárd apátja és atyaapátja is. A rend cîteaux-i generális apátja azonban elfogadta Heiligenkreuz eljárását: úgy tekintette, hogy az ausztriai apátság újraalapította Szentgotthárdot, így az atyaapáti jogok is őt illetik.¹¹⁰ Ezután meg is indult az apátság benépesítése, valamint a rendház és a templom újjáépítése. Szentgotthárdra később sem került külön apát, a címet a mindenkori heiligeinkeruzi atyaapát viselte, aki adminisztrátort nevezett ki Szentgotthárdra.¹¹¹

Az egykori pásztói, majd a pilisi apáti címet a morvaországi Velehrad előjárói szerezték meg, 1702-ben illetve 1712-ben. A cseh korona országaiban 1142/44-ben létesült az első ciszterci monostor, a Prágától 60 km-re, keletre fekvő Sedletzben (Sedlec), első szerzetesei az Eger (Cheb) melletti Waldsassen kolostorából érkeztek. A cseh területeken párhuzamosan folyt a két reformrend, a ciszterciek és a premonstreiek megtelepedése. Morvaország a második megtelepedési hullámban került sorra, a 12. század végétől. Az első morvaországi ciszterci kolostor Velehrad volt, amelyet 1205-ben alapított László Henrik morva örgróf. Ide az első szerzetesek Plaß (Plasy) kolostorából érkeztek. Nem tudni, eredetileg melyik ciszterci központ volt Velehrad anyamonostora, később azonban vizitációs jogot kapott több kolostor felett. A velehrádi apát 1379-ben nyerte el a főpapi jelvények viselésének jogát, ennek az volt az alapja, hogy a 13. század végével a kolostort összefüggésbe hozták Szent Metód püspöki székhelyével. A velehrádi apátot 1477-től az olmützi püspök utáni első hely illette meg a főpapok között. A monostort a jozefinista felosztatás (1782–1785) harmadik évében, 1784-ben számolták fel Saar monostorával együtt.¹¹²

Nezorin Flórián velehrádi apát, miután 1702-ben elnyerte a pásztói apáti címet és ünnepélyesen be is iktatták tisztségébe, Zborka Metód rendtagot küldte az apátság helyszínére, hogy átvegye a rend tulajdonába került birtokokat. A pásztói polgárok azonban Flórián apát elődje, az utolsó címzetes apát, Zolnay András halála után annak ládáját feltörték és a birtokokra vonatkozó iratokat elvitték, Zborkát pedig be sem engedték az apátság épületébe.¹¹³ A Rákóczi mozgalma miatt elhúzódó vitába több szereplő is bekapcsolódott. Az ügy már az elején veszélyes fordulatot vett: miután a bécsi udvari kamara értesült a birtokvitáról, utasította a pozsonyi kamarát, hogy Flórián

¹⁰⁹ KOLL (1834), 79–123.

¹¹⁰ ZLINSZKY (2001), 109–139.

¹¹¹ ZLINSZKYNÉ (1981), 365–540.

¹¹² MACHILEK (1973), 185–220.

¹¹³ Flórián apát tiltakozása Heves megyének, Velehrad, [1703]. Közli: BÉKEFI (1902b), XVII. sz. 36–38, és az uralkodónak, Velehrad [1703]. Békefi (1902b), XVIII. sz. 38–40.

apátot a *neoacquistica commissio* elé utalja, mert az ilyen ügyekben ez a szerv az illetékes.¹¹⁴ Ez pedig, ahogy Bornemissza János, a pozsonyi kamara tanácsosa néhány hónappal később az apátság ügyvédjét, Blaskovicst figyelmeztette, az ügy elhúzódásához vezethetett volna. Flórián apát, nem utolsó sorban Bornemissza tanácsára azt a módszert választotta, hogy nem a birtokok tulajdonjogát igazoló okiratok útján bizonyította követelése jogosságát, hanem I. Lipót adománylevelére hivatkozott. Az ügy azután vett gyorsabb iramot, hogy Hermann Engelbert személyében új megbízott érkezett az apátság területére, aki minden követ megmozgatott a ciszterciek jogai érdekében. Munkálkodása eredményeképp előbb Eleonóra özvegy királyné, majd III. Károly is utasította Heves megyét, hogy adja vissza a pásztói apátság birtokait.¹¹⁵ 1713-ban a pásztói plébános és egy másik egyházi személy is feltűnt a ciszterciek ellen fellépő birtokosok között, a pásztói születésű Berkes András nagyprépost, a váci püspök helynöke, aki a váci káptalan előtt tiltakozott Flórián apátnak a pásztói Káposztás malomba való beiktatása ellen.¹¹⁶ Berkes veszélyes ellenfélnek bizonyulhatott volna, mert bár a Rákóczi-szabadságharcban játszott szerepe miatt Keresztély Ágost 1709-ben őt is megfosztotta egyházi tisztségétől, ezt azonban, valószínűleg Kollonich Zsigmond közbenjárására nem hajtották végre, hanem 1712-ben a hétszemélyes tábla bírójává nevezték ki.¹¹⁷ De Pásztón a világi birtokosok is az apátság ellen léptek fel és a jószágkormányzó tájékoztatása szerint lázították a jobbágyokat a szerzetesek ellen. Az ügyet végül Flórián apát 1714 nyarán Pásztóra tett látogatásakor, a jelenlétében kihirdetett, megújított királyi rendelet zárta le.¹¹⁸ A birtokok átvétele után indulhatott el a ciszterciek tulajdonképpeni működése Pásztón, a rezidenciát is csak nem sokkal ezután kezdték meg felépíteni.¹¹⁹

A pásztói apátság birtokbavételekor tehát az uralkodó és a központi kormányhatóságok egyértelműen a cisztercieket támogatták, a helyi illetékesek és természetesen az ellenérdekelt birtokosok viszont több mint egy évtizedig dacolni tudtak az uralkodói akarattal. Flórián apát bölcsen nem ment bele a pereskedésbe, hanem végig az uralkodó adományozására és a megtörtént beiktatásra hivatkozott. Szembetűnő, hogy az illetékes megyéspüspök, Telekesy István, aki egyben Heves megye örökös főispáni tisztségét is betöltötte, sem támogatta a cisztercieket. Az apát megbízottja, Hermann Engelbert ugyan még 1703-ban beszámolt neki a birtokvitáról,¹²⁰ de a püspök semmit nem tett az ügyben. A Rákóczi mozgalomban betöltött szerepe miatt szintén felmentett Telekesy, aki Berkessel ellentétben csak hosszú procedúrát követően nyerte vissza ismét

¹¹⁴ Bécs, 1703. április 14. Közli: BÉKEFI (1902b), XXII. sz. 45–47.

¹¹⁵ Bécs, 1711. augusztus 9. és uo. 1712. február 2. Közli: BÉKEFI (1902b), XXVIII. és XXIX. sz. 56–60.

¹¹⁶ A káptalan jelentése. Vác, 1713. február 4. Békefi (1902b), XXXII, sz. 63–64.

¹¹⁷ CHOBOT (1917), 696–698.

¹¹⁸ Az egész ügy leírása: BÉKEFI (1902a), 4–16.

¹¹⁹ BADÁL (1994), 22–29.

¹²⁰ Velehrad, [1703]. Közli: BÉKEFI (1902b), XVI. sz. 33–36.

püspöki székét,¹²¹ szintén nem nézte szívesen a megtelepülő új szerzetesi közösséget. Nem valamiféle, az idegeneket elutasító kurucos mentalitás állt azonban ennek háttérében, hanem a trienti szellemiségű főpapnak¹²² az a meggyőződése, miszerint a ciszterciek nem alkalmasak a vidék pasztorációjára. Minden bizonnyal ezt a véleményét erősítette az a tény is, hogy a pásztói szerzetesek minduntalan összetűzésbe keveredtek a helyi plébánosokkal.¹²³ A vita végül az uralkodó nyomásának és Flórián apát személyes fellépésének köszönhetően a ciszterciek javára dőlt el. Látni fogjuk azonban, hogy Telekesy távolról sem állt egyedül a magyarországi főpapok között a monasztikus hagyományokat folytató szerzetesrendek iránti ellenszenvével. Ez az országos politika színpadán is komoly következményekkel járt.

Még egy néhai ciszterci apátság került rendi tulajdonba a 18. század első felében: az Esterházy család hercegi ágának kegyurasága alatt álló Borsmonostor, melyet a lilienfeldi apátság szerzett meg.¹²⁴ Ez a szerzetesi intézmény azonban a premontrei rend kezelésében álló Türrjéhez hasonlóan, éppen magánföldesúri státusza miatt nem vett részt az országos politikában.

A jozefinista abolíció a ciszterci rendet is csak részlegesen érintette. A velehrádi monostor bezárása után ugyan Pilis és Pásztó is feloszlásra került,¹²⁵ azonban Szentgotthárd tovább működhetett, mert anyaapátságát sem szüntette meg II. József. A porosz területen fekvő Heinrichau ekkor még fennmaradt, így leánymonostorát, Zircet is elkerülte a feloszlás.¹²⁶

Az apátságok megszerzése a ciszterci rend számára is kettős célt szolgált: a külföldi monostorok hosszú távon jó befektetésnek ígérkező birtokokhoz jutottak, emellett kísérletet tettek a korábbi apátság helyén a ciszterci hagyományok újjáélesztésére.¹²⁷ E két cél érdekében – bár kis számban – szerzeteseket küldtek az országba,¹²⁸ akik az apát nevében birtokba vették a fekvő jószágot és pereket indítottak az elfoglalt birtoktestek visszaszerzéséért, valamint hozzáfogtak az elpusztult kolostorok, apátsági templomok és a hozzájuk tartozó épületek újjáépítéséhez, mely utóbbi komoly anyagi ráfordítást igényelt.¹²⁹

A kettős illetve hármas apátságok előljárói nagy figyelmet fordítottak magyarországi leánymonostoraik fejlődésére, amit az is bizonyít, hogy kötelességüknek eleget téve igyekeztek

¹²¹ BAHLCKE (2005), 155–165.

¹²² BITSKEY (2008), 129–136.

¹²³ RAJECZKY (1991), 23. Még a század közepéről is akad olyan forrás, amely a pásztói előljáró és a helyi plébános közti feszültségről tanúskodik. MNL VeML XII. 2.a. E 1368 (1760k).

¹²⁴ KOVÁCS (1910), 185.

¹²⁵ BÉKEFI (1892), 130.

¹²⁶ Mint ahogy Borsmonostor is tovább működhetett. HERVAY (1991), 470–492 és KOVÁCS (1910), 188.

¹²⁷ Bár ezt az utóbbi szándékot sokan vitatják – például HERMANN (1973), 321. –, látni fogjuk, hogy a kísérlet ténye mégis nehezen kérdőjelezhető meg.

¹²⁸ Az újjáépített zirci monostorba 1726-ban négy szerzetes költözött – GRÜGER (1978), 64 – Szentgotthárdra az 1734-es átvételkor öt szerzetespap és két confráter érkezett – ZLINSZKYNÉ (1981), 403. –, Pásztón még 1738-ban is csak hat rendtag élt, Pilisen pedig még a monostor sem épülhetett újjá. BÉKEFI (1892), 132.

¹²⁹ A legnagyobb összeget Heinrichau költhette a zirci apátságra és birtokaira, bevételei messze meghaladták a másik két anyaapátság jövedelmét. GRÜGER (1978), 64.

gyakran vizitálni az újonnan felépített rendházakat. Legintenzívebben Heinrichau apátjai látogatták Zircet, egy apát nem ritkán két-három alkalommal is járt Magyarországon¹³⁰ (a két apátság közel ötszáz kilométerre feküdt egymástól), de a pilis-pásztói és a szentgotthárdi apátok is többször megfordultak magyarországi birtokaikon.¹³¹ Az itteni ügyek intézésére azonban az ideküldött szerzetesek közül helyetteseket kellett állítaniuk. Az elhúzódó birtokperек különösen Pilis és Pásztó esetében tették szükségessé nagyszámú teljhatalmú képviselő kinevezését. Mali József apáti működése során (1724–1748) összesen több mint húsz rendtagot jelölt ki megbízottjául, akik közül többen egy időben tevékenykedtek. Ezen kívül három civil ügyvéd is segítette a jogi csatározásokat.¹³² A felépülő rendházak irányítását adminisztrátorok végezték, a birtokokra pedig jószágkormányzók kerültek. A zirci apátság pápai házában már 1701-ben működött adminisztrátor, Wabrig Ábrahám személyében, 1750-ben, a zirci konvent megszervezése után pedig Rieger Kandid apát Schneider Péter adminisztrátornak perjeli címet adományozott.¹³³ Pásztón 1703-óta működött jószágkormányzó, Zborka Metód,¹³⁴ az első előjárót, Hadersbach Cirillt, 1733-ban nevezte ki Mali József apát.¹³⁵ Mivel a pilisi monostor a pálosokkal zajló elhúzódó per miatt nem épülhetett újjá, ezért csak az apátság csákányi és szántói birtokán működött egy-egy jószágkormányzó, az előbbin elsőként Widemann Bernát 1712-től, az utóbbin Mottl Fabián 1713-tól.¹³⁶ Leeb Róbert apát pedig már a birtokbavételre adminisztrátort küldött Szentgotthárdra, Fischer Dominik személyében.¹³⁷ A magyarországi előjárók közül néhányan később az apáti címet is elnyerték. Így választották meg a magyarul is jól beszélő Regnard Gergely zirci adminisztrátort (1715–1725) heiligenkreuzi és zirci apátnak,¹³⁸ Fritz Alberik szentgotthárdi előjáró pedig 1755-ben került a kettős apátság élére.¹³⁹

Ha a 18. század első fele a szerzetesség második virágkora, akkor ez különösen igaz a magyarországi pálos rendre. Már a 17. század végén megindult az egykori pálos rendházak visszaszerzése, köszönhetően annak, hogy a rend a hódoltság korában sem tűnt el teljesen az országból, noha komoly krízisen esett át.¹⁴⁰ A századfordulón már tizenhárom rendházban működtek pálosok, a szatmári megállapodás eredményezte nyugodt katonai és politikai légkör pedig további rendi intézmények újjáalapítását tette lehetővé. A 18. századi pálos központok közül Pest,

¹³⁰ HORVÁTH (1931), 146–158.

¹³¹ BÉKEFI (1902a), 15., ZLINSZKYNÉ (1981), 413.

¹³² BÉKEFI (1892), 113.

¹³³ HERVAY (1984), 223.

¹³⁴ Bár neki néhány hónapos tartózkodás után el kellett hagynia Pásztót a Rákóczi-szabadságharc kitérése miatt. BÉKEFI (1902a), 4.

¹³⁵ BÉKEFI (1902a), 361–363.

¹³⁶ BÉKEFI (1902a), 260–263.

¹³⁷ HEIMB (1764), 148.

¹³⁸ GRÜGER (1982), 61.

¹³⁹ HEIMB (1764), 148.

¹⁴⁰ GALLA (1940–41).

Pécs, Szentkút, Pápa, Felsőelefánt, Máriavölgy és Sárospatak emelkedik ki. Ez a század sem volt konfliktusoktól mentes: a rend korszak eleji tevékenységét a horvát és osztrák rendtartományok különválása árnyékolta be, az 1780-as évek konfliktusai pedig, melynek középpontjában szintén a rendtartományok viszálya állt, végül a rend feloszlásához vezetett.¹⁴¹ A pálosok 18. századi elterjedését jól mutatja, hogy az 1786. évi feloszláskor huszonnégy rendházban 313 szerzetes működött.¹⁴²

A vizsgálatunk körébe vont szerzetesközösségek közül a jezsuiták rendelkeztek a legbiztosabb háttérrel a török kor idején. Az osztrák rendtartomány első intézménye 1551-ben nyílt meg Bécsben. Az 1556. évi prágai kollégiumalapítást néhány évre rá követte a nagyszombati, ez a jezsuita központ azonban csak 1561 és 1567 között működött. Ebből a három kollégiumból szervezték meg 1562-ben az osztrák jezsuita provinciát, és a magyarországi rendházak később is ehhez a rendtartományhoz tartoztak, ebből pedig, mint látni fogjuk, sok bonyodalma akadt a hazai jezsuitáknak. 1651-ben már hat kollégium és hét rezidencia, vagyis kisebb rendház volt az országban, 203 rendtaggal,¹⁴³ 1700-ban pedig kereken negyven jezsuita központ működött, 433 rendtaggal. Ezek közül a nagyszombati, a pozsonyi, a győri, a budai, a kassai és az ungvári kollégiumokat kell feltétlenül megemlítenünk.¹⁴⁴

Ebből a rövid áttekintésből is szembetűnő, hogy az utolsóként tárgyalt két rend lényegesen nagyobb súllyal volt jelen az országban, mint a monasztikus hagyományt követő bencések és ciszterciek, valamint a premontrei kanonokrend. Ez, mint később látni fogjuk, az egyházi renden belüli erőviszonyok alakulásában is éreztette hatását.

¹⁴¹ KISBÁN (1938–1940), II. 7-10, 402-428.

¹⁴² TÖRÖK–LEGEZA–SZACSVAY (1996), 25.

¹⁴³ LUKÁCS (1989).

¹⁴⁴ VELICS (1914).

I. 3. A szerzetesek politikai konfliktusai

a) Kora újkori viták a rangsorrendről

Az országgyűlés alsó- és felsőtábláján résztvevő egyháziak század eleji politikai tevékenységét nagymértékben befolyásolták a közöttük minduntalan felbukkanó viták. Ezek nagyrészt a kléruson belüli rangsorrend megállapításával álltak összefüggésben.

A rendiségen belüli sorrend, korabeli szóhasználattal a *praecedentia* körüli viták a korszakban egész Európában megfigyelhetőek. A mára sokszor groteszk civakodások háttérében az a korabeli szimbolikus szemlélet áll, hogy a politikai, társadalmi stb. rangsorrend az egyes rendi ceremóniák során az ülésrendben nyer kézzelfogható kifejezést, vagyis aki előkelőbb helyet foglal el egy politikai, társadalmi eseményen, az a rendi táboron belül is előkelőbb pozícióval rendelkezik. Johann Christian Lünig így foglalja össze a korabeli ember véleményét a társadalmon belüli hierarchiáról: „Az oroszlán előbbre való, mint a farkas, a Nap előkelőbb, mint a hold, a gyémánt értékesebb, mint a kristály. Az értelmes lények között az angyal megelőzi az embert, a szülő a gyermeket, az idős a fiatalot, a feljebbvaló az alattvalót, már a Szentírás, vagyis az isteni rendelkezés alapján is. Hogy miért történik mindez, arra a természet és az értelem is szolgáltat magyarázatot. Minden teremtett dolgot hasznossága alapján ítélnék meg, előnyei és hátrányai alapján, aszerint, hogy előmozdítja vagy károsítja a világ jólétét. A hasznosabb a kevésbé hasznos, a tartósabb a kevésbé tartós stb. elé kerül, az értelem pedig a dolgok e tulajdonságainak felismerése alapján állítja fel a sorrendet. Tehát mindenki, aki a dolgot éretten végiggondolja, belátja annak alapos okát, miért állítja az értelmes ember összehasonlítás alapján az egyik teremtményt a másik elé.”¹⁴⁵

Jonathan Dewald történészként így tekint a kora újkor emberének erre a szemléletére: „A társadalmi hierarchiába vetett hit rendkívüli módon ki tudta élezni a versenyt, mert abban a hierarchikus világban, ahol minden nemesi családnak valamelyest különbözött a státusa a másiktól, az egyes ember szükségszerűen csak a másik rovására juthatott előnyhöz. A 16–17. századi nemesség ezt a világfelfogást jellemző módon az elsőbbségi jog állandó tudatosításában: a körmenetek élén haladásban, a megbecsült hivatalok és a legjobb templomi helyek elfoglalásában látta megtestesülni. Ezeken az önmagukban sokszor elképesztően jelentéktelen, de a szereplők szemében rettentően fontos dolgokon nemzedékeken át folyhatott a küzdelem...”¹⁴⁶ És ez a következő évszázadban sem volt másként.

De nem csak egyes nemesek vagy nemesi családok között dúlt elkeseredett harc az elsőbbségért, a kora újkori diplomácia is szolgáltat példákat a *praecedentia*-vitákra. A 16. és 17. században a

¹⁴⁵ LÜNIG (1719–1720), I., 7.

¹⁴⁶ DEWALD (2002), 115.

Spanyol Királyság folytatott ádáz küzdelmet Franciaországgal a rangsorrendről. Ez a nemzetközi diplomáciai eseményeken a követek sorrendje közötti vitákban jelent meg. Mindaddig ugyanis, amíg Spanyolország területén több államalakulat működött, nem volt kérdéses Franciaország elsőbbsége az Ibériai-félsziget királyságaival szemben. A nevezetes házasság és a *reconquista* lezárulása azonban megteremtette a lehetőséget az egységes Spanyolország létrejöttéhez, V. Károly császár spanyol királysága pedig megnyitotta az utat a rangemelkedésre. Nem csoda, hogy a katolikus királyok képviselői megkísérelték a későbbiekben is megőrizni a Károly uralkodása alatt megszerzett pozíciót, és a legkeresztényibb király követei előtti, közvetlenül a német-római császár képviselői utáni helyet követelték maguknak a diplomáciai eseményeken. Ennek első megnyilvánulásai a trienti zsinat utolsó éveiben a spanyol és francia követek között lezajlott, néha a tettegességig fajuló pozícióharcok voltak. A századvég franciaországi belpolitikai eseményei, a katolikus többség és a hugenotta kisebbség közötti háború ugyan egy időre a spanyol érdekeknek kedvezett, a Bourbon dinasztia trónra lépése után azonban ismét fellángoltak a viták.¹⁴⁷ Természetesen a vesztfáliai békekonferencia, közelebbről a münsteri tárgyalások során is előkerült ez a kérdés. A francia nagyhatalmi pozíció erősödését mutatja, hogy már a münsteri konferencia megnyitására sikerült elérni a francia követnek a spanyollal szembeni elsőbbségét: ő vonulhatott be közvetlenül a pápa és a császár követe után a nyitóünnepségre. Emiatt a spanyol követ távol is maradt a ceremóniától.¹⁴⁸

A vesztfáliai tárgyalások másik helyszíne, Osnabrück sem volt mentes a pozícióharcoktól. Ezek közül a magdeburgi érsekség követének helye körül kialakult vita volt a legjelentősebb. Magdeburg egykor egyházi fejedelemség volt, ezért az egyháziak tábláján kívánt ülni, mivel azonban a 16. század folyamán szekularizáltak, a katolikus fejedelemségek nem akarták elismerni ezt a jogát, és korábbi birodalmi gyűlési határozatokra hivatkozva megpróbálták kizárni a tárgyalásokból. A hosszadalmas küzdelem végül azzal a megoldással zárult, hogy a magdeburgi követ részére a világi és az egyházi fejedelmi tábla közé egy külön asztalt állítottak, ezzel jelezve a fejedelemség különleges státuszát.¹⁴⁹ Ilyen megoldással a magyar országgyűlésen is találkozni fogunk.

A politikai elit hatalmi reprezentációjának kitüntetett helyszínei voltak a királyi udvarok. Az egyes kiemelkedő események (koronázás, esküvő, temetés stb.) alkalmával rendezett ünnepségek kiváló alkalmat szolgáltattak a bel- és külföldi politikai szereplők rangsorrendjének látványos megjelenítésére. Különösen fontos szerepet töltek be ezek az események azokban az államokban, amelyek nem rendelkeztek önálló királyi udvarral, így a Magyar Királyságban is. Ahogy láttuk, itt a koronázás és az ahhoz kapcsolódó ceremóniák adtak alkalmat a reprezentációra: a továbbra is

¹⁴⁷ LEVIN (2002), 233–264.

¹⁴⁸ ROSSEAUX (2010), 21–54.

¹⁴⁹ BRUNERT (1998), LX–LXXVIII.

adományozott magyar udvari méltóságokon keresztül „virtuálisan” tovább élő, de ténylegesen a bécsi (rövid ideig a prágai) központ létrejötte miatt nem működő magyar királyi udvar ekkor ugyanis újra jelenvalóvá vált. Ez a magyar rendiség mellett a Habsburg uralkodók érdekeit is szolgálta: a tovább adományozott udvari tisztségek és a magyar királyi udvarnak a koronázások alkalmával történő újjáéledése a Szent Római Birodalom után rangban következő Magyar Királyság feletti Habsburg uralmat is reprezentálta.¹⁵⁰

Megjegyzendő, hogy a Magyar Királyság nemcsak a Habsburgok titulaturájában foglalt elölkelő pozíciót. Követének hagyományosan a Sixtusi kápolnában is megtisztelő helye volt, a szertartások alkalmával a császár (és ha a címet más személy viselte, a római király) után a francia uralkodó követe foglalt helyet. Ő utána jött volna a spanyol követ, aki azonban az előzővel való vitája miatt nem jelent meg. Ezután hagyományosan Aragónia, majd Portugália követe volt soron, őket követte Anglia és Skócia képviselője, ezután Szicília, majd Magyarország királyának követe. Navarra, Ciprus, Csehország, Lengyelország és Dánia uralkodójának képviselője csak ezután következhetett. Az osztrák főherceg követe csak jóval ezt követően, Velence, Bretagne, Burgundia és Bajorország (valamint hagyományosan a többi választófejedelem) után került sorra. Természetesen a 18. század elejére ez a sorrend a felekezetszerveződés és a politikai változások hatásai miatt már nem tükrözte a valós viszonyokat, a magyar királyi cím nemzetközi presztízsét azonban jól reprezentálja.¹⁵¹

A magyar királykoronázás záró akkordjaként megrendezett lakoma is az uralkodóval együtt étkezők személyének és sorrendjük megállapításának procedúrájával – az alkalomhoz illően fogalmazva – tálcán kínálta a pozícióharcok megjelenítését. Ezekhez az alkalmakhoz kapcsolódóan legfőképp a nádor és az esztergomi érsek közti ülésrendi vitáknak lehetünk tanúi, a legfőbb magyar rendi tisztség 17. századi újbóli betöltése és politikai szerepének erősödése miatt ugyanis a nádor, mint láttuk, helyett kapott a koronázási lakománál, de csak a koronázást végző esztergomi érseknél kevésbé előkelő helyen, az uralkodótól távolabb. Bár ezen a 17. század első felének nádorai megpróbáltak változtatni, a küzdelemből azonban végérvényesen a primás-érsekek kerültek ki győztesen – még az Esterházy nádorokkal szemben is meg tudták őrizni előkelőbb helyüket az uralkodó asztalánál. Az asztal körül szolgáló étekgótok személyének megállapítása azonban a 17. századtól a nádor kiváltsága volt, valamint ugyancsak biztosítani tudta magának azt a megtiszteltetést, hogy ő önthette az uralkodónak a kézmosó vizet a lakoma megkezdésekor. Az esztergomi érseknek csupán a kéztörlő kendő átadásának tisztsége maradt.¹⁵²

A fentiek alapján nem meglepő, hogy a rendi gyűlések is az előzőekhez hasonló pozícióharcok

¹⁵⁰ PÁLFFY (2010a), 333–339.

¹⁵¹ LÜNIG (1719–1720), I., 11–12.

¹⁵² PÁLFFY (2004), 1037–1045.

színteréül szolgáltak. A Szent Római Birodalomban is programszerűen az ülésrendről szóló csatározásokkal kezdődött a rendek tanácskozása,¹⁵³ a vesztfáliai békét követő első, egyben az ún. „örök gyűlés” előtti utolsó, 1653. évi birodalmi gyűlés kapcsán pedig különösen sok vitáról van tudomásunk. Itt a császár még személyesen volt jelen, ahogy néhány fejedelem is, a többiek azonban már követek útján képviseltették magukat. Ebből több bonyodalom származott. Természetesen a személyesen megjelent fejedelmek elsőbbséget követeltek maguknak a választófejedelmek követei előtt, és ez végül az uralkodó döntése értelmében meg is valósult. De már abból is vita támadt, hogy Ausztria, Salzburg és Bajorország követe lovon kívánta kísérni a császárt a bevonuláskor, míg a többieknek gyalog kellett volna az utat megtennie. Ezt a kérdést is az uralkodó oldotta meg, mégpedig úgy, hogy hordszéken vitette magát a tárgyalóterembe, így mindenki más csak gyalogosan kísérhette. A teremben az ülésrendet a rangsorrend értelmében és a viták elkerülése érdekében a következő módon állapították meg: a császár egy öt lépcsőfok magasságban elhelyezett trónon ült, jobbán Mainz, Bajorország és Brandenburg követével, de ők csak két lépcsőfok magasan ültek. Őket követte az osztrák, a burgund és a salzburgi követ, egy lépcsőfok magasan. Az uralkodó balján Pfalz, majd a többi fejedelem és fejedelmi követ. Trier képviselője az uralkodóval szemben felállított széken ült, egy ferdén felállított padon pedig Magdeburg és Lübeck követe. A grófoknak és a városi követeknek viszont csak a teremben lévő korláton kívüli állóhely jutott.¹⁵⁴

Nem véletlen, hogy a vesztfáliai béke utáni birodalmi gyűlésen ilyen sok rangvitával találkozunk. A béke közismerten a korábbinál lazább függésbe hozta a birodalmi rendeket a császártól. Ez a német történetírásban sokszor túlhangsúlyozott „föderalizmus” azonban nemhogy kiküszöbölte volna, hanem egyenesen felerősítette a birodalomban meglévő hierarchikus viszonyokat. Ehhez társult a hűbéri rendszer továbbélése, mely ugyan az évszázadok során sok változáson ment keresztül, keretei azonban a 18. század közepéig csaknem érintetlenül maradtak.¹⁵⁵ Magyarországon az előbb tárgyaltakhoz hasonló praecedentia-viták a 17. század végétől bukkantak fel nagyobb mennyiségben, csúcspontjuk pedig a következő évszázad első évtizedeire tehető. Nemcsak az országgyűlésen, hanem a rendi politika minden szintjén tetten érhetőek, és a korabeli politikai elit egész spektrumát felölelték. Természetesen a vármegyei közgyűlés volt e küzdelmek egyik kiemelkedő színhelye, néhány, Wellmann Imre összegyűjtötte példa pedig jól mutatja, milyen érvek és érdekek csaptak össze e viták során. Zemplén megyében 1718-ban gróf Szirmay Tamás tornai főispán tiltakozott az ellen, hogy Tahy Károly leleszi prépost elsőbbséget követel vele szemben, noha ő a főispáni tisztség mellett még királyi tanácsos is. Tahy pedig hiába egyházi

¹⁵³ SCHINDLING (1991), 67.

¹⁵⁴ LÜNIG (1719–1720), I., 17.

¹⁵⁵ SCHNETTGER (2003), 182, 188.

személy, csak a premontrei rend magyarországi helynöke alá rendelt prépost. Szirmay sikerrel járt beadványával, és mint látni fogjuk, az egyháziak egymás közti civakodásában is fontos érv lesz a joghatóság kérdése.

Nemcsak a megyében, hanem az országos dikasztériumokban is tanúi lehetünk az elsőbbségért folytatott harcnak. Az 1710-es években gróf Batthyány Lajos és báró Patachich Boldizsár között hosszúra nyúlt praecedentia-vita alakult ki a Kancellárián. A probléma abban állt, hogy a gróf pusztán magasabb társadalmi állásánál fogva előbbre való-e a bárónál. Ezt a harcot még Batthyány nyerte, de néhány évvel később, a Helytartótanácsban gróf Zichy Károly és báró Meskó Ádám vitájában már a szolgálati idő döntött a báró javára.¹⁵⁶ A szolgálati idő vagy másképpen fogalmazva a kinevezési sorrend gyakran visszatérő érv a praecedentia-vitákban.

Az egyházi méltóságnak a világgal szembeni elsőségét, ahogy Szirmay Tamás esete is mutatja, néha felülírta az aktuális helyzet. Ezt bizonyítja Klimó György és gróf Csáky János példája is. Miután Klimó, még mint esztergomi kanonok és novi választott püspök a Helytartótanácsban 1746-ban tanácsosi kinevezést kapott, nem kisebb méltóságok, mint Esterházy Imre hercegprímás és gróf Pálffy János nádor fordultak a Kancellárián keresztül az uralkodónőhöz ügyében. Beadványukban azt kifogásolták, hogy mivel Csáky nem rendelkezik a tanácsban szavazati joggal, Klimó egyházi ember léte elsőbbséget élvez vele szemben. Nem nézhetik azonban tétlenül, hogy egy nemtelen származású, még ha címzetes püspök is, megelőzze az ország egyik legelőkelőbb származású családjának sarját. Ráadásul Csáky János atyja, György, az örökösödési háborúban a trón védelmében harcolt,¹⁵⁷ ezért kéri az uralkodónőt, adja meg Csáky számára a szavazati jogot, hogy ezzel ősei nyomába léphessen, és tehetségét kamatoztathassa.¹⁵⁸

Az 1681. évi soproni országgyűlés során az uralkodó május 22-i bevonulásakor Batthyány Ádám és a nem sokkal később nádorrá választott Esterházy Pál között tört ki vita az elsőbbségért. A civakodás miatt a soproni bevonulás két órát késett, és ez nem nyerte el az uralkodó tetszését sem.¹⁵⁹

A fentiek alapján nem csodálkozhatunk azon, hogy a praecedentia-vitáknak külön irodalma alakult ki korszakunkban, amelyben a kérdés szakértői gyakorlati tanácsokkal is el kívánták látni olvasóikat e viták kezeléséről. „Mivel a világon semmi más nem szül annyi viszályt, mint a praecedentia”, ezért Johann Christian Lünig egy csokorba szedte azokat a módszereket, amellyel ezek az összetűzések orvosolhatók. Útmutatója elsőként azt tanácsolja, hogyha nem sikerül a számunkra kedvező ülés helyet elfoglalnunk, fenyegetőzzünk azzal, hogy elhagyjuk a tárgyalás helyszínét.

¹⁵⁶ WELLMANN (1940–1941), 250–302.

¹⁵⁷ Vö. NAGY (1858) 83., 91. Ebben tetten érhető a kor egy másik fontos szemlélete is: a karrier építése során az elődök érdemeinek felhasználása. Vö. KHAVANOVA (2005), 1105–1129.

¹⁵⁸ MNL OL A 30 Nr. 539/1744.Pozsony, 1744. július 16.

¹⁵⁹ BÉRENGER/KECSKEMÉTI (2008), 95.

Ezzel a tanácskozás kedvező kimenetelét veszélyeztetjük, ez pedig ellenfelünket jobb belátásra térítheti. Lünig szerint ez a módszer már sokszor bevált.

Nyilván a kevésbé bátraknak szánja azt a tanácsot, hogy kerüljenek el minden találkozási lehetőséget a vitás féllel, még olyan áron is, hogy betegséget színlelnek. A ravasz fondorlattól sem visszariadó vitázó félnek pedig azt a megoldást javasolja, amelyet a konstanzi zsinaton a lengyel követ tett a portugál kárára. Történt ugyanis, hogy a portugál követ Zsigmond császár jelenlétében az előkelőbb helyet foglalta el, mire lengyel társa megérkezett. Ő azonban ravaszul bizalmas beszélgetésbe elegyedett vele, és mikor a gyanútlan portugál felállt, ő hirtelen a helyére ült. Az erőszakos megoldás híveinek a fuldai apát és a hildesheimi püspök 1063. évi incidensét hozza fel példaként. A fuldai apát ugyanis e korai időben rendszerint a mainzi érsek melletti előkelő helyet foglalta el, amikor azonban abban az évben a császár és a fejedelmek a hildesheimi püspökség területén fekvő Goslarban gyűltek össze Pünkösöd ünnepére, a templomban a vita tettelegességbe, végül valóságos vérengzésbe torkollt. Hildesheim végül több halott árán ugyan, de megszerezte az elsőbbséget.

Végül Lünig a veszített helyzet okozta megaláztatás elkerülése érdekében a francia udvar által választott megoldást ajánlja. A spanyol örökösödési háború idején a franciáknak természetesen nem sok reményük volt arra, hogy a spanyolokkal szemben kivívott elsőbbségüket a bécsi császári udvarban is érvényesítsék, ezért mindig alacsonyabb rangú képviselőt küldtek, mint ellenfeleik. Így a vita kiéleződésére nem kerülhetett sor.

Az előbb felsorolt példák – az ellenfél lemészárolásától eltekintve – azonban a vitás helyzeteknek csak időleges áthidalását kínálták, ezért Lünig valós megoldási javaslatokkal is szolgált. Az első az alternáció, amikor az előkelőbb pozíciót a vitás felek felváltva töltik be. Erre a birodalmi gyűlés több rendelkezése is szolgáltatott számára példát, többek között, amikor Salzburg és Ausztria felváltva elnökölt a fejedelmi táblán. A másik a vita sorsolással történő eldöntése, melyre Lünig nem hozott konkrét példát, csak több szerző művének szöveghelyét. A sorrendben a harmadik a megtisztelő feladatok egyenlő arányban történő felosztása, például amikor a liturgikus cselekmény alkalmával az egyik felet tömjénezik meg először, de a másikat hintik meg előbb szenteltvízzel, vagy az étkezőasztalnál az egyiknek szolgálják fel előbb az ételt, míg a másiknak töltenek korábban italt. Végül azt a megoldást javasolja, hogy a szemben álló felek egyszerre végezzenek minden cselekvést: egyszerre álljanak fel vagy üljenek le, egyszerre hajoljanak meg, és viselkedjenek egymással a lehető legudvariasabban. Erre a császár és a szultán követének 1700. decemberi találkozáóját hozza fel példának, amikor is az oszmán követ hamarabb szállt le lováról, mint kollégája, de hogy emiatt ne szenvedjen hátrányt, emberei addig tartották a levegőben, amíg

partnere le nem kászálódott a nyeregből.¹⁶⁰

Mint látni fogjuk, sok, Lünig által említett példát a magyarországi klérus is alkalmazott a rangsorrendről kialakult vitái alkalmával. Ezek a viták már az országgyűlés 1708. évi megnyitása után elkezdődtek a március 3-án, Keresztély Ágost bíboros érseknél összehívott tárgyaláson. Ezek először csak a főpapságot érintették. Mint láttuk, a kutatás eddig szinte kizárólag a kisebbségben lévő protestáns vármegyei követek külön összejövetelét vizsgálta az 1708–1715 közötti időszakban Dobner Ferdinánd részletes naplója alapján. E témánk szempontjából is fontos fórum mellett azonban létezett egy másik, tulajdonképpen az előzővel ellentétes pozíciót felvevő gyűlés, melyen a klérus egyeztette álláspontját az országgyűlés napirenden lévő ügyeiben, természetesen mindenekelőtt a vallásügyben. De ugyanilyen fontos volt a tárgyalások során a kléruson belüli pozícióharcok kezelése. Az országgyűlés berekesztése után pedig a várerődítési segély felosztásában volt komoly szerepe az egyháziak gyűlésének. Ez utóbbira már felfigyelt a kutatás.¹⁶¹

Az 1708 és 1715 közötti időszakban az országgyűlési ülések alkalmával Keresztély Ágost pozsonyi rezidenciáján gyűlt össze a klérus, és a prímás-érsek vezetésével tanácskozott. A szász-zeitzi herceg ugyanis, mint azt az első fejezetben is láttuk, ekkor még nem adta át az irányítást Csáky érseknek, mint a következő évtizedekben.¹⁶² Az 1708. évi ülészakon az első megbeszélést már március 3-án, tehát az országgyűlés megnyitásának napján megtartották, ezen Brajkovics Márton zágrábi püspök naplójának tanúsága szerint Széchényi Pál kalocsai érsek, Csáky Imre akkori váradi püspök, Erdődy László Ádám nyitrai püspök, és több címzetes püspök is jelen volt. A megbeszélés témája a klérus ülésrendje volt az országgyűlés két tábláján. A résztvevők megegyeztek abban, hogy a felsőtáblai tárgyalásokon a két érseket az egri és a zágrábi megyéspüspök követi az ülésrendben, mivel mindketten bizonyítani tudják e régi kiváltságukat. A többi megyéspüspök a felszentelés, az összes fel nem szentelt címzetes püspök pedig a kinevezés sorrendjében foglal helyet. Az apátok is megáldásuk időpontjának sorrendjében ülnek az alsótáblán. A következő, március 7-én tartott megbeszéléseken azonban Nesselrode Ferenc Vilmos pécsi püspök tiltakozott a számára nem megfelelő ülésrend ellen, de nem tudta hitelt érdemlően bizonyítani elsőbbségét. Így megerősítették a 3-i döntést azzal a kiegészítéssel, hogy az apátok közül a pannonhalmi, valamint a pálos generális és a zágrábi prépost szintén a felsőtáblán foglalhat helyet. A káptalanok esetében csak az esztergomi és kalocsai főszékeskáptalan, valamint az egri és a zágrábi székeskáptalan egymás utáni sorrendjét mondták ki, a többi esetében nem hoztak döntést, de a pécsi székeskáptalant a legutolsó helyre sorolták, mert a török hódítás miatt hosszú évekig nem jelent meg az országgyűléseken.

¹⁶⁰ LÜNIG (1719–1720), I., 27–30.

¹⁶¹ MÁLNÁSI (1933), 229–230.

¹⁶² MÁLNÁSI (1933), passim.

Brajkovics halála után a váradi és a nyitrai püspök is tiltakozott utódja, Esterházy Imre előkelő helye ellen, mert ő korábban, még váci püspökként elfogadta a szentelés szerinti sorrendet. Esterházy ekkor még korábbi elődjére, Mikulics Sándorra hivatkozott, aki az 1687. évi országgyűlésen szintén az érsek és a győri püspök után foglalt helyet, noha a szentelés szerinti sorrend értelmében az utolsó hely illette volna meg. A kérdést nem tudták megnyugtatóan rendezni, ezért Esterházy helyét ideiglenesen nem a többi püspök között, az asztalnál, hanem az ülésterem oldalában (*ad latus sessionis*) jelölték ki.¹⁶³ Az ügyet később a kancellária is tárgyalta, és szintén nem támogatta Esterházy törekvését, ugyancsak arra hivatkozva, hogy még váci püspökként elfogadta a szentelés szerinti ülésrendet. A kérdés hosszas vita és tanácskozás után végül 1723-ban dönt el, amikor III. Károly rendelete értelmében a megyéspüspököknek a két érsek után szentelésük, utánuk pedig a címzetes püspököknek kinevezésük sorrendjében kellett helyet foglalniuk.¹⁶⁴ Így sem Erdődy Gábor egri, sem Esterházy Imre zágrábi püspök törekvése nem járt sikerrel az előkelőbb hely kiharcolására.

Csáky Imre azonban már kalocsai érsekként újabb praecedentia-harcba bonyolódott. Keresztély Ágost ugyanis 1716-ban császári biztos (Prinzipalkommissar) kinevezést kapott, vagyis ő képviselte az uralkodót a regensburgi örök birodalmi gyűlésen. Így a hagyományosan az esztergomi érsek politikai tevékenységi körébe tartozó feladatok jó részét a rangban utána következő egyházi méltóság birtokosaként Csáky vette át. Ő lett az 1715. évi dekrétum értelmében felállított *Systematica Commissio* elnöke is, és mint ilyen, a következő országgyűlés 1722. évi megnyitásakor nehezményezte, hogy e fontos politikai funkciója ellenére csak a harmadik hely fogja megilletni a felsőtáblán.¹⁶⁵ Gyors megoldást kellett találni a kérdésre, hiszen az országgyűlés első fontos feladata a *Pragmatica Sanctio* elfogadása volt, amelyet hosszas előkészítő munkálatok előztek meg.¹⁶⁶ Ezt a jól előkészített tervet veszélyeztette Csáky akciója. A helyzetet Managetta György császári tanácsos mentette meg azzal az egyedi javaslattal, hogyha Csáky nem akar a primás és a nádor mögé ülni, akkor állítsanak fel neki egy külön asztalt, egy vonalban a primás és a nádor székével, így senki nem előzi meg a másikat.¹⁶⁷ Szintén Managettától tudjuk, hogy a kalocsai érsek végül elfogadta a vita e különös, de mint láttuk, távolról sem példa nélküli megoldását.¹⁶⁸

P. Hermann Engelbert ciszterci szerzetes naplójának tanúsága szerint az 1712. évi ülészak idején is rendezett a klérus tanácskozást, a korábbihoz hasonlóan ismét a primás-érsek vendégeként

¹⁶³ FARLATI (1775), 593–594.

¹⁶⁴ ECKHART (1941), 172–180.

¹⁶⁵ Tehát nem bíborosi címére hivatkozott, ahogy azt Málnási Ödön és az ő nyomán Joachim Bahlcke állítja, hiszen Keresztély Ágost is bíboros volt. Vö. MÁLNÁSI (1933) 261, valamint BAHLCKE (2005), 123. Viszont az is igazolható, hogy a bíborosi címet később a felsőtáblai ülésrendben figyelembe vették. Vö. SZIJÁRTÓ (2005), 570.

¹⁶⁶ MÁLNÁSI (1933), 258–260.

¹⁶⁷ HHStA Wien, Hungarica, Allgemeine Akten, Fasc. 201. Konv. A. ff. 216^r.–224^r. Managetta jelentése, Pozsony, 1722. június 24.

¹⁶⁸ HHStA Wien, Hungarica, Allgemeine Akten, Fasc. 203, Konv. G, f. 23^r.

és az ő vezetésével. P. Engelbert a május 10-i, 11-i és 12-i tanácskozásról számol be, melynek egyik fő témája szintén a praecedentia kérdése volt. A püspökök egymás közti sorrendjét P. Engelbert naplójának tanúsága szerint hamar megvitatták: megerősítették a szentelés, illetve a kinevezés szerinti ülésrendet. A püspökök egymás közti esetleges vitájáról nincs információnk.¹⁶⁹ A fő kérdés ugyanis ekkor nem is ez volt, hanem a klérus sorai között újra feltűnő szerzetesi előljárók és képviselők rangsorrendjének meghatározása. Az ügy azért bírt nagy jelentőséggel, mert több szerzetesrend kérdését az országgyűlés is tárgyalta, és az uralkodó is állást foglalt velük kapcsolatban.

Már az 1708. évi ülészakon feltűntek a szerzetesi kezelésbe vont apátságok, prépostságok előljárói illetve képviselőik. A bencések közül a pannonhalmi főapát jelent meg,¹⁷⁰ és Tihany képviselője, Reyser Amánd is kérvényezte befogadását a diétára,¹⁷¹ aki el is foglalhatta helyét a követek között.¹⁷² Ackermann Tóbiás heinrichai és zirci ciszterci apát az országgyűlés február 29-i megnyitáskor még nem nyert királyi megerősítést, ezért utólag kapta meg a királyi meghívót.¹⁷³ Nezorin Flórián pásztói apát ezt időben megkapta,¹⁷⁴ őt képviselte P. Engelbert. A pilisi apátság ekkor még nem került vissza a ciszterciekhez, a premontrei prépostságok közül azonban Jászó és Lelesz előljárójának küldötte szintén megjelent 1708-ban Pozsonyban.¹⁷⁵ Jelen volt még Krisztolovecz János, a pálos rend generálisa és a jezsuiták legalább egy képviselője is.¹⁷⁶ A következő évben ismét megjelent a pannonhalmi főapát és a pálos generális, rajtuk kívül a pásztói apátság küldötte, egy világi személy, Szabady Gáspár. A jászói és a leleszi prépost követei is jelen voltak, az ő nevük azonban nem ismert.¹⁷⁷

Az 1710 januárja és márciusa között lezajlott ülésekről nem sokat tudunk,¹⁷⁸ 1712-ben azonban ismét több szerzetest találunk az országgyűlésen, legalábbis erről tanúskodnak a köztük és a klérus többi tagja között alább tárgyalandó viták.

Az utolsó, 1714 és 1715 közötti ülészakon a bencések közül a pannonhalmi főapát mellett Vidlics Ferenc bakonybéli apát jelent meg az országgyűlésen,¹⁷⁹ mellettük a pálos generálist is ott találjuk, a ciszterciek közül pedig a zirci apátság adminisztrátora, Schneider Henrik képviselte a kettős apátság előljáróját. A premontreiek közül Sancius Róbert csornai prépost jelent meg

¹⁶⁹ MNL VeML XII. 2. g 450., pag. 76–77.

¹⁷⁰ Királyi meghívója: PFL, a Pannonhalmi Főapátság Iratai, Acta antiquiora, Fasc. 74. Nr. 23.

¹⁷¹ MNL OL N50 Lad. R, Fasc Z NB, Nr. 4. Meghívólevele 1712-ből maradt fenn: PFL, Acta abbatiarum, tihanyi apátság, Fasc. 23. Nr. 1.

¹⁷² ZSILINSZKY (1888), 44–45.

¹⁷³ I. József 1708. március 26-án kelt leirata a nádornak OSZKK Fol. Lat. 565, pag. 87–88, valamint a nádori kancellária május 4-i leiratának másolata. OSZKK Fol. Lat 4266, pag. 20–21.

¹⁷⁴ I. József meghívója Nezorin Flórián pásztói apátnak, 1707. december 23. VeML XII.2.a, Archivum Vetus, E 185.

¹⁷⁵ ZSILINSZKY (1897), 346.

¹⁷⁶ ZSILINSZKY (1897), 346, valamint MNL OL N50 Lad R, Fasc. Q, Nr. 4.

¹⁷⁷ OGYK 700.477 pag. 365.

¹⁷⁸ Vö. ZSILINSZKY (1897), 403–431.

¹⁷⁹ 1712. évi királyi meghívója: PFL Acta abbatiarum, bakonybéli apátság, Fasc. 7. Nr. 25.

személyesen, a váradhegyfoki prépostot pedig Helcher Félix képviselte. A jezsuiták képviselőit, Madocsányi Andrást és Gyurkovics Jánost is a jelenlévők között találjuk.¹⁸⁰

A török kort követően több szerzetesi intézmény kérvényezte befogadását az országba. A német lovagrend már az 1708. évi második ülésnapon, március 8-án a felsőtábla rendjeihez fordult, arra hivatkozva, hogy már évszázadokkal korábban részt vettek birtokos rendként az országgyűlés munkájában. A kérést a főrendek nem támogatták.¹⁸¹ Az alsótábla jóval később, június 12-én foglalkozott a lovagrend kérésével. Itt még nagyobb ellenállás mutatkozott: a rendek méltatlankodva fogadták a kérvényt, mivel szerintük a német lovagrend sohasem volt befogadva Magyarországon, ráadásul a rend alapszabálya szerint csak németek lehetnek tagjai, így a magyarok sem kívánják a lovagrendet soraik között látni.

Május 2-án az ágostonos remeték emlékiratukban kérték az országba történő visszafogadásukat, de ekkor ez ügyben még nem született döntés. E hónap 7-ik napján és június 6-án a máltaiak folyamodtak befogadásukért. Ellenük főleg a vármegyei követek léptek fel, míg a Királyi Tábla néhány ülnöke és egyes városi követek támogatták kérésüket. Így ezt a kérdést is későbbre halasztották. Május 31-én a ferencesek Szent Erzsébet provinciájának tagjai fordultak a rendekhez, befogadásuk ügyében. Beadványukban jó érzékkel hangsúlyozták hogy már különváltak az idegen rendtartománytól. Ügyüket a rendek felkarolták: befogadásukat felterjesztették az uralkodóhoz.¹⁸²

A következő évben ismét több szerzetesrend fordult az országgyűléshez: a pálosok képviseletében Barilovics Lajos magyar tartományfőnök, aki emlékiratában a kollégiumok alapítására vonatkozó korlátozás feloldását kérte, a ciszterciek képviselője, valószínűleg a már említett Szabady Gáspár az egykori birtokok visszaszerzésében folyamodott a rendekhez, valamint az obszerváns és a kapucinus ferencesek, akik anyagi segítséget kértek az alsótáblától. A német lovagrend az előző évi visszautasítás dacára ismét a befogadással próbálkozott, ezúttal Esterházy Pál nádor és Keresztély Ágost prímás támogatását bírva. Ebből július 20-án komoly nézeteltérés származott az alsó- és a felsőtábla között, végül az előbbi ellenállása ismét megbuktatta a lovagrend törekvését.¹⁸³

b) A szerzetesi elöljárók küzdelmei

A szerzetesrendek befogadásával és országgyűlési részvételük kérdésével tehát többször foglalkozott az 1708–1715. évi országgyűlés, de egyikükkel sem annyit, mint a jezsuitákkal. Az

¹⁸⁰ A diaeta-munkacsoport adatbázisa: <http://szijarto.web.elte.hu/diaeta-index.html>, „Adatbázis” menüpont (2012. május 28.) (a továbbiakban: Diaeta-adatbázis). A csornai prépost számára kiállított regális: CSPPL 30a III. 1.

¹⁸¹ Erdődy Sándor naplója. In: Köpeczi–R. Várkonyi (2004), 339.

¹⁸² ZSILINSZKY (1897), 346.

¹⁸³ ZSILINSZKY (1897), 394–397.

alsótábla 1708. május 31-én tárgyalta először a jezsuiták országgyűlési részvételét és úgy határozott, hogy csak abban az esetben vehetnek rész a diéta munkájában, ha a rend magyarországi tagjai különválnak az osztrák rendtartománytól.¹⁸⁴

Az osztrák jezsuita provinciából már 1622-ben kivált a cseh-morva rendtartomány, noha kezdetben csak 250 taggal rendelkezett és a szétválás után az osztrák jezsuiták száma 400-ra csökkent. A gyors növekedés miatt azonban hamarosan mindkét rendtartomány taglétszáma jelentős emelkedésnek indult, az osztrák tartomány tagjainak száma a század közepére elérte az ezer főt. A magyarországi születésűek száma azonban csak 165 volt, és a magyarországi rendházakban is mindössze 203 fő tevékenykedett. Ennek ellenére már az 1649. évi tartományi gyűlésen előkerült a provincia szétválasztásának kérdése, és ettől kezdve a háromévente rendezett gyűlések majd mindegyikén kérvényezték a rendtartomány szétválasztását. Legfőbb érvük a magyarországi intézmények nagy száma és a nagy távolság volt, melyhez az utak rossz állapota is csatlakozott. Ilyen körülmények között a tartományfőnök nem tudott eleget tenni annak a fontos kötelességének, hogy a rendházakat évente vizitálja, ez pedig a rendi fegyelem és a hatékony működés kárára vált. A későbbiekben a kérvények azt is hangsúlyozzák, hogy Magyarországon biztosítani lehetne a növendékképzést is, valamint hogy a magyarországi főpapság is hatékonyabban támaszkodhatna egy önálló magyar rendtartományra.¹⁸⁵

Később azonban az ellenérvek is elkezdtek gyülekezni, néhány osztrák rendtag már 1678-ban beadványt szerkesztett az önálló magyar rendtartomány ellen, melyben leginkább politikai érveket hangoztatott: egyrészt arra a veszélyre hívta fel a figyelmet, hogy a zabolátlan magyarokból álló provincia belekeveredhet egy újabb uralkodóellenes összeesküvésbe, másrészt Bécs sem egyezne bele a tartomány szétválasztásába, mert a stratégiai szempontból fontos magyar városokban működő kollégiumok osztrák tagjai fontos információval látják el az udvart a politikai eseményekről. A magyar jezsuitákat viszont Bécsben is megbízhatatlannak tartják.¹⁸⁶

A század utolsó éveiben mégis megszülettek a tervek a rendtartomány felosztására. Két, egymástól eltérő szemléletű tervezet került kidolgozásra: az ún. *simplex divisio*, vagyis az egyszerű felosztás, amely a politikai határok mentén alakította volna ki a két új rendtartományt tisztán ausztriai illetve tisztán magyarországi rendházakból, valamint a *mixta divisio*, vagyis a vegyes felosztás, amelyben mindkét rendtartomány osztrák és magyar intézményekből és rendtagokból állt volna, vagy pedig az osztrák tartománytól maradtak volna magyar rendi intézmények. Ez utóbbi a Duna vonalát jelölte volna ki a két provincia határául: az új magyar provinciához így csak a Pozsonytól Péterváradig terjedő, bal parti rendházak tartoztak volna. A generális információja

¹⁸⁴ ZSILINSZKY (1897), 345–346.

¹⁸⁵ LUKÁCS (1989), 8–14.

¹⁸⁶ LUKÁCS (1989), 21–23.

szerint a korábbi ellentétes véleményét megváltoztatva 1700-ban már az uralkodó is egyértelműen ezt a megoldást támogatta volna. A rendtartományi gyűlések azonban nagy többséggel a simplex divisio mellett foglaltak állást, így a generális végül alkalmasabb időkre hivatkozva elnapolta az ügyet.¹⁸⁷

Pedig a kérdés megoldása az elkövetkező években egyre sürgetőbbé vált, Rákóczi Ferenc mozgalma ugyanis napirendre tűzte a magyarországi jezsuiták ügyét. Már az 1705. évi szécsényi gyűlés foglalkozott a Jézus Társasággal: elismerte ugyan a rend oktatási munkáját, de úgy határozott, hogy azokat a birtokokat, amelyeket az uralkodó az előző évtizedekben a jezsuitáknak adományozott, vissza kell szolgáltatni eredeti egyházi birtokosaiknak, az osztrák provinciához ragaszkodó rendtagokat kiutasította a Konföderáció területéről a többieket pedig felszólította: „Hogy vagy az ellenköző Austriai Provinciátul való magok elszakasztását négy holnapok alatt effectuállyák, és az Confoederatiónak subscribállyanak, vagy azt nem akarván s elmulatván, az Confoederált Magyarország részeiben meg nem maradhatnak; kiről is Válasz-resolutiójok elváratik.”¹⁸⁸ A Konföderáció szenátusának 1706. január–februári miskolci gyűlésén is előkerült a jezsuiták ügye: február 4-én vita nélkül elfogadták Széchényi Pál kalocsai érsek kérését, hogy az elszakadásra adott négy hónapos határidőt a generális halála miatt hosszabbítsák meg. Február 9-én viszont már vita alakult ki arról, hogy a neoaquistica commissio eltörlésének és a konfiskált birtokok visszaadásának követelésével összefüggésben a jezsuita birtokokat is kobozzák-e el, vagy pedig a rend az önálló rendtartomány keretei között továbbra is működhessen. A május–júniusi nagyszombati béketárgyalások 16. pontja azonban ismét egyértelműen a független magyar rendtartomány felállítását követelte. Mivel elindultak a tárgyalások a provincia szétválasztásáról, ezért az 1707. januári rozsnyói szenátusi gyűlés engedélyezte, hogy a kassai és nagyszombati kollégiumban néhány jezsuitával folytatódjon a tanítás, Rákóczi pedig a Rómába indított Brenner Domokosnak is utasításba adta, hogy tárgyaljon a generálissal a magyar provincia felállításáról.¹⁸⁹

Tehát az 1708. évi „labanc” országgyűlés alsótáblai résztvevői tulajdonképpen a felkelők követelését tették magukévá, amikor szintén a független magyar rendtartomány létrehozása mellett foglaltak állást. Ez év június 12-én a felsőtábla is foglalkozott a jezsuitákkal, és azt a panaszt fogalmazta meg, hogy nem kaptak regálist az országgyűlésre (holott láttuk, egy képviselőjük mégis jelen volt). Ezután felolvasták a Kancellária (közelebbről nem ismert) válaszát is a jezsuiták beadványára.¹⁹⁰ A feszültség nyilvánvalóan abból adódott, hogy az 1687. évi XX. törvénycikk

¹⁸⁷ LUKÁCS (1989), 29–32.

¹⁸⁸ *Articuli Incllytorum Regni Hungariae Statuum et Ordinum pro Libertate Confoederatorum in Generali Eorundem Conventu ad Oppidum Szécsény praeterito mense Septemb. Anno 1705. Indicto Conclusi.* In: R. VÁRKONYI–KIS (2004), 127–133, idézett rész: 130.

¹⁸⁹ R. VÁRKONYI (2006), 163–189. Rákóczi tehát nem kívánta a Társaság felosztatását, sőt a szerző álláspontja szerint a fejedelemnek tulajdonított, a jezsuitákat becsmérő *Responsio* sem Rákóczi tollából való.

¹⁹⁰ Erdődy naplója. In: KÖPECZI–R. VÁRKONYI (2004), 347.

ugyan befogadta Magyarországra a Társaságot, országgyűlési részvételéről azonban nem határozott.

Az 1712. május 10-e és 12-e között lezajlott egyházi tanácskozáson is a jezsuiták ügye volt az egyik központi kérdés. A kollégiumok előjárói, mint címzetes apátok meghívása ellen érthető módon a pannonhalmi főapát kelt ki a leghevesebben, hiszen a rend volt bencés apátságok birtokait is kezében tartotta.¹⁹¹ De a többi, szerzetesi kezelésben lévő apátság képviselője is a jezsuitákra támadt, ebből pedig nagy kiabálás keletkezett. A prímás azonban a jezsuitákat támogatta a monasztikusok ellenében: Keresztély Ágost a címzetes apátsági és prépostsági birtokokkal rendelkező jezsuita intézmények előjáróinak személyes meghívása mellett többek között azzal érvelt, hogy így a katolikusoknak még több szavazata lenne az alsótáblán.¹⁹² Végül a klérus a prímás javaslatára három jezsuita képviselő országgyűlési megjelenését támogatta, ezt pedig a jelen lévő Hevenesi Gábor tartományfőnök el is fogadta.¹⁹³

Az alsótábla 1712-ben forrásaink szerint három alkalommal foglalkozott a jezsuitákkal. Május 4-én, tehát még az egyháziak gyűlése előtt ismertették a jezsuiták emlékiratait országgyűlési részvételük ügyében. Ezek azt célozták, hogy a rendnek azok a rektorai, akik az országban apáti, illetve préposti címet viselnek, személyesen hívassanak meg az országgyűlésre, az ezt megelőző század gyakorlata alapján.¹⁹⁴ Ebből szokás szerint nagy vita támadt, P. Hermann Engelbert naplója név szerint Okolicsányi Pált teszi felelőssé a kiabálásért, akit következetesen fő kálvinistának nevez, noha Okolicsányi köztudottan evangélikus volt. A rendek végül beleegyeztek a jezsuiták bebocsátásába, de ismét csak azzal a feltétellel, hogy elválasztják magukat az osztrák rendtartománytól.¹⁹⁵ Május 18-án meg is jelentek a jezsuiták képviselői az alsótáblán, de az egyháziak gyűlésének döntésétől eltérően csak ketten. Már rögtön az első fellépésük botránnyba fulladt: Lányi szerint Magyar (Megyery) Gábor királyi táblai ülnök, P. Engelbert szerint természetesen Okolicsányi tett epés megjegyzést a két követre, mire megint lármázásba fulladt az ülés.¹⁹⁶

De a legnagyobb felfordulást a július 14-i ülésnap hozta. Ekkor hozták át ugyanis az alsótábláról az uralkodónak a rendek feliratára adott válaszát. A királyi leirat általában véve is csalódást okozott, mert Károly mereven ragaszkodott korábbi elképzeléseihez, a nap legnagyobb vesztese azonban kétségkívül a jezsuita rend volt. Károly ugyanis válaszában kemény szavakkal illette a jezsuitákat, amiért az uralkodó megkérdése nélkül kaptak helyet az országgyűlésben. Külön is felrótta nekik,

¹⁹¹ Így a lébényi vagy a szkalkai javadalmat is. Vö. SÖRÖS (1912), 217., 423.

¹⁹² Tehát – legalább is a korszak elején – fontos volt a klérus létszáma a szavazáskor. Vö. SZIJÁRTÓ (2005), 281–296.

¹⁹³ MNL VeML XII. 2. g 450., pag. 77–80.

¹⁹⁴ Ezt az 1646–1647-es, valamint az 1687-es országgyűlések forrásai is megerősítik: GUSZAROVA (2005), 117., valamint ZSILINSZKY (1897), 411. Hevenesi Gábor tartományfőnök áprilisi kérvénye: MNL OL N 50 Lad. R. Fasc. X. Nr. 68.

¹⁹⁵ MNL VeML XII. 2. g 450., pag. 70. Lányi Pál naplója hallgat az üggyről. A május 4-i ülésről: LÁNYI (1903–1904), II., 402–403.

¹⁹⁶ MNL VeML XII. 2. g 450., pag. 71, LÁNYI (1903–1904), I., 408.

hogy Bécs tudta nélkül vállalták az önálló magyar rendtartomány megalakítását. Ez a fejlemény természetesen nagy felbolydulást okozott az ülésteremben: a két jezsuitát és a klérus többi tagját teljesen összezavarta az uralkodó váratlan haragja, a jezsuiták ellenlábasai, nyilván élükön a protestáns rendekkel viszont hangos tetszésnyilvánításba kezdtek.¹⁹⁷ Az eset azért is érdekes, mert a protestáns Lányi, bár szintén beszámol az aznapi ülésről és a királyi válaszok kihirdetéséről, a jezsuiták ügyét egy szóval sem említi.¹⁹⁸

A két megjelent jezsuitát tehát váratlanul érte az uralkodói leirat, pedig Bécsben már a királyi válasz ismertetése előtt vizsgálat indult az ügyben. Itt arra keresték a választ, hogy kik adták beleegyezésüket az önálló magyar rendtartomány felállításába, kérték-e a generális beleegyezését, miért nem kérték ki az uralkodó hozzájárulását, valamint hogy ki adott az országgyűlésen résztvevő jezsuitáknak felhatalmazást annak kijelentésére, hogy a generális és a provincia tagjai akarják a szétválást. Mind a generális, mind pedig a bécsi rektor kijelentette, hogy a provincia szétválasztása csak az uralkodó előzetes beleegyezését követően jöhet létre, de a kérdést a háború miatt nem tartják időszerűnek.¹⁹⁹ Később Hevenesi is úgy nyilatkozott, hogy a rendtartomány az uralkodó akarata ellenében nem szorgalmazza a szétválást, és a magyar rendek is kihagyták a posztulátumból ezt a követelést, így Károly ismét beleegyezett abba, hogy a jezsuiták részt vegyenek az országgyűlésen.²⁰⁰ Ezt jól mutatja, hogy már az 1712 augusztusában megszövegezett dekrétumtervezetben szerepel a jezsuiták ülésjoga, méghozzá a később szentesített törvénycikkkel gyakorlatilag szó szerint megegyező szöveggel.²⁰¹

Hogy a jezsuiták megjelenése, és főként az a követelésük, hogy apátságokra hivatkozva nyerjenek maguknak részvételi jogot, nemcsak a protestánsokat háborította fel, arra jó bizonyíték P. Engelbert naplójának egyik bejegyzése, amely éppen a július 14-i ülés kapcsán Cicerót idézve kiált fel e terv ellen: „Ó idők, ó erkölcsök! Miféle jezsuita atyák bitorolják az apáti címeket!”²⁰²

A jezsuiták országgyűlési részvételét végül az 1715. évi LXXIII. törvénycikk szabályozta. Ez kimondta, „hogy az említett jezsuita rend atyáit, kiket törvényesen már régóta bevettek, s Ő legszentségesebb felségétől ezen országgyűlésre is meghívót nyertek, mint az apátságokhoz s prépostságokhoz tartozó fekvőjóságok tényleges birtokosait, testületileg, közülök két bennszülött személyében, de csupán addig, míg eme javadalmak birtokában vannak, a karok és rendek közt üléshez és szavazathoz bocsássák.”

A jezsuiták azonban a látszat ellenére nem elégedtek meg ezzel a megoldással. Az 1728–1729.

¹⁹⁷ MNL VeML XII. 2. g 450., pag. 169–170.

¹⁹⁸ LÁNYI (1903–1904), II., 28.

¹⁹⁹ LUKÁCS (1989), 107–110.

²⁰⁰ LUKÁCS (1989), 36–37.

²⁰¹ HHStA Hungarica Comititalia 1707–1712. Fasc. 403. Konv A, f. 67^v. Art. LXX De Sessione PP. Societates Jesu,

²⁰² „O Tempora, o mores, queis Patres Societatis sibi usurpant nomen Patris Abbatis.” A két ülésnap: MNL VeML XII. 2. g 450., pag. 69–70; az idézett rész: pag. 117.

évi diétán ugyanis Kiris Ferenc, a pozsonyi kollégium rektora, majd utódja, Csepelényi Ferenc, valamint a pozsonyi könyvtáros, Fasching Ferenc²⁰³ a pálos generális és a pilis–pásztói apát követével szemben léptek fel praecedentia-igénnyel. Érvelésük szerint Vajay András pálos és Palik Gellért ciszterci szerzetest nem illeti meg ülés hely az egyháziak tábláján, hiszen ők előjáróik helyett jelentek meg, tehát a távollévők követei között volna a helyük. Míg a jezsuita követe a törvényi rendelkezés és a szokás alapján a jezsuiták birtokában lévő címzetes apátságok és prépostságok képviselőként érkeztek, tehát a káptalanok követei és az infulált apátok után kell helyüket elfoglalniuk, nem a távollévők követei között. Ezt még azzal is megtoldották, hogy a jezsuita rend az országban jelentősebb befolyással rendelkezik, mint a velük vitában állók.²⁰⁴ A pálos és a ciszterci követ ezután a primáshoz fordult, védelmét kérve a jezsuiták úgymond jogtalan támadása ellen.²⁰⁵ Úgy tűnik a primás-érsek, ekkor már az egykori pálos rendfőnök Esterházy Imre, befolyása ezúttal is eredményes volt, ugyanis nincs nyoma annak, hogy bármilyen döntés született volna a kérdésben, tehát az ülésrend nem változott. De azt, hogy a kortársak sem voltak tisztában az alsótáblai egyháziak és az őket képviselő ugyancsak egyházi személyek közötti különbséggel, jól mutatja, hogy az apátok, prépostok követeit néha az egyháziak, néha viszont a távollévők követei között tüntették fel.²⁰⁶ Az 1764–1765. évi országgyűlésről készült egyik beszámoló pedig az ülésrendről szólva megemlíti, hogy a távollévők követei az egyháziak asztalának végén ültek, ami még inkább érzékletessé teszi e két csoport összekeveredését. Nézeteltérések a szavazásokkor következhetek be, de az időben előrehaladva, a *pars sanior*-elv alkalmazásának térnyerése következtében ez a kérdés nyilvánvalóan súlytalanná vált. Az alsótábla „józanabb és előbbre való részének (*sanior et potior pars*)” ugyanis egyre inkább a vármegyei nemesség képviselőit tekintették. Így az ügyszavazásoknál az alsótábla tagjainak szavazatát nem egyforma mértékben vették számításba: nem megszámlálták, hanem súlyozták (*vota non numerantur, sed ponderantur*).²⁰⁷

A jezsuiták mellett a pannonhalmi főapátnak a pálos rend főnökével folytatott praecedentia-vitája is több országgyűlésen felbukkant, részben szintén a hiányos törvényi szabályozás következményeként. Pontosabban a kettejük közti erőviszonyokat korábban minden bizonnyal a szokásjog szabályozta. Ez azonban 1526 és 1608 között a publikált források alapján nem rekonstruálható: először 1582 decemberéből olvashatjuk az országgyűlésre meghívandó rendek névsorát, itt viszont csak a pálos rend generálisát, (Ternavai, Nagyszombati) Istvánt találjuk meg a

²⁰³ LUKÁCS (1978–1995), VII. 561, 619.

²⁰⁴ MNL OL N 52 diaetae anni 1728–1729, Fasc. VV Nr. 60. ff. 38^r–42^v.

²⁰⁵ Közli BÉKEFI (1902b), LXXXIII. sz. 159–160.

²⁰⁶ Lásd a Diaeta-adatbázist.

²⁰⁷ SZIJÁRTÓ (2005), 116., valamint 310–313.

prépostok között.²⁰⁸ Az 1600. december 8-án, a következő évi országgyűlésre meghívottak között egyikük nevét sem olvashatjuk (megtaláljuk viszont a turóci prépostságot képviselő jezsuitákat, név nélkül),²⁰⁹ ugyanez a helyzet az 1602. évi országgyűlésre április 12-én összeállított listával (a turóci jezsuiták itt is szerepelnek),²¹⁰ végül azon az 1606. évi őszi névsoron, melyen a bécsi béke becikkelyezésére összehívni szándékozott országgyűlésre meghívandó rendek nevei szerepelnek Himmelreich Györgyöt találjuk, aki pannonhalmi főapátként szerepel.²¹¹ Himmelreich azonban csak kommandátor, azaz kormányzó volt, mert bár 1602-ben elnyerte az uralkodótól a pannonhalmi főapátságot, de apáti áldásban nem részesült. Nem is volt bencés szerzetes. Ő minden bizonnyal egyéb tisztségeinek köszönhetően, hogy a korábbi kommandátoroktól eltérően felkerült a meghívandók listájára, hiszen zágrábi kanonok, majd pápóci prépost, végül királyi tanácsos lett. A későbbi országgyűléseken is jelen volt a főrendek között.²¹² Az országgyűlés összetételéről szóló 1608. évi rendelkezés viszont a pannonhalmi főapátot név szerint nem említi, a pálos generálisnak pedig csak ülés- és szavazati jogot enged anélkül, hogy meghatározná, az országgyűlés melyik tábláján kapjon helyet.²¹³

Az 1708. évi ülésszakon a frissen beiktatott pálos rendfőnököknek, Krisztolovecz Jánosnak először azzal kellett megküzdenie, hogy egyáltalán elfogadtathassa jogát a felsőtáblai megjelenésre. A regálist ugyanis még elődje, Esterházy Imre kapta, aki nem sokkal azután a váci püspöki címet nyerte el. Ezért a rendi előírásoknak megfelelően²¹⁴ leköszönt rendfőnöki tisztségéről addigi helyettese, Krisztolovecz javára. A felsőtábla néhány tagja azonban tiltakozott az eljárás ellen. Végül Keresztély Ágost közbelépésével sikerült Krisztolovecznek elfoglalnia az őt megillető helyet.²¹⁵ Nem élvezhette azonban sokáig háborítatlanul friss privilégiumát, mert Karner Egyed pannonhalmi főapát elsőbbséget követelt vele szemben a főpapok között. Karner és utódai azzal érveltek, hogy a főapátok Pálffy Mátyás főapát 1646. évi magatartása következtében veszítették el elsőbbségüket, aki a kommandátori időszak lezárulta után, úgymond tévedésből az alsótáblára ült és mikor figyelmeztették, már csak a pálos generális után maradt neki hely a főpapok között.²¹⁶ Az 1622. évi országgyűlésre meghívandók listája megerősíteni látszik ezt az érvelést. Itt ugyanis az apátok között a felsorolásban első helyen áll a pannonhalmi főapát, a pálos generális viszont csak

²⁰⁸ MOE VII. (1582–1587). 138. Vö. KISBÁN (1938–40), II. 436.

²⁰⁹ MOE IX. (1598–1601). 487. Ekkor négy jezsuita páter élt a turóci rezidencián, Christeccus (Crysteccus) Theophil házfőnök vezetésével. LUKÁCS (1978–1995) I., 609.

²¹⁰ MOE X. (1602–1604). 83.

²¹¹ MOE XII. (1606), 723.

²¹² MOLNÁR (1906), 76. Molnár szerint: Himmelreich „főpapi kiváltságai értelmében a főrendek között nyert helyet és szavazó-jogot” (uo.). Mivel egyházi jogi értelemben nem viselt apáti tisztséget, ez csak a szokásjog alkalmazásával magyarázható.

²¹³ „E képpen az első Remete Szent Pál szerzet rendfőnökének is egy szavazatot engednek.” CIH 1608–1657, 25.

²¹⁴ GALLA (1941)

²¹⁵ BEKK Ab 154, Tom. IV. ff. 35r–v.

²¹⁶ V. ö. MOLNÁR (1906), 210–214, valamint SZIJÁRTÓ (2005), 416–417.

jóval hátrébb szerepel (szintén az apátok között). De ezt találjuk a 1646–1647. évi országgyűlésre meghívandók listáján is.²¹⁷

A pálosoknak a 17. század második felében gyakorolt elsőbbségét végül a rend kérésére Esterházy Pál nádor tanúsította. A horvát rendi gyűlés azonban, amely 1700-ban véleményezte Mallesich Gáspár pálos rendfőnök kérvényét, azt sem támogatta, hogy a mágnások előtt foglaljon helyet a felsőtáblán.²¹⁸

Így 1708-ban és azt követően kiélezett küzdelem folyt a pannonhalmi főapát és a pálos generális között a praecedentiáról. Az érvek és ellenérvek között történeti és egyházjogi természetűeket is találunk: a bencések elsőségüket a Szent Márton apátság, mint első magyarországi szerzetesi intézmény jelentőségével próbálták igazolni, emellett hivatkoztak a főapát *nullius* státuszára is.²¹⁹ Mivel a bencés rend évszázadokkal megelőzte a pálosok megalakulását, ezért utóbbiak csak a rend névadójának, a hagyomány szerint a 3. és 4. század fordulóján élt Remete Szent Pálnak ősiségével érvelhettek, valamint azzal, hogy a pálos rend főnöke az egész szerzetesközösség előljárója, míg a pannonhalmi főapát csak a magyarországi konventek felett rendelkezik joghatósággal.²²⁰

Az 1712. évi egyházi gyűlésen is a pálos generális került ki győztesen a vitából. Ekkor P. Engelbert naplójának tanúsága szerint Keresztély Ágost védte meg a pálos érdekeket a pannonhalmi apáttal szemben.²²¹ Mivel ő volt a pálos rend bíboros-protektora, ezen a magatartásán nincs mit csodálkoznunk. Ezzel azonban a kérdés nem jutott nyugvópontra: Sajghó Benedek főapát 1722-ben az országgyűlés elé vitte a praecedentiát. Valóságos beadványháború kezdődött, melynek csúcspontjaként Tonneman Vitus György jezsuita szerzetes, III. Károly gyóntatója nem kevesebb, mint 654 auctorra hivatkozva bizonyította a főapát elsőbbségét a pálos rendfőnökkel szemben. Hiába, Keresztély Ágost most sem engedett. Sajghó 1728-ban még egyszer előhozakodott az ügygel, a praecedentia azonban később nem került terítékre.²²² A pálos rendfőnök pozícióját tovább erősítette, hogy 1725-től Esterházy Imre volt generális ült az esztergomi érseki székben, a rendfőnököt pedig 1770-ben Róma – az akkori protektor, Migazzi Kristóf váci püspök közbenjárására – a főpapi jelvények viselésére hatalmazta fel.²²³

A heinrichauai és a velehradi ciszterci apát képviselői Zirc és (Pilis–)Pásztó megszerzése után, mint láttuk, először apátjuk részvételi jogát biztosították az országgyűlésen, Heinrichau apátja azonban azzal is megpróbálkozott, hogy a felsőtáblára ülhessen, Nezorin Flórián velehrádi apát

²¹⁷ GUSZAROVA (2005), 106–107 és 117. Az 1630. évi listán viszont csak Himmelreich szerepel. Uo. 112

²¹⁸ Acta et articuli Dominorum Statuum et ordinum Regnorum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae... Varasd, 1700. március 8. In: Zaključci Hrvatskog Sabora, II., 211.

²¹⁹ A nullius apát a korabeli egyházjog szerint saját apátsága területén korlátozott püspöki joghatósággal bírt és püspöki jelvényeket viselt. A hatályos egyházjogban megfelelője a területi apát (370. k.).

²²⁰ NÉMETH (1907), 151–159.

²²¹ MNL VeML XII. 2. g 450., pag. 80.

²²² NÉMETH (1907), 151–159.

²²³ KISBÁN (1938–1940), II. 108. Bár ennek az országgyűlések tekintetében már nem sok hasznát vehette.

pedig azért nem jelent meg személyesen az országgyűlésen, mert rangján alulinak tekintette az alsótáblát. Az apátok és prépostok országgyűlési részvétele kapcsán végső soron két álláspont ütközött, ez vezetett a nézeteltérésekhez. A külföldi apátok és prépostok, így P. Engelbert naplójának tanúsága szerint a heinrichai és a velehradi apát is, a kánonjog felől közelítette meg a kérést. Eszerint pedig a rendes joghatósággal bíró ún. nagyobb prelátusok, vagyis az érsekek és püspökök mellett léteznek ún. kisebb prelátusok is, akik ugyan nem felszentelt püspökök, de a megyéspüspöki joghatóságtól függetlenül kormányozzák apátságukat vagy prépostságukat, valamint főpapi jelvényeket viselnek.²²⁴ Több külföldi apát és prépost, így a heinrichai és a velehradi ciszterci apát is hazájában hasonló kiváltságokban részesült, ráadásul ehhez Heinrichau esetében világi cím is társult: az apát egyben Münsterberg főkapitánya is volt. Velehrad apátja 1379-ben nyerte el a főpapi jelvények viselésének jogát, 1477-től pedig az olmützi püspök utáni első hely illette meg a főpapok között. Kánonjogi értelemben tehát mindketten a kisebb prelátusok közé tartoztak. A magyar rendi hagyomány azonban prelátusnak egyértelműen csak az érsekeket és püspököket tekintette,²²⁵ és az országgyűlésre meghívott rendek között is a *praelati* név alatt csak a püspököket tüntették fel. A magyar rendek a külföldi szerzetesi előjárókat a többi infulát viselő, tehát apáti áldást elnyert társukkal együtt az alsótáblára utasították, mert az 1608. évi rendelkezés is itt jelölt ki számukra helyet az országgyűlésben.²²⁶

Így nem csoda, hogy az 1712. évi egyházi gyűlés sem támogatta a heinrichai apátnak azt a törekvését, hogy a felsőtáblán nyerjen ülés helyet. Ezzel összefüggésben pedig Erdődy Gábor már korábban is nehezményezte, hogy a ciszterciek a birtokok jövedelmét kiviszik az országból. Ezt a vádat a későbbi országgyűléseken majd több megye is megfogalmazza.²²⁷ Hermann Engelbert naplója is többször megjegyzi azt az előző fejezetben már említett tényt, hogy a monasztikus hagyományokat követő szerzetesrendeket, főleg a külföldieket, a magyarországi klérus sem nézte jó szemmel, ezért körükben sem számíthattak támogatásra. Ezt saját feljegyzéseinek tanúsága szerint hamar belátta, így a heinrichai követtel ellentétben nem is kért apátja számára felsőtáblai megjelenési jogot. Így az egyházi tanácskozáson is részt vehetett.

A tanácskozáson még Kratochvil Károly, a klosterbrucki premontrei apát kérését is tárgyalták, aki szintén fel akart kerülni a felsőtáblára. Legfontosabb érvei között szerepelt, hogy ő a magyarországi premontrei apátságok vizitátora (ezzel nyilvánvalóan a pannonhalmi apáthoz és a pálos rendfőnökhöz kívánta hasonlítani magát), valamint hogy reguláris kanonokrendi előjáró

²²⁴ Vö. BÁNK (1958), 94–95. A hatályos kánonjog már nem használja a „kisebb prelátus” terminust.

²²⁵ Ez tükröződik az 1608. évi k. u. I. törvénycikk szövegében is, mely az országgyűlésre meghívandó főpapok (prelátusok) körébe csak a megyéspüspököket sorolta.

²²⁶ „Utoljára, ha süveges és kiváltságos prépostok és apátok volnának, akiknek az országban prépostsági és apátsági birtokjogaik lennének és azokat birtokolnák, ezek is, az ország karai és rendei elnevezése alatt bennfoglaltatván: szavazatukkal a bécsi béke végzésekhöz képet, az országglakók közt éljenek.”

²²⁷ ALPÁR (1942), 26.

(utalva ezzel a zágrábi nagyprépostra).

A szerzetesi előjárók egymás közti ülésrendje is felmerült ezen a tanácskozáson. Itt a morvaországi P. Engelbert a jezsuitákkal szembeni praecedentiáját a Troppau Hercegség példáján keresztül próbálta meg biztosítani, ahol törvényben mondták ki a ciszterciek elsőbbségét. Ezt azonban Keresztély Ágost azzal söpörte le az asztalról, hogy nem Felső-Sziléziában, hanem Magyarországon folyik a tanácskozás. A praecedentia tárgyában végül a püspököknél már ismert, a szentelési illetve a kinevezési sorrendet figyelembe vevő javaslat született, amely a reális apátokat a címzetesek elé vette, de az apátok követői a jezsuiták mögé szorultak.²²⁸

A következő, 1714–1715. évi ülészakon elsőként ismét a klosterbrucki premontrei apát fordult az országgyűléshez, és megint csak a pálos generálisra, valamint a pannonhalmi főapátra hivatkozva kért a maga számára is felsőtáblai megjelenési jogot. Hivatkozott még a váradhegyfoki prépostság nagy múltjára és arra az anyagi áldozatra is, amelyet a premontrei rend és kifejezetten a klosterbrucki konvent Magyarországért hozott.²²⁹ Vele egy időben Ackermann Tóbiás heinrichai ciszterci apát, a zirci apáti cím birtokosa is az országgyűléshez fordult, megismételve 1712. évi kérvényét. Ő is megemlítette a pálos rendfőnököt és a bencés főapátot, és utóbbira hivatkozva hangsúlyozta, hogy heinrichai apátként maga is püspöki joghatósággal rendelkezik, ezért őt is megilleti a felsőtáblai hely.²³⁰ Harmadik kérelmezőként Ravasz Ferenc, a pozsonyi jezsuita kollégium prokurátora²³¹ fordult az országgyűléshez, ismét a jezsuita címzetes apátok és prépostok személyes meghívását kérve.²³²

Az előbb ismertetett szerzetesi törekvések fényében nem véletlen, hogy az 1715. évi dekrétum külön törvénycikkben foglalkozik a szerzetesi előjárók kérdésével,²³³ egyúttal pontosítva, sőt némileg megváltoztatva az 1608. évi általános rendelkezést. Eszerint a rendek a váradhegyfoki prépostnak, mivel ő egyben a magyarországi premontreiek általános helynöke is, a főpapok és mágnások között, tehát a felsőtáblán biztosítanak ülés- és szavazati jogot. A jezsuitáknak azonban, mint láttuk, meg kellett elégedniük azzal a szabályozással, amely már az 1712. évi dekrétumtervezetben is szerepelt: címzetes apátságaik és prépostságaik után – amíg ezeket birtokolják – testületileg küldhetnek két magyar megbízottat az országgyűlésre.

Az 1715. évi rendelkezés tehát felülírta a korábbi szabályozást: a váradhegyfoki prépostnak, pedig ő is csak egy infulált és birtokos prépost volt a sok közül, megengedte a felsőtáblai részvételt. A zirci apátról a törvénycikk nem szól, neki meg kellett elégednie az alsótáblai megjelenéssel vagy

²²⁸ MNL VeML XII. 2. g 450., pag. 76–94.

²²⁹ MNL OL N 50 Lad. R. Fasc. N, Nr. 65.

²³⁰ MNL OL N 50 Fasc. T, Nr. 63.

²³¹ LUKÁCS (1978–1995), 443.

²³² MNL OL N 50 Lad., R, Fasc. V. Nr. 21.

²³³ 1715. évi LXXIII. tc.

képviseléssel. A gyakorlatban az utóbbi megoldás vált általánossá.²³⁴ Sőt, mikor Leeb Róbert szentgotthárdi apát az 1741. évi diétán, mint a magyarországi ciszterciek általános helynöke felsőtablai megjelenési jogot kért, a rendek őt is elutasították.²³⁵

Az 1715. évi dekrétummal új szerzetesrendeket is befogadtak: a kamalduliakat, a trinitáriusokat és a piaristákat, „de minden szavazat és ülés nélkül”. Azt is kimondták továbbá, hogy ezután csak uralkodói engedéllyel lehet újabb szerzetesi intézményeket alapítani.²³⁶

A szomszédos Alsó-Ausztriában, számos magyarországi szerzetesi intézmény anyamonostorának hazájában szintén megtaláljuk az apátokat és prépostokat a prelátusok között. Itt a 15. században fejlődött ki az önálló prelátusi tábla, melyen a bencés apátok, köztük Altenburg, a bécsi skótok és Göttweig, a ciszterci előjárók, köztük Heiligenkreuz és Lilienfeld, valamint a premontrai konventek apátjai, köztük a perneggi is helyet foglalt. Itt találunk még a német területeken korszakunkban a hazainál sokkal gyakoribb társaskáptalani intézmények közül négyet, sőt Erla női bencés monostor előjárója is a prelátusok közé tartozott. Lényeges különbség azonban, hogy ezeken a tartományi gyűléseken a püspököknek csak egy része jelent meg a prelátusi táblán, másik részüket a nemesség sorai közt találjuk, a klérus tehát nem alkotott olyan zárt csoportot, mint a magyar országgyűlésen. A bécsújhelyi püspök például csak a jozefinista egyházmegyereform után került a prelátusok közé, mikor a püspökség központja Sankt Pölten lett.²³⁷

A birodalmi gyűlés prelátusi táblái is főként szerzetesekből álltak, amint ezt a sváb prelátusi csoport összetétele jól mutatja. Korszakunk végén a 23 tagból álló sváb tábla bencés, ciszterci, premontrai és ágostonos kanonok előjárókból, valamint a klarisszák női előjáróiból állt. Itt azonban a prelátusi tábláknak az ekkorra már bevett gyakorlattá vált kuriális szavazat miatt lényegesen kisebb politikai befolyása volt a rendi gyűlésen, mint magyarországi társaiknak a pozsonyi országgyűlésen.²³⁸

Természetesen a szerzetesek közötti viták sem nélkülözik az európai párhuzamokat, ismét Lüniget segítségül hívva ismerhetjük meg például az említett sváb birodalmi körzethez tartozó Petershausen bencés apátjának vitáját a konstanzi egyházmegyében fekvő, de svájci területen álló Kreuzlingen ágostonos kanonok rendi monostorának prépostjával. Az ügy azért érdekes számunkra, mert Kreuzlingen prépostja nem világi fórumhoz, hanem a *Rota Romanához*, tehát a Szentszék rendes fellebbviteli bíróságához fordult, Petershausennek viszont a sváb körzeti gyűlés megtiltotta, hogy külföldi törvényszék előtt keresse igazát Kreuzlingennel szemben. Mivel Petershausen képviselője nem jelentkezett Rómában, a *Rota* Kreuzlingennek adott igazat, kimondva: az apát

²³⁴ Diaeta-adatbázis

²³⁵ SZIJÁRTÓ (2005), 423.

²³⁶ 1715. évi CII. tc.

²³⁷ STRADAL (1973), 53–115.

²³⁸ REDEN-DOHNA (1982), 8.

minden egyházi és világi cselekmény alkalmával megelőzi a petershauseni bencés apátot. A császár azonban tekintélyét latba vetve – és nyilvánvalóan a *Rotába* küldött ügyhallgatója segítségével – elérte, hogy ezt a határozatot ne hirdessék ki.²³⁹

e) A szerzetesi követ feljegyzése mint történeti forrás: P. Hermann Engelbert naplója az 1712. évi országgyűlési ülészekről

Az 1712. évi országgyűlési ülészekon alkalmával Hermann Engelbert morvaországi ciszterci szerzetes is Magyarországra utazott, hogy apátja megbízásából, aki, mint láttuk, a velehrádi apáti cím mellett a pásztóit is viselte, részt vegyen a magyar rendek tanácskozásán, és képviselje apátsága, valamint a ciszterci rend érdekeit a pozsonyi gyűlésen. Több hónapos magyarországi működéséről részletes feljegyzést készített, melynek több mint fele az országgyűlésen tapasztaltak leírását tartalmazza. E feljegyzések különböző részletességgel tárgyalják azokat az eseményeket, amelyek az országgyűlés középpontjában álltak, valamint betekintést engednek a katolikus klérus politikai tevékenységébe. A forrás Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltárában őrzött Zirci Apátsági Levéltár Kézirattárában maradt fenn.²⁴⁰

Az előzőekből is kirajzolódhatott, hogy a morvaországi szerzetes feljegyzései számos értékes információval gazdagítják általában az 1712. évi országgyűlési ülészekről meglévő ismereteinket, de kifejezetten az egyháziak, közülük pedig leginkább a szerzetesek század eleji tevékenységébe, mindenekelőtt pozícióharcaiba különösen részletes betekintést engednek. A következőkben szemügyre veszem magát a forrást, hogy megállapítsam: mikor milyen feljegyzéseket vetett papírra P. Engelbert, és ezek milyen viszonyban állnak az 1712. évi diéta tárgyalásakor leggyakrabban idézett forrás, Lányi Pál naplójának megállapításaival.

Már korábban felfigyelt arra a kutatás, hogy az 1712. évi eseményekről különböző források egészen más képet festenek. Konkrétan Lányi Pál és a két bihari követ, Komáromi Csipkés György és Bakay Ádám diáriuma között mutathatók ki komoly ellentmondások. Ezek nagymértékben árnyalják az országgyűlési magánnaplók forrásértékéről alkotott képet.²⁴¹ Ezért még inkább indokolt P. Engelbert naplójának részletesebb szemügyre vétele.

Hermann Engelbert március végén indult útnak a velehrádi kolostorból, és mintegy százharminc kilométert megtéve Maratice, Vnorovy, Holics, valamint Nagylévárd érintésével érkezett Pozsonyba április 2-án, délelőtt tíz óra körül. A külvárosban, az Arany Korona fogadóban szállt meg, majd 4-én az országgyűlési megbízottak által neki kijelölt szálláshelyre költözött. Apátjától kapott

²³⁹ LÜNIG (1719–1720), I., 25–26.

²⁴⁰ MNL VeML XII. 2. g 450.

²⁴¹ SZIJÁRTÓ (2006), 249–254.

megbízólevelét április 5-én mutatta be a személynöknek Spáczay Gáborral, a nyitrai káptalan követivel és más világiakkal együtt. Ők jelentek meg az alsótáblai egyházi követek közül elsőként a személynöknel.²⁴²

Naplója tanúsága szerint P. Engelbert az országgyűlés megnyitásaig eltelt időben a primás-érseknél és másoknál is látogatást tett, hogy fáradozzon a pásztói apátság ügyében. Itt minden bizonnyal a már tárgyalt, elhúzódó birtokperekről, a várossal, valamint a területileg illetékes egyháziakkal fennálló vitákról volt szó.

Lányi Pál társával, Szent-Imrey Sámuel esküdt jegyzővel²⁴³ április 14-én érkezett meg Pozsonyba. Április 15-én mindkét szerző megtekintette a korona pozsonyi behozatalának ceremóniáját, és részletesen be is számolt róla. Itt olvasható az első, még jelentéktelen eltérés: Engelbert tudósítása szerint a koronát rejtő láda fekete selyemmel, míg Lányi szerint vörös bársonnyal volt letakarva.²⁴⁴

Szerzetesünk ezután megemlíti a nádor 18-i megérkezését, majd rátér az első, 20-i ülésnapra. A kilenc órakor kezdődő megnyitó előtt a neki kijelölt helyen, az egyháziak tábláján, a kanonokok, az apátok és a többi egyházi követ közt foglalt helyet. Ő is átvonult a rendek képviselőivel együtt a Zöld Házba (vagy ahogy tévesen fogalmazott: a zöld kapunál lévő házba),²⁴⁵ és meghallgatta az uralkodó fogadásának és koronázásának rendjét. Ezekről naplójában másolatot is készített. Aznap találkozott a zirci apát követével, Schneider Henrik adminisztrátorral is, akivel az egyháziak közti ülésrendről beszélt.

A másnapi ülésen történeteket nem jegyezte fel, ekkor Lányi szerint az uralkodó elé induló követséget választották meg, ennek összetételéről vita is támadt az alsótáblán megjelent rendek között. Ezután május 4-éig nem ült össze az alsótábla, ebben mindkét forrás megegyezik.

A május 4-i ülésen több ügy is előkerült, ezek közül P. Engelbert és Lányi is megemlíti, hogy a rendek a koronázás időpontjáról vitáztak, valamint előkerült Esterházy Antal kuruc tábornok kegyelmi ügye is.

Az ezt követő május 17-i ülésről nem emlékezik meg P. Engelbert, pedig Lányi szerint ekkor diktálták le a rendeknek József 1687. évi diplomájának szövegét. Ugyancsak Lányi írja, hogy ekkor olvasták fel a jezsuiták kérvényét is. A másnapi ülésen történt, jezsuitákkal kapcsolatos incidensről azonban mindketten beszámolnak, csak az ülésteremben helyet foglaló két szerzetesre tett megjegyzések forrását adják meg másként: mint láttuk, Lányi szerint Megyery Gábor, P. Engelbert szerint Okolicsányi Pál utasította rendre az alsótábla új résztvevőit.

²⁴² MNL OL N 50 Fasc. Q, Nr. 21.

²⁴³ MNL OL N 50 Fasc. Q. Ad Nr. 21.

²⁴⁴ A következőkre: LÁNYI (1903–1904), I. 395–407 és LÁNYI (1903–1904), II. 5–29.

²⁴⁵ A Zöld Ház ugyanis nem egy zöld kapuról, hanem zöld színű belső berendezéséről kapta a nevét. ORTVAY (1905), 645–646.

Az uralkodó május 19-i bevonulásáról szintén mindketten megemlékeznek, Lányi valamivel részletesebben. Ő közli az elhangzott beszédek is, amelyekkel már mi is megismerkedtünk. Károlynak a magyar rendek megnyerését célzó piros nemzeti öltözékét azonban, mint láttuk, figyelmen kívül hagyja.

A május 20-i eseményekről, köztük az uralkodói proposíciók tárgyalásáról mindketten beszámolnak, az Okolicsányi felszólalása utáni felháborodásról, és a klérus elhíresült „*non datur Status quintus*” bekiabálásairól azonban csak Lányi ír. P. Engelbert itt a főpapoknak a szerzetesség ellenes hangulatát említi meg.

P. Engelbert naplójának kronológiai folytonossága ezután megszakad: a 20-i eseményeket követően ismerteti a klérus május 10-e és 12-e között lezajlott tanácskozását, amellyel már részletesen megismerkedtünk. Ezután tér vissza az országgyűlési ülések tárgyalására: a 17-i ülésnap feljegyzésével folytatja, de itt valójában már a 20-i eseményeket írja le, az itt közölt leiratok is a 20-i dátumot viselik. Itt közli továbbá a koronázáshoz kapcsolódó eseményekre megválasztott személyek listáit, valamint József 1687. évi diplomáját.

A 21-i ülésnapról P. Engelbert csak annyit tartott fontosnak megjegyezni, hogy igen hosszú volt: reggel nyolc órától délután négy óráig tartott. Szerencsére Lányi Páltól tudjuk, hogy az ülés elhúzódása nem volt véletlen: ekkor kapták meg ugyanis a rendek az uralkodótól a koronázási hitlevél tervezetét, mely mint láttuk, azonos volt az 1687. évi szöveggel. Ebből a már ismert vita támadt. A másnap lezajlott koronázás mindkét szemtanú szerint a terveknek megfelelően történt, P. Engelbert az esemény kapcsán Károly megnyerő és alázatos egyéniségét emeli ki, Lányi a beszédekre, a lakomára és a koronázás alkalmából veretett és a nép közé szétszórt pénzermékre is kitér.

Május 23-án és 24-én nem volt ülés, de a protestánsok összegyűltek a vallás dolgában, erről természetesen Lányi számol be. A 25-i ülést mindketten megemlítik, Lányi sokkal részletesebben, mint P. Engelbert.

Másnap Úrnapja volt, ezen az ülésen a protestáns követek Okolicsányi és egy néven nem nevezett református követ tanácsára nem vettek részt, nehogy feszültség támadjon a katolikus többséggel, különösen azért, mert a reformátusok felekezeti meggyőződésük ellen való dolognak tekintették a térdeplést. Azonban P. Engelbert sem vett részt a – nyilván a Szent Márton templomban celebrált – ünnepi misén és az azt követő körmeneten, ő az alsótábla ülésteremtől nem messze fekvő orsolyita nővérek templomában²⁴⁶ misézett, majd Starhemberg Gundaker Tamás kamarai elnökkel tárgyalt annak a kölcsönnek a visszafizetéséről, amelyet a velehradi apátság folyósított a kamara részére.

Május 28-án P. Engelbert Illyés András erdélyi püspöknél vendégeskedett, a főpap ekkor

²⁴⁶ ORTVAY (1905), 396–397.

ajánlotta fel a szerzetesnek, hogy átadja Velehradnak a pilisi apátság birtokait. Így az országgyűlési beszámoló ezután hetekre megszakad, mert P. Engelbert a birtokok átvételének ügyében intézkedett. Közben vissza is utazott Velehradra, majd apátjával együtt jött újra Magyarországra, hogy megnézzék a pilisi apátsághoz tartozó, Pozsonyhoz közel fekvő három falut, Pozsonycsákányt, Csütörtökhelyt és Misérdet. Lányi beszámolója szerint az országgyűlés ez idő alatt sokszor ülésezett, az alsótáblai tárgyalások középpontjában többek között a bírósági reform, a sóügy, a klérus és Horvátország panaszai álltak.

P. Engelbert június 8-án kapcsolódott be ismét az országgyűlés munkájába, ezt követően július 16-ig számol be az alsótáblai tárgyalásokról. A beszámoló azonban felszínessé és érezhetően ingerültté válik: szerzetesünknek elege lett a rendek unalomig ismételt sérelmeiből és vitáiból, hiszen ekkor már sokkal fontosabb ügy, a pilisi apátság megszerzése foglalkoztatta. Így az országgyűlési ügyek mellett folyamatosan kitér erre a kérdésre is.

Lányi szerint ekkor is majdnem minden nap ülésezett az alsótábla, az előbbieket mellett Debrecen szabad királyi városi rangra emelése is előkerült, valamint a vallásügy. P. Engelbert szerint 11-én Pásztó város kérvényét is tárgyalta az alsótábla. A kérvény a város kiváltságainak megerősítését kívánta elérni. Ezt azonban a rendek a világi birtokosok és a velehradi apátság tiltakozása miatt elvetették. A június 11-i ülés kapcsán mindketten beszámolnak a felső- és alsótábla között kialakult vitáról a bírósági reform tárgyában, P. Engelbert a morvaországi helyzettel is összehasonlítja a magyart, mint azt a klérus országgyűlési részvétele kapcsán már tapasztaltuk.

P. Engelbert szerint 12-étől, Lányi Pál szerint 13-ától újra előkerült a vallásügy. A tized kapcsán szerzetesünk kemény kritikát fogalmaz meg a főpapsággal szemben: a tizedet saját gazdagodásukra fordítják, az alsópapságnak szinte semmit nem juttatnak belőle, így az a nem elégséges stóladíj és más bevételek miatt gazdálkodásra kényszerül, ez pedig elvonja erejét a lelkipásztorkodástól. A nem katolikus felekezetek elterjedése és jogai kapcsán azonban P. Engelbert is osztja a klérus aggályait, és az ország egyik legnagyobb nyomorúságának, a Rákóczi-féle mozgalom legfőbb támogatójának tartja a nem katolikus felekezetek tagjait, ahogy az 1708 óta mindig előkerült a klérus tiltakozásaiban is.

P. Engelbert szerint a 14-i ülésen olvasták fel azt az uralkodói választ, amely a jezsuiták már tárgyalt elmarasztalását is tartalmazta. Ahogy már láttuk, Lányi ezt a kérdést nem tárgyalja, a klérus sérelmeit és a protestánsok reakcióit azonban ismerteti.

Ezután szerzetesünk naplójában újra megszakad az országgyűlési tárgyalások ismertetésének fonala: P. Engelbert ismét a pilisi apátság ügyében tett intézkedéseivel foglalkozik. A diéta történéseibe több, mint egy hónappal később, július 16-án kapcsolódik vissza. Lányi beszámolója szerint ez idő alatt hét ülés is volt az alsótáblán, ahol a bírósági reform mellett többnyire egyéni kérelmeket tárgyaltak, köztük június 30-án a klosterbrucki apát újabb beadványát a felsőtáblai

üléshelyről.

P. Engelbert szerint a jezsuitákat az uralkodói döntés értelmében július 16-án „kihajították” az országgyűlésről, a máltai lovagrend beadványára adandó választ pedig elhalasztották. Ezután még több kérdést felvetettek, de a felsőtábla javaslatára elhalasztották az ülést 18-ára, mert a primás-érsek Máriavölgybe utazott Kármelhegyi Boldogasszony ünnepére. P. Engelbert szerint ekkor merült fel először a női örökösödés az országgyűlésen, a felsőtáblai követek azt tanácsolták, hogy gondolják át a rendek a kérdést.

Lányi szerint ezek az események egy nappal korábban, 15-én történtek, 18-án pedig valóban folytatódott az országgyűlés munkája. Erről azonban P. Engelbert már nem készített feljegyzést, naplója a július 16-i dátummal készült ismertetés után nem folytatódik tovább. Ez pedig nagy baj, mert így pont arra az időszakra nem szolgál kontrollforrással, amelyik Lányi Pál és a bihari követek feljegyzésében annyira ellentmondásos.²⁴⁷ A korábbi események kapcsán azonban kisebb-nagyobb eltéréseket leszámítva együtt halad Lányi és Engelbert beszámolója.

A bihari követek naplója azonban Lányi és P. Engelbert feljegyzéseitől már a kezdetektől fogva eltér: szerintük május 2-án volt az 1712. évi első ülés, igaz, ők csak április 25-én érkeztek Pozsonyba, tehát a 20-i, ténylegesen első ülésnapon még nem vehettek részt.²⁴⁸ Az viszont már komoly eltérés, hogy P. Engelbert és Lányi szerint május 2-án nem is ültek össze a rendek. A bihari követek szerint 3-a és 10-e között folytatódtak az alsótábla ülései, ezekről, mint láttuk sem Lányi, sem P. Engelbert nem ír. Ráadásul Lányi a május 17-i ülést az ötödikként említi, tehát eszerint nem is volt ennyi ülésnap 4-e óta. Mint láttuk Lányi Pál szerint a május 17-i ülésen diktálták le az alsótáblai rendeknek József hitlevelének szövegét. Engelbert szerint is volt 17-én ülés, a bihari követek naplója szerint azonban nem, csak 12-én és 21-én. Június 8-án, amikor P. Engelbert ismét bekapcsolódott az országgyűlés munkájába, a bihari követek szerint nem is volt ülésnap, csak 7-én és 9-én. Pedig a 8-i ülésről Lányi is beszámol. Június 12-én kivételesen P. Engelbert és a bihari követek szerint is volt ülés, de az utóbbiak egy szót sem írnak a klérus sérelmeiről, pedig szerzetesünk szerint ekkor ebből komoly vita támadt.

A naplókat olvasva tehát tényleg az a benyomásunk, mintha az egyes résztvevők nem ugyanazon az országgyűlésen ültek volna,²⁴⁹ pontosabban a bihari követek beszámolója tér el sok helyen P. Engelbert és Lányi feljegyzéseitől. A két utóbbi napló viszont általában fedésben van egymással, noha a morvaországi katolikus szerzetes sokszor egészen más dolgokra figyelt az 1712. évi országgyűlés történései kapcsán, mint a felső-magyarországi evangélikus alispán. Talán a legfontosabb különbség, hogy a vizsgálatunk elején tárgyalt kölcsönös megbékélés légköre, amely

²⁴⁷ SZIJÁRTÓ (2006), 250–252.

²⁴⁸ A következőkre: OSZKK Fol. Lat. 560, 145–237.

²⁴⁹ SZIJÁRTÓ (2006), 251–252.

az uralkodó és a rendek viszonyát meghatározta, és amelyről Lányi Pál naplója is tanúskodik, meglepő módon szinte teljesen hiányzik a szerzetes beszámolójából. P. Engelbert magyarországi tartózkodásáról írt feljegyzését megelőző, a rendek sérelmeit bemutató soraiból kifejezetten a magyarokkal szembeni ellenszenv tükröződik. Itt felvonultatja a magyar rendek ellen hangoztatott összes közhelyet, a lázadásra való hajlamuktól kezdve, a német-gyűlöletükön és a jogaikhoz való makacs ragaszkodásukon át egészen az eretnekség vádjáig. Ez a szemlélete a későbbiekben sem változik meg érdemben, nem sok jó szót találunk szerzetesünk naplójában a magyar rendiségről, de még a katolikus klérusról sem. Természetesen a derék szerzetest a protestánsok jelentős politikai befolyása háborítja fel leginkább.

Az 1712. évi ülésnek nem ismerjük a hivatalos naplóját, így az ez évi diétára hangsúlyosan igaz, hogy szétszóródott mozaikokból kell összerakni a képet. Ráadásul az egyes beszámolók eltérése miatt már a források kiválasztása nagyban befolyásolja azt, hogy milyen is lesz ez az összerakott kép.²⁵⁰ P. Engelbert, mint morvaországi szerzetes, idegenként és egy kevésbé vizsgált rendi csoport tagjaként szemlélte az 1712. évi eseményeket. Sokszor személyes hangvételű feljegyzései tehát egy eddig alig ismert optikán keresztül nyújtanak betekintést az országgyűlés munkájába.

²⁵⁰ Vö. SZIJÁRTÓ (2010).

I. 3. Egy szerzetespap a század eleji országos politika csúcán: Esterházy Imre

A fejezet végén egy különleges szerzetesi „karrier” bemutatása, a pálos rendből az országos politika csúcára emelkedő Esterházy Imre közéleti szerepének metszete áll. Esterházy azok közé a szerzetesek közé tartozik, aki társadalmi rangja és személyes adottságai révén kiemelkedett társai közül, és az ország egyik legfontosabb politikai szereplővé vált. Az alábbi sorok a fejezet időkeretéhez igazodva esztergomi érseki kinevezéséig követik részletesen e karrierút állomásait.

a) Korai évei és zágrábi püspöksége

Galánthai Esterházy Imre azonos nevű apja és Bucsányi Zsuzsanna első gyermekeként született 1664 végén a Trencsén megyei Beckó várában. Apja a család cseszneki ágából származott, mely Esterházy Dénes cseszneki várkapitánytól eredeztette magát. Beckón született Imre Gáspár nevű öccse is.²⁵¹ A két testvér együtt kap majd grófi címet 1715-ben.²⁵² Apjuk korai halála után az özvegy édesanya Nagyszombatba küldte az árvákat. A források ellentmondóak a tekintetben, hogy hány osztályt végeztek az Esterházy fivérek Nagyszombatban,²⁵³ az azonban biztos, hogy 1679/80-ban Sopronban fejezték be gimnáziumi tanulmányaikat. A gyermek Imre valószínűleg már Nagyszombatban megismerkedett a pálos renddel, amely 1653 óta tartott fenn internátust a városban, az itt tanuló pálos növendékek elszállásolására.²⁵⁴ Sopron közelében pedig a pálosok bánfalvi és kertesi monostora feküdt, a fiatal Esterházy az előbbiben kezdte meg a noviciátust 1680-ban. Az egyszerű fogadalom letétele után a rendi szokásoknak megfelelően Bécsújhelyen tanult skolasztikát, majd az 1683-as török hadjárat elől néhány társával együtt a rend remetei és lepoglavai monostorába költözött.²⁵⁵ Ezzel kezdődött Esterházy szoros kapcsolata a horvát nemzettel, amely későbbi tevékenységére is komoly hatással volt. Ekkor azonban még csak néhány hónapot töltött a horvát pálosok között, mert rendje már ez év novemberében a római *Collegium Germanicum et Hungaricum* falai közé küldte teológiai tanulmányokra.

A pálosok a rend római vagyonának a *Collegiumba* történt beolvasztásakor kapták meg azt a lehetőséget, hogy növendékeket taníttassanak Rómában.²⁵⁶ Az 1602-től kimutatható és 1646-tól, a Propaganda Kongregáció támogató határozatát követően rendszeressé váló római taníttatás a rend

²⁵¹ Esterházy Imre életrajzához: ESZTERHÁZY (1901), 239–243; MESZLÉNYI (1970), 50–76; KOLTAI (2005). BÄHLCKE (2005), 132–135. A születési hely és időpont problémájához: KOLTAI (2005), 14. 4. j.

²⁵² ILLÉSY–PETTKÓ (1895), 60.

²⁵³ KOLTAI (2005), 5.

²⁵⁴ GRANASZTÓI (2004), 78.

²⁵⁵ MESZLÉNYI (1970), 54.

²⁵⁶ Valamint Bécsben, Prágában és Olmützben. A horvát rendtartomány kiválása után a magyaroknak és a horvátoknak meg kellett osztozniuk a pápai kollégiumok férőhelyein. KISBÁN (1938–1940), I. 279.

elitje számára a kor legmagasabb színvonalú teológiai képzését jelentette, hiszen a kollégium növendékei a *Collegio Romano* professzorainak óráit hallgatták. Nem csoda, hogy II. József 1782-es tiltó rendeletéig a rend vezetőinek nagy része – összesen tízen – a római kollégium növendéke volt, így e 170 esztendőből 130 évig a kollégium egykori diákjai álltak a pálos rend élén. Nem Imre volt az egyetlen pálos Esterházy Rómában, László Pál 1749 és 1753 között szintén a kollégium növendéke volt.²⁵⁷

Esterházy Imre 1687-ben hagyta el az Örök Várost végzett teológusként és felszentelt diakónusként. A következő év elején, Remete Szent Pál ünnepén szentelték áldozópappá a pálosok máriavölgyi kolostorában. Ezután rögtön oktatói feladatokkal bízták meg előljárói: Lepoglaván filozófiát, kánonjogot, majd morális teológiát tanított. Három év múlva Nagyszombatban folytatta oktatói tevékenységét.²⁵⁸ Az 1696. évi máriavölgyi nagykáptalan a horvát Mallesics Gáspárt választotta a rend általános főnökének, ő pedig titkárának Esterházyt tette meg.²⁵⁹ Így ismét Horvátországba került, a remetei kolostorba, melyet igen megkedvelt, és amelynek perjeli tisztét is betöltötte. A horvát és a magyar tartomány – hosszas küzdelmek után történt – szétválását követően Esterházy a horvát tartományba kérte felvételét, az új provincia káptalanján pedig a tartományfőnök helyettesévé választották.²⁶⁰ Végül az 1702. évi nagykáptalan a rend élére emelte, ő pedig helyettesül a horvát Krisztovecz Jánost tette meg. Az újonnan választott rendfőnök a kuruc támadás elől Felsőelefántra, majd Lepoglavára költözött, eközben vesztette el a rendi levéltár egy részét.²⁶¹

Nem sokáig állt azonban Esterházy a pálos rend élén, mert I. József már 1706-ban váci megyéspüspökké nevezte ki. E kinevezés háttérében egyrészt a bécsi udvar gyakorlata állt, mely az arisztokratákat rendszerint közvetlenül megyéspüspöki méltóságba helyezte, csak alacsonyabb származású társaik főpapi pályája indult címzetes („választott”) püspökséggel,²⁶² másrészt gyors előmenetelében Keresztély Ágost szász herceg, esztergomi érsek közbenjárását is kereshetjük, aki a pálosok protektoraként hamar felfigyelt a tehetséges, főnemesi származású szerzetesre.²⁶³ Az ezt megelőző évtizedekben a pálos rend több tagja püspöki kinevezést nyert: így Francisci (Franciscs) András a szerémi, Ivanovics János a scardonai, később a tinini, Borkovics Márton a zágrábi, Vanoviczy János szintén a scardonai, később Kéry János a szerémi, majd a csanádi, Benkovich Ágoston a váradi, Széchényi Pál pedig a veszprémi püspökséget, végül a kalocsai érsekséget nyerte el. A rendi káptalan határozatai azonban tiltották az egyházi javadalmak keresését, ezért a

²⁵⁷ BITSKEY (1994).

²⁵⁸ KOLTAI (2005), 6.

²⁵⁹ KISBÁN (1938–1940), I., 302. (a rendfőnök titkáráat ui. nem a nagykáptalan választotta. Uo., 253).

²⁶⁰ KOLTAI (2005), 6.

²⁶¹ KISBÁN (1938–1940), II. 160.

²⁶² BAHLCKE (2006).

²⁶³ Meszlényi szerint Keresztély Ágost sokszor találkozott a fiatal Esterházyval Máriavölgyben (noha a szerzetes valójában csak ritkán tartózkodott ott). MESZLÉNYI (1970), 51.

Propaganda Kongregáció 1668. évi döntése értelmében a generálisnak püspöki kinevezése után le kellett mondania vikáriusa javára a rendfőnöki tisztségről.²⁶⁴ Ez Esterházy esetében is így történt – a rendfőnöki teendőket a később a generális perjeli tisztségbe emelt Krisztolovecz töltötte be. Az új váci püspök azonban nem foglalhatta el székhelyét: a város a kurucok kezén volt, a püspökséget pedig Berkes András váci nagyprépost kormányozta,²⁶⁵ így Lepoglaván maradt az 1707. évi pápai megerősítés után is. Püspökszentelésére csak az 1708. évi országgyűlési ülészen került sor, és már néhány hónap múlva megtörtént áthelyezése is a Brajkovics Márton halálával megüresedett zágrábi püspöki székbe. A horvátok előtti tekintélyét és még szerzetesként kiépített kapcsolatait jól mutatja, hogy – magyar létére – a zágrábi székeskáptalan is mellette foglalt állást.²⁶⁶ Mivel a pálos rend horvátországi intézményei – földbirtokosok lévén – részt vettek a horvát tartományi gyűlésen, elképzelhető, hogy Esterházy már remetei perjel korában bekapcsolódott a horvát politika formálásába, mely ismertségét tovább növelhette a horvát rendek körében.

Mielőtt Esterházy Imrével, mint a korszak egyik legbefolyásosabb politikusával megismerkednénk, vegyük szemügyre röviden, miként jelenik meg személye jelentős történelmi összefoglaló műveinkben. Az 1980-as évek történelmi szintézisének vonatkozó kötetei meglepően kevés helyen említik Esterházyt. A korszak országgyűléseinek tárgyalásakor Ember Győző ugyan szót ejt a zágrábi püspökről, „akit elsősorban tekinthetünk az uralkodói abszolutizmus magyar hívének”, megemlítve a rendszeres bizottság előkészítésében játszott szerepét. Többet azonban nem tudunk meg a század első évtizedeiben végzett tevékenységéről, mindössze arról értesülünk, hogy az uralkodó 1733-ban esztergomi érsekként őt bízta meg a lelkészpénztár (*cassa parochorum*) felügyeletét végző helytartótanácsi bizottság irányításával.²⁶⁷ Kosáry Domokos szintén megemlíti Esterházyt, mint annak a katolikus egyháznak egyik befolyásos személyiségét, amely „főnemesi vezetőivel, köznemesi kádereivel és minden más utánpótlásával együtt alapvetően a magyar feudális uralkodó osztályt képviselte.” E sarkos megállapításon kívül azonban csak Anton Pilgram és Georg Raphael Donner megbízójaként bukkan fel neve.²⁶⁸

Pedig már a két világháború közötti évtizedek magyar történelmi összefoglalásában Szekfü Gyula (tévesen) említést tett Esterházyról, mint a politikai, gazdasági és katonai reformért felelős rendszeres bizottság egyik elnökéről, valamint kitért a horvát *Pragmatica Sanctio* elfogadásában betöltött szerepére is. Szekfü Esterházyt tulajdonította azt az ötletet is, hogy a magyar országgyűlés összehívása előtt fogadtassa el Bécs az erdélyi rendekkel a női örökösödést. Továbbá

²⁶⁴ GALLA (1941) 68–70.

²⁶⁵ MESZLÉNYI (1970), 58. Berkest Keresztély Ágost 1709-ben több társával együtt megfosztja tisztségétől, de ennek végrehajtására nem kerül sor, sőt 1720-tól általános helynök, a következő évben pedig felszentelt segédpüspök lesz. HECKENAST (2005)^{59–60}.

²⁶⁶ KOLTAI (2005), 6.

²⁶⁷ EMBER (1989), 402, 414.

²⁶⁸ KOSÁRY (1989) 777, 778, 822, 823. E szöveg bővebb változatából, Kosárynak a korszak művelődéstörténetéről írt monográfiájából sem tudunk meg többet Esterházyról: KOSÁRY (1996), 71, 72, 225, 242.

kitért arra is, hogy 1715 után Esterházy vezetésével vizsgálták át Werbőczy Hármaskönyvét. Majd ugyancsak megemlítette Esterházyt, mint esztergomi érseket a lelkészpénztár és a barokk művészetpártolás kapcsán.²⁶⁹ Végül Horváth Mihály 1873. évi munkáját fellapozva megállapíthatjuk, hogy már ő is tudott Esterházynak a horvát örökösödés és a jogi reform kapcsán végzett tevékenységéről, sőt az adózási viszonyok kapcsán utalt rá, hogy komoly beleszólása volt a bécsi udvar döntéseinek előkészítésébe.²⁷⁰

A jelentős egyháztörténeti összefoglalásokat szemügyre véve (most időben előre haladva) megállapítható, hogy Karácsonyi János magyar egyháztörténete Esterházy Imrét nem, csak az Esterházy családot említi, mint a 18. század idején „feltétlenül udvari párti”, és ezért püspöki kinevezésre méltó családok egyikét, illetve név nélkül utal a primásnak a lelkészpénztár felállítása utáni teendőire.²⁷¹ Hermann Egyed munkájában két ízben találkozunk Esterházyval, először mint a török kiűzése után visszatelepülő szerzetesrendek támogatójával, majd mint a protestánsokkal szemben türelmet tanúsító egyháznagyok egyikével.²⁷² Szántó Konrád művének²⁷³ a magyar egyházat tárgyaló fejezeteiben nem kerül elő Esterházy. Adriányi Gábor 2004-ben megjelent német nyelvű összefoglalásából is csak annyit tudunk meg, hogy a későbbi primás eredetileg pálos szerzetes volt, ezért használta haláláig a *frater Emericus* aláírást.²⁷⁴ Tehát egyik említett szintézis sem vállalkozik Esterházy szerepének árnyaltabb értékelésére. Pedig a horvát történetírás már a huszadik század elején vizsgálta a zágrábi püspök szerepét a horvát *Pragmatica Sanctio* elfogadásában, a két világháború közötti magyar kutatás pedig a jogi és a közigazgatási reform kapcsán hangsúlyozta jelentős befolyását.²⁷⁵ Az utóbbi években Joachim Bahlcke és Szijártó István is kitért Esterházy jelentős politikai szerepére,²⁷⁶ de életrajzírói is több helyen utalnak közéleti szereplésére.²⁷⁷

Esterházy az 1708. évi országgyűlési ülészekon kapcsolódott be az országos politikába, és a diéta megnyitásának másnapján szentelték püspökké.²⁷⁸ A Propaganda Kongregáció már ismertett döntése értelmében át is adta rendfőnöki tisztségét vikáriusának, Krisztolovecz Jánosnak. Az egybegyűlt rendek azonban nem fogadták el Krisztoloveczet teljes jogú rendfőnöknek és elvitatták tőle a generálisnak a törvény és a szokásjog értelmében járó ülés- és szavazati jogot a felsőtáblán.

²⁶⁹ HÓMAN –SZEKFŰ (1935), 326, 333, 335, 350, 391, 401. Talán nem véletlen, hogy Szekfű nagy kortárs kritikusa, Mályusz Elemér meg sem említi Esterházyt a 18. századi magyar történelmet tárgyaló munkájában: MÁLYUSZ (2002).

²⁷⁰ HORVÁTH (1873), 12, 97, 142.

²⁷¹ KARÁCSONYI (1926), 240, 340.

²⁷² HERMANN (1973), 319, 360.

²⁷³ SZÁNTÓ (1985).

²⁷⁴ ADRIÁNYI (2004), 154. A szerző korábbi egyháztörténeti összefoglalása nem említi Esterházy Imrét. ADRIÁNYI (1986).

²⁷⁵ Lásd alább.

²⁷⁶ BAHLCKE (2005), 116, 125, 132–135, 169, 179–181, 183, 199; SZIJÁRTÓ (2005), 58, 167, 277, 325.

²⁷⁷ ESZTERHÁZY (1901), 239–243; MESZLÉNYI (1970), 50–76; KOLTAI (2005).

²⁷⁸ KOLTAI (2005) 6.

Csak Keresztély Ágost közbelépésére tudta végül elfoglalni az őt megillető helyet.²⁷⁹ Hogy Esterháznak már ekkor nemcsak a horvátok, hanem a magyarok körében is tekintélye volt, jól mutatja, hogy ő üdvözölte a rendek nevében az április 2-án hajón Pozsonyba érkezett királyi biztosokat a Duna partján.²⁸⁰ Az országgyűlés munkájában azonban nem vett részt aktívan, június 5-én ugyan beválasztották az egyik deputációba, de mivel éppen Bécsben tartózkodott, végül Illyés András erdélyi püspököt küldték ki helyette.²⁸¹

Esterházy 1708 októberétől már zágrábi püspökként vett részt az országgyűlés munkájában, és új hivatalának átvételével rögtön belekeveredett a főpapság soraiban zajló, fent ismertetett praecedentia-vitába. Ezt követően azonban fontos politikai szerepet is vállalt, még hozzá a Habsburg-ház női örökösödési jogának elfogadtatásában. Mint ismeretes, a spanyol örökséggel összefüggésben már 1703-ban titkos szerződés jött létre József és Károly között, mely köztük és örökösük között rendezte az osztrák és a reménybéli spanyol trón birtoklását. E titkos megállapodás még az udvar előtt is ismeretlen volt, a bátyja halála utáni megváltozott helyzetben azonban Károlynak érdekében állt a kérdés nyilvános rendezése. Ezért 1713-ban ismertette családtagjaival és bizalmas udvari embereivel a tíz évvel korábbi megállapodást és az adott helyzetben magának, valamint fi- és leányági örökösöknek biztosította a (maradék) Habsburg birodalom kormányzati jogának elsőbbségét. Kihirdetése után vált a megegyezés házi törvénné – és egyben heves vita tárgyává, hogy Károly csak ismertette vagy meg is változtatta az 1703. évi titkos megállapodást –, és a következő évtizedben az uralkodóra várt az a nehéz feladat, hogy a *pactum mutuae successionis* vagy középkori párhuzamai miatt *pragmatica sanctio* névvel illetett rendelkezést²⁸² országai rendjeivel és az európai hatalmakkal megismertesse.²⁸³ A horvát tartományi gyűlés azonban váratlanul elébe ment az uralkodó szándékának, ezzel nem kis meglepetést, sőt kényelmetlenséget okozva az udvarnak.

József halála után már 1711 decemberében összeült a szábor, hogy mint rendesen, megválassza a magyar országgyűlésre küldendő követeket és megszavazza a nekik szóló utasítást. Mivel Pálffy János horvát bán a szatmári békekötés utómunkálataival volt elfoglalva, Esterházy Imrere hárult az a nem is olyan egyszerű feladat, hogy a rendeket egybehívja és a szükséges döntéseket elfogadtassa. A nehézség legfőbb oka az volt, hogy 1608 óta, amikor az országgyűlés kodifikálta a diétán ülés- és szavazati joggal résztvevők körét, a horvát főnemesség szívesebben intézte közvetlenül Pozsonyban az ügyeit, nem bajlódott a horvát tartományi gyűlésen való részvétellel. A zágrábi püspök 1711. decemberi akciója is sikertelen maradt, határozatképes gyűlést csak többszöri próbálkozás után, a

²⁷⁹ BEK, 154 Acta Paulinorum, Tom. IV, ff. 35^f–37^v.

²⁸⁰ ZSILINSZKY (1897) 58

²⁸¹ Erdődy Sándor naplója. In: Köpeczi–R. Várkonyi (2004), 339.

²⁸² Az elnevezésről: TIMON (1917), 516 és uo. 17. jegyzet.

²⁸³ A *Pragmatica Sanctio* keletkezéséről és elfogadtatásáról mindmáig Gustav Turba munkái a leginkább irányadóak: Gustav TURBA (1906); TURBA (1911). A kérdés legújabb összefoglalása: POÓR (2006), 21–28.

következő év március 9-e és 13-a között sikerült összehívnia és együtt tartania.²⁸⁴ Ezen a gyűlésen Esterházy váratlanul előhozta a nőági örökösödés elfogadását, melyet a horvát rendek néhány napos vita után – és közel sem egyhangúlag – el is fogadtak. Méghozzá azzal a kitételrel, hogy azt a nőági örökösöt tekintik uralkodójuknak, aki Belső-Ausztriát is birtokolja.²⁸⁵ Ebben a kikötésben sokan a magyarokkal szembeni ellenállást és a függetlenség hangsúlyozását látták,²⁸⁶ valószínűbb azonban, hogy – a későbbi magyar kitételhez hasonlóan – a horvátok is a török elleni védelem garanciájaként ragaszkodtak ehhez, hiszen korábban is Belső-Ausztria finanszírozta a horvát területek védelmét. Ezenkívül azt is el kívánták kerülni, hogy a Habsburg családon belüli esetleges viszály szembeállítsa Horvátországot az osztrák területekkel, ahogy ez a Rudolf és Mátyás közti küzdelemben megtörtént.²⁸⁷ Akármilyen is mozgatta a horvát rendeket, témánk szempontjából az a legfontosabb, hogy a kortársak szerint is Esterházy Imre volt a nőági örökösödés elfogadásának értelmi szerzője és legfőbb szószólója.²⁸⁸

Nem tudjuk pontosan rekonstruálni a határozott fellépés és főleg az időzítés pontos okait, de mint látni fogjuk, jól beilleszthető ez a cselekedete politikai tevékenységének folyamatába. Egy biztos: rosszindulatú feltételezés lenne pusztán személyes ambícióval, haszonelvű törekvésekkel magyarázni cselekedetét, amint azt a *Pragmatica Sanctio* tíz évvel későbbi magyarországi fogadtatása kapcsán egyesek megtették,²⁸⁹ hiszen ekkor, néhány éve kinevezett zágrábi püspökként nem számíthatott jelentős előrelépésre. Ez majd csak az 1725. évi esztergomi érseki kinevezésekor következik be, a két évvel korábbi veszprémi áthelyezését, az egyházmegyében tapasztalható siralmas állapotok miatt nem fogadta lelkesedéssel.²⁹⁰ A nőági örökösödés elfogadásának felajánlását az Esterházy vezette négytagú horvát küldöttség vitte Bécsbe. A zágrábi püspök – elkerülendő a konfliktust a magyar rendekkel – nem Illésházy magyar, hanem Seilern osztrák kancellárral vette fel a kapcsolatot, az udvar azonban nem fogadta el azonnal a felajánlást, ehelyett hosszas vita kezdődött a további teendőkről. Károly távolléte miatt Eleonóra anyakirályné és Vilma Amália, I. József özvegye fogadta a horvát küldöttséget,²⁹¹ az udvar bizalmas tanácsadói pedig többször értékelték a horvát lépés hatására kialakult helyzetet. Elsőként Wratislaw cseh kancellár palotájában tartottak megbeszélést, melyen a házigazdán és Seilern bárón kívül megjelent Trautsohn

²⁸⁴ KLAÍČ (1915), 9–18.

²⁸⁵ „... qui videlicet non modo Austriae, sed provinciarum etiam Stijriae, Carinthiae, et Carnioliae possessionem habebit...” Acta et Articuli Dominorum Statuum et Ordinum Regnorum Dalmatiae, Croatiae, et Sclavoniae... pro die nona et sequentibus Mensis Martii, Anno 1712, in: Zaključci Hrvatskog Sabora, 480–498, idézet: 483.

²⁸⁶ Mindenekelőtt TURBA (1906), 73.

²⁸⁷ KLAÍČ (1915), 34–35.

²⁸⁸ Klaić Patachich Boldizsár és Kovachevich Tamás zágrábi kanonok visszaemlékezését is idézi. KLAÍČ (1915), 7.

²⁸⁹ „... talán nem járunk hamis nyomokon abban a feltevésünkben, hogy őt különösen sarkalhatták nagynevű rokonának, Esterházy Pál nádornak sikerei, amelyeket a fiági trónöröklésnek az 1686–88-i országgyűlésen való megállapításával elért és amelyekért római-német szent birodalmi hercegi címét kapta.” CSEKEY (1917), 299.

²⁹⁰ Az általa is „veszprémi romoknak” nevezett székvárost 6000 forint évi fizetés mellett vette át. KOLTAI (2005), 10.

²⁹¹ KLAÍČ (1915), 52–53.

János Lipót herceg, a néhai József császár főudvarmestere, és jegyzőkönyvvezetőként Buol János György is. Seilern báró igen óvatos volt: szerinte a horvát felajánlás túl korán jött, mivel még nem tisztázták a három szóba jöhető örököső közti sorrendet. Fontosnak tartotta továbbá, hogy a magyarokat meggyőzzék arról: a horvát rendek önként ajánlották fel a nőági örökösödés elfogadását, az uralkodó erre nem szólította fel őket. Végül pedig az ügy magyarországi elősegítése érdekében a Habsburg-ház legelkötelezettebb magyar támogatóinak számító főurak tanácsának meghallgatását javasolta.

Wratislaw gróf is csatlakozott ehhez az állásponthoz: ő különösen a magyarországi klérus támogatásában bízott. Már ekkor kialakult az az álláspont, hogy a magyaroknak önként, nem pedig az uralkodó javaslatára kell felajánlaniuk a nőági örökösödés elfogadását.²⁹² Az udvar óvatos politikájának ékes bizonyítéka, hogy a horvát rendek csak egy, az osztrák udvari kancelláriában kiállított császári iratban kaptak választ a felajánlásra, amely olyan talányosan fogalmazott, hogy csak az ügyet ismerők érthették belőle, valójában mit is fogad el az uralkodó.²⁹³ Indokolt volt az elővigyázatosság, hiszen Károly még nem hozta nyilvánosságra az 1703. évi titkos megállapodást, erre csak a következő évben került sor.

Időközben a magyar országgyűlés is összeült, ahová a hosszúra nyúlt bécsi tartózkodás után a horvát küldöttség tagjai is megérkeztek. Témánk szempontjából különösen jelentős az a kérdés, hogyan fogadták a magyar rendek az uralkodónak tett horvát felajánlást és főként, hogyan ítélték meg Esterházy Imre szerepét a nőági örökösödés elfogadásában. Vjekoslav Klaić Ladány Kristóf zágrábi kanonok két levelét idézve azt állítja, hogy Esterházyt a nőági örökösödés horvátországi elfogadása miatt büntetésből az egri püspök után, az utolsó helyre ültették a felsőtáblai tanácskozáson.²⁹⁴ Joachim Bahlcke pedig úgy tudja, hogy a többi püspöktől elkülönítve, mintegy számpadra parancsolták.²⁹⁵ Ladány kanonok alaposan félreérthette a kialakult helyzetet: az ezen az országgyűlésen leírt bonyodalom nem Esterházynek valamilyen formában történt megbüntetésével, hanem a már tárgyalt praecedentia-vitával függ össze.

Szintén Klaić állítja, ez esetben Ladány mellett egy másik zágrábi kanonokra, Kovačević Tamásra hivatkozva, hogy a rendek „*uno corde*” a horvát követek ellen fordultak és kifejezetten ellenségesen viselkedtek velük.²⁹⁶ Természetesen nincs okunk kételkedni a két káptalani követ állításában, az azonban feltűnő, hogy az országgyűlésről készült feljegyzések semmilyen ehhez hasonló incidenst nem örökítettek meg. Mint láttuk, Lányi Pál szerint az országgyűlés május 4-i

²⁹² Secretior Conferentia de 27. Aprilis 1712 apud Excellentissimum Dominum Comitem de Wrastislaw. Közli: TURBA (1911). II. 404–408.

²⁹³ KLAJĆ (1915), 67–69.

²⁹⁴ KLAJĆ (1915), 71.

²⁹⁵ BÄHLCKE (2005), 183. A furcsa az, hogy ő is Klaićra hivatkozik, aki azonban ilyet nem állít. A külön asztal egyébként más esetben sem a büntetés, hanem inkább a különleges megbecsülés jele volt, ahogy ezt Csáky Imre korábban ismertetett példája is mutatja.

²⁹⁶ KLAJĆ (1915), 71.

ülésnapján tárgyaltak először a koronázás kérdéséről. Ekkor a tizenhárom vármegye követei, akikhez Lányi is tartozott, a többi követtel együtt támogatták Károly megkoronázását a hitlevél kiadása után, az 1687. évi II. törvénycikkre hivatkozva, mely a Habsburg ház fiági örökösödését mondta ki. Sem ők, sem mások nem említették a napló tanúsága szerint a horvát *Pragmatica Sanctiót*, Esterházy püspököt, vagy valamelyik horvátországi követet.²⁹⁷ Nehezen képzelhető el, hogy ha már tudtak volna a horvát akcióról, legalább a „rebellis” vármegyék képviselői szót ne emeltek volna ellene, különösen, hogy ekkor már mind a zágrábi püspök, mind pedig a horvát követek – köztük az említett kanonokok – is Pozsonyban voltak. Lányi naplója szerint az országgyűlés – vagy legalább is az alsótábla – csak a július 15-i ülésen értesült arról, hogy Bécsben napirendre került a nőági örökösödés kérdése, miután a nádor tájékoztatta a rendeket arról, hogy titkos konferenciát tartottak az ügyben.²⁹⁸

Károly ugyanis megfogadta Seilern és Wratislaw tanácsát, és június végén összehívta a magyar urakat a kérdés megvitatására. Esterházy Pál nádor mellett jelen volt még Pálffy Miklós országbíró, Pálffy János horvát bán, Keresztély Ágost esztergomi érsek, Csáky Imre kalocsai érsek, valamint Erdődy György gróf, aki több megye örökös főispáni tisztét is viselte. Rajtuk kívül Seilern báró és Starhemberg Gundaker gróf is megjelent, ők majd tíz évvel később fontos szerepet kapnak a magyar *Pragmatica Sanctio* elfogadtatásában is. Az egybegyűlt magyar urak ugyan nem tartották elvetendőnek a nőági örökösödés elfogadását, de azt számos feltételhez kívánták kötni. Az udvar számára ezek közül kétségtelenül az volt a legkellemetlenebb, hogy már az elfogadás előtt meg kell jelölni az örökösöt, a többi rokonnak pedig le kell mondania örökösödési jogáról. Ráadásul abba is beleszólást akartak nyerni a magyar rendeknek, hogy kit válasszanak az örökös leendő férjéül.²⁹⁹ Ebbe természetesen az uralkodó nem mehetett bele, különösen azért nem, mert ekkor még nem született gyermeke, így ez a szabályozás szükségképpen eleve kizárta volna születendő leánygyermekait az örökösök köréből. A kérdés így lekerült a napirendről.³⁰⁰ A horvát rendek sérelmeit ugyan már korábban, Lányi szerint június 5-én és 7-én tárgyalták, de a nőági örökösödés ekkor még nem került szóba.³⁰¹ A bihari követek országgyűlési feljegyzései sem említenek semmilyen nyílt konfliktust a horvát és a magyar követek között, sőt ők még a horvát sérelmek tárgyalását sem jegyezték fel, naplójukban csak a báni táblát említik az igazságügyi kérdések tárgyalása kapcsán.³⁰² Ugyanígy nem említ semmilyen konfliktust P. Engelbert naplója sem.

A fentiek alapján tehát valószínűsíthetjük, hogy sem Esterházyt, sem pedig a horvát követeket

²⁹⁷ LÁNYI (1903–1904), I. 403.

²⁹⁸ LÁNYI (1903–1904), II. 28.

²⁹⁹ KLAIC (1915), 73.

³⁰⁰ Lányi sem ír arról, hogy az országgyűlés valamilyen formában döntött volna a kérdésben. LÁNYI (1903–1904), II. 28. És a bécsi miniszterek a kérdés az utolsó, 1714–1715. évi ülészekon sem akarták napirendre tűzni. ÖStA HHStA StK Vorträge, Kart. 19. Konferenzprotokolle und Referate 1714. Az április 6-i tanácskozás jegyzőkönyve.

³⁰¹ LÁNYI (1903–1904), 20, 27.

³⁰² OSZKK Fol Lat. 560, pag. 244.

nem érte nyilvános inzultus az országgyűlés helyszínén, a két kanonok által említett esetek üléstermen kívüli, személyes támadások lehettek, amelyek minden országgyűlés alkalmával bőségesen adódtak. Az viszont feltűnő, hogy egyik idézett 1712. évi napló sem említi Esterházy nyilvános szereplését. Ez azonban azzal is magyarázható, hogy a püspök, éppen a már említett bécsi teendői miatt lényegesen kevesebb időt töltött Pozsonyban, mint az országgyűlés korábbi időszakában.

Miután még a leginkább udvarhű főnemesi csoporttal sem sikerült feltétel nélkül elfogadtatni a horvátok által önként felajánlott nőági örökösödést, Esterházy azt próbálta elérni, hogy legalább a koronázási hitlevél szövege ne mondjon ellent a horvát gyűlés határozatával, és kerüljön ki a fiág kihalása esetén újra érvénybe lépő szabad királyválasztó jog említésekor Magyarország mellett a „kapcsolt részek” kifejezés, így burkoltan megőrizve a horvátok döntését. Ugyan Klaić azt feltételezi, hogy Esterházynak később sikerült módosítani a hitlevél szövegén,³⁰³ valójában mind az 1712. augusztus 25-ei dátummal megszővegezett diploma, mind pedig annak az 1715. évi II. törvénycikkben történt becikkelyezése tartalmazza a „Magyarország és említett részei (*hoc regnum Hungariae et predictas partes*)” kifejezést, amely egyértelműen Károlynak a szöveg elején szereplő „[az elhunyt I. Józsefnek] Magyarországon és *ennek kapcsolt részeiben* örököse és közvetlen utóda (*heres et immediatus successor in Regno Hungariae et partibus eidem annexis*)” megjelölésére utal, amelybe Horvátországot is bele kell értenünk.³⁰⁴ Az örökletes utódlás „bővebb kijelentését” tartalmazó III. cikkely pedig, amely valóban nem tartalmazza a „Magyarország és kapcsolt részei” kifejezést, csak a „rendeknek ősi és régi helyben hagyott szokását és előjogát (*avitam et veterem, approbatamque consuetudinem, praerogativamque statuum et ordinum*)” említi, valójában az 1687. évi III. cikkely majdnem szó szerinti megismétlése. Így tehát Esterházynak végül mégsem sikerült változtatni a hitlevél szövegén. Az azonban mindenképpen a horvát követek és a zágrábi püspök érdeme, hogy sikerült a magyar országgyűléssel elfogadtatniuk az 1715-ben CXX. törvénycikként kiadott rendelkezést, mely a horvát sérelmeket orvosolandó, a horvátok által elfogadott és az uralkodó által már megerősített „helyi törvényeket” minden kétséget kizáróan érvényesnek ismeri el. Így közvetett módon a horvát *Pragmatica Sanctio* érvényességét is megerősíti.

Esterházy szempontjából az 1715-ben elfogadott törvények közül még különösen a XXIV. törvénycikk jelentős, ez rendelkezett ugyanis a „törvények javításáról” gondoskodó bizottság felállításáról, melynek tagjai közé Horvátország képviselőjeként Rauch Dániel albán (*vice-banus*), Branyugh János báni ítélőmester és Czindery György, Varasd megye alispánja mellett őt is beválasztották. Mivel a törvénycikk nem szabályozta a bizottság tagjainak fizetését, ezt végül az uralkodó vállalta magára, de ezáltal befolyását is kiterjesztette a bizottság munkájára. Már az 1716.

³⁰³ KLAJĆ (1915), 84.

³⁰⁴ ÖStA HHStA, Hungarica, Comititalia 1707–1712, Fasc. 403, Konv. A, ff. 3^v, 6^r

november 3-i királyi leirat, amely elrendelte a bizottság következő évi összehívását, módosított annak összetételén: a horvátországi résztvevőket, így Esterházyt is kizárta, helyettük Felsőbüki Nagy István nádori és Szluha Ferenc országbírói ítélmester, valamint Prileszky Pál ügyvéd került be új tagként. Rajtuk kívül királyi küldötként Patachich Boldizsár kancelláriai tanácsos és Knapff F. József udvari kamarai tanácsos is bekerült a bizottságba. A királyi leirat szerinti tizennégy tag azonban sohasem vett részt teljes létszámban a bizottság munkájában, az érdemi előkészítést valójában mindössze néhány tag végezte.

b) Esterházy szerepe a bírósági és a közigazgatási reform előkészítésében

Mint ismeretes, az uralkodó és bécsi köre az ítélmesteri bíraskodás helyett a kor színvonalának megfelelő bírói testületek felállítását kívánta elérni, kerületi táblák formájában, azonban főként a két leginkább érintett ítélmester tevékenysége miatt ezzel a kérdéssel kevésbé, sokkal inkább a Tripartitum reformjával foglalatostkodott a tagok egyéb elfoglaltsága és a rendszeres hivatali munka szokatlansága miatt amúgy is kis hatékonysággal, de annál nagyobb szünetekkel összeülő bizottság. Esterházy az uralkodó 1717. júliusi leirata értelmében került vissza a *commissio* tagjai közé, méghozzá annak elnökeként, mert az addig ezt a tisztséget betöltő Csáky érsek betegsége miatt nem tudta vállalni a további munkát. A zágrábi püspök azonban már ezt megelőzően figyelemmel kísérte a bizottság munkáját, valószínűleg már az ez év februári királyi leirat is az ő tanácsára hangsúlyozta az állandó bíróságok felállításának kidolgozását. Nem csoda, hogy delegálása új korszakot nyitott a *commissio* munkájában, különösen azután, hogy a bizottság egy részének hosszabb bécsi tartózkodása alatt megszületett a *Systema Viennense* néven ismertté vált tervezet, mely a dikasztériumok mellett a megyei és az úriszéki bíróságok helyzetét is tárgyalta és fogalmazott meg jelentős, a jobbágyok helyzetének javítása érdekében pedig kifejezetten forradalmi javaslatokat. A teljes bizottság ismételt összeülése után ez a tervezet nem kapott többséget, de nem is született egységes állásfoglalás a kerületi táblák ügyében, hanem emellett két másik elképzelés: az ítélmesteri bíraskodás fenntartása illetve annak a megyéhez történő utalása is bekerült a bizottság javaslataiba. A *commissio* másik feladatát, a *Tripartitum* reformját viszont – főleg Prileszkynek köszönhetően – befejezték, a *Novum Tripartitum* előterjesztésre került. Esterházy az utómunkálatokban is komoly szerepet vállalt, sőt egyik – névtelen – beadványában az ítéltábláknak még az országgyűlés összehívása előtti felállítását is javasolta. Ezt még az uralkodó tanácsadói sem támogatták, félve a magyar rendek reakcióitól.³⁰⁵

Esterházy a másik kiküldött, a közigazgatási reform előkészítését (*Systema oeconomico, politico, militare*) végző bizottság tevékenységében lényegesen kevesebb szerepet játszott, de itt is

³⁰⁵ BÓNIS (1935), 71–105.

befolyásolta az ügy menetét. A *Systematica Commissio* felállítását elrendelő 1715. évi LIX. törvénycikk nem választotta a bizottság tagjai közé Esterházyt, sőt, ő az egyik bécsi miniszteriális konferencián azon az állásponton volt, hogy az országgyűlés határozata ellenére, amely kimondta, hogy a bizottságok munkáját be kell fejezni a következő országgyűlésig, halasszák a *commissio* összehívását az országgyűlés utánra, amikor a rendek véleményét a reformok ügyében ismételtén meghallgatták. Végül, mint ismeretes nem így döntött a bécsi kormányzat: a *Pragmatica Sanctio* elfogadtatásához szükséges kedvező légkör megteremtésének elősegítésére, az igazságügyi bizottság munkájának befejezése után ezt a *commissiót* is összehívatta. Ezután azonban Esterházy is kivette a részét az előkészítő munkában és megküldte reformjavaslatait a kancelláriának. Ezek főként Patachich Boldizsár kancelláriai tanácsosnak a századfordulón készült *projectumára* (*Projectum de noviter instituenda reipublicae Hungaricae administratione, quantum legibus patriae minus disconveniret*) támaszkodtak, melyet már elkészülte után ismert. Ennek legfontosabb eleme a „*gubernium quoddam locumtenentiale*” megszervezése volt a hétszemélyes tábla és a királyi tábla tagjai közül, mely a nádor elnökletével naponta foglalkozna a politikum és az igazságszolgáltatás ügyeivel. Továbbá fontosnak tartotta, hogy a horvát rendi méltóságok tartsák távol magukat a felállítandó dikasztérium munkájától, ezzel is hangsúlyozva Horvátország közigazgatásának eltérő voltát a magyarországitól. A bizottság végül majdnem az utolsó pillanatban, 1722 áprilisában gyűlt össze. Esterházy nem vett részt a bizottság ülésein, de figyelemmel kísérte a döntéseket, és igyekezett elejét venni annak, hogy az elavultnak ítélt törvényeket – mint például azokat, amelyek csak a született magyarok alkalmazását tartották lehetségesnek – gyakran emlegessék a tervezetek. A bécsi konferencia is ezt az álláspontot képviselte, kétség kívül Esterházy javaslatára. A bizottság végül a szűkebb értelemben vett politikum tárgykörében foglalta össze javaslatait, a vallásügyi és a gazdasági kérdésekkel nem foglalkozott. Az előkészítő munka legnagyobb érdeme a Helytartótanács felállításának szorgalmazása volt, még akkor is, ha ennek gyakorlati kidolgozásában, a nyilvánvaló tapasztalati hiányosságok miatt sok ellentmondás és hézagosság mutatkozott. A *commissio* ezenkívül több más kérdést is tárgyalt, mint az ország benépesítése, a töröktől visszafoglalt területek reinkorporációja, vagy a közrend javítása.³⁰⁶

Az 1722–1723. évi diétán ismét aktív szerepet vállalt Esterházy, különösen a jogi reform végrehajtását illetően. Az uralkodó által is propagált kerületi táblák felállítását a két királyi biztoson, Starhemberg Gundaker grófon, az udvari bankdeputáció elnökén és Kinsky Ferenc cseh kancelláron kívül főleg a Csákyak és az Esterházy család támogatta. Legfőbb ellenzői érthetően az előkészítő munkát is gáncsolni próbáló Szluha Ferenc és az ekkorra már alnádorrá előlépett Nagy István voltak. A rendek pedig a régi törvények tiszteletben tartását, és így az újítások megakadályozását hangsúlyozták. A követek egy része kifejezetten ilyen utasítást kapott. Az

³⁰⁶ KÓNYI (1932).

ellenpártnak pedig sikerült a nádort, az országbíró és az esztergomi érseket is maga mellé állítania. Hogy Esterháznak milyen fontos szerepet szánt Bécs az ügyben, azt jól mutatja, hogy a *Systematica Commissio* elnöki tisztéért járó 400 forintos fizetését az országgyűlés ideje alatt is folyósították neki, valamint ekkor történt veszprémi áthelyezése is, hogy ezzel is jobban kötődjön a magyarországi ügyekhez.³⁰⁷ Az áthelyezés után, 1725-ben kapta meg királyi kancellári kinevezését is, mely tisztséget azelőtt is a Bécshez viszonylag közel fekvő váci, nyitrai vagy veszprémi (vagy tinini címzetes) püspökök viselték. Esterházy utódja, Acsády Ádám is veszprémi püspök volt.³⁰⁸

A bíraskodási reformot kísérő vita egyik, személyeskedéstől sem mentes epizódját örökítette meg a két országgyűlési biztos az uralkodónak írt jelentésében. Itt a táblákat kezdetben nem egyértelműen támogató nádor és a feltétlen udvarhűségű és a jogi reformok iránt elkötelezett Esterházy csaptak össze. A királyi propozíció felolvasásakor ugyanis a püspök megjegyezte, hogy némelyek félremagyarázzák az uralkodó szándékát. Ezt a nádor magára vette és hevesen tiltakozott. A szóváltás vége az lett, hogy a nádor elhagyta az ülést. Az alsótábla erre felszólította Esterházyt, hogy nevezze meg azokat, akiket a királyi leirat félremagyarázásával vádol. Ő így végül arra kényszerült, hogy kijelentse: nem a nádorra értette a megjegyzését.³⁰⁹ Az ügy végül, mint ismeretes a kerületi táblák felállításával zárult, az uralkodó határozott fellépésére a nádornak és a terv többi ellenzőjének is meg kellett hátrálnia. A két királyi biztos kifejezetten kioktató hangon meg is fedte Pálffy Miklós nádort a hosszas ellenszegülés miatt.³¹⁰

Az igazságszolgáltatási és a közigazgatási reform végrehajtása mellett az 1722-ben összehívott országgyűlés legfontosabb feladata közismerten a nőági örökösödés elfogadása és becikkelyezése volt. Szintén ismeretes, hogy ezt rendkívül körültekintő és hosszas előkészítő munkálatok előzték meg. Az oroszlanrész itt is Managetta György császári tanácsosnak és a királyi biztosoknak jutott, és természetesen e kérdésben is fontos szerepet kaptak a magyarországi aulikus főnemesek, elsősorban a püspöki kar tagjai. Közülük leginkább Csáky Imre vette ki a részét az előkészületekből: bár betegsége miatt az előbb tárgyalt igazságszolgáltatási és közigazgatási reformmunkától visszavonult, de a Pozsony melletti magyarbéli kastélyában sorra fogadta az országgyűlésre érkező rendeket, és egyenként igyekezett meggyőzni őket a *successio foeminea* elfogadásáról. Csáky is azok közé a magyar főurak közé tartozott, akiket már 1712-ben, a horvát döntés hatására beavattak a *Pragmatica Sanctio* részleteibe és ő is csak a már ismert komoly feltételek árán támogatta annak elfogadását. Az 1722. évi országgyűlést megelőző magyarbéli vendégjárás ugyan komoly költségekbe verte Csákyt, a *Pragmatica Sanctio* elfogadásában később

³⁰⁷ BÓNIS (1935), 111–112.

³⁰⁸ Vö. FALLENBÜCHL (1988), 99.

³⁰⁹ Pozsony, 1722. augusztus 10. HHStA, Hungarica, Allgemeine Akten, Fasc. 202, ff. 55^r–60^v. Az esetre utal BÓNIS (1935), 120, és BÄHLCKE (2005), 125. is.

³¹⁰ BÓNIS (1935), 141–142.

kulcsszerepet játszó két „főkuruc”: Szluha Ferenc és Nagy István azonban még nem adta be a derekát. Ennek ellenére májusban szétküldték a meghívókat.³¹¹

Esterházy Imre ez esetben is háttérben maradt, de nemcsak az 1712. évi horvát, hanem a tíz évvel későbbi magyar *Pragmatica Sanctióban* is komoly szerepe volt. Ő is részt vett Csáky Imrével, Pálffy nádorral, Illésházy kancellárral, Erdődy nyitrai püspökkel azon a bécsi konferencián, ahol a magyar főurakkal kibővített udvari méltóságok kidolgozták a nőági örökösödés elfogadásának menetét. Esterházy javasolta ezen a gyűlésen, felkarolva Savoyai Jenő herceg korábbi véleményét, hogy az általa átfogalmazott királyi meghívók kiküldése után a főispánok és a főpapság érje el a megyéknél, hogy a nőági örökösödést az országgyűlés már a királyi proposíciók előtt önként felajánlja.³¹²

Még a Pozsonyba induló királyi biztosok utasítástervezetét is Esterházy fogalmazta, és ebből jól kivehető az uralkodó és az ország közjogi kapcsolatára vonatkozó álláspontja. Eszerint a biztosok legfőbb feladata az uralkodói hatalom sérthetlenségének megőrzése, mert az ország törvényei nem kényszerítik, csak irányítják az uralkodó döntéseit. A törvények megtartásában pedig nem azok betű szerinti értelmezése, hanem ésszerűségük és a közjó számára kifejtett hasznosságuk döntő.³¹³ Ezek pedig nemcsak egy művelt aulikus főúr gondolatai, hanem egy, a saját korát megelőző államférfi államelméleti koncepciója. Nem nehéz észrevenni e sorok és a század vége felvilágosult értelmiségének politikai célkitűzései közti hasonlóságot.

Ezek után nem meglepő, hogy az országgyűlés utolsó nagy témájában, a katonaság kérdésében is Esterházy képviselte a magyar rendiség közfelfogásától legtávolabbi álláspontot. Nem támogatta a katonai kihágások és az ellátással kapcsolatos ügyek elintézésére a rendi tábor többsége által követelt önálló *commissariatus* felállítását, elegendőnek tartotta, ha csak néhány felügyelő áll a hadbiztosok mellett, az ügyek jó részét a megyékkel, súlyos esetekben pedig a Helytartótanáccsal is el lehet intézni. A kerületi táblákhoz hasonlóan azonban ebben az esetben is engedékenyebbnek bizonyult a bécsi miniszteriális konferencia, ennek eredménye lett az 1723. évi XCIX. és C. törvénycikk.³¹⁴

Az 1722–1723. évi országgyűlés tehát kompromisszumokkal ugyan, de végül is az uralkodó és a reformer kisebbség győzelmével zárult, a munka befejező szakasza azonban még hátra volt. Mind a Helytartótanács, mind pedig a kerületi táblák esetében csak elvi döntést hozott a diéta, a

³¹¹ MÁLNÁSI (1933), 256–260.

³¹² „Praestare ergo in demandare supremis Comitibus, ut adsint congressibus Comitatum et congressum eo permoveant, ut eorum ablegati instruantur; ut ipsimet a Caesare in diaeta in casum deficientis sexus masculini, et hoc quidem ex amore salutis patriae et ad averenda mala interregni”. Az 1722. március 2-i konferencia jegyzőkönyvét közli: TURBA (1911), 285–290, idézet: 288.

³¹³ „Verum attendenda veluti anima atque medulla ipsa ratio prudentiaeque dictamen ac rerum practicabilitas, boni demum publici qua absoluta qua respectiva utilitas.” Az utasítástervezet első három pontját közli: EMBER (1934), 347, 15. jegyzet.

³¹⁴ EMBER (1934), 350. Az előbbi az ország közpénztárnokának kinevezését, az utóbbi pedig a *commissariatus* felállítását rendeli el, és annak összetételét határozza meg.

dikasztériumok felállításának módját, működésének szabályozását, sőt a tisztviselők fizetési terheinek viselését a dekrétum vonatkozó cikkelyei nem tartalmazták. Esterházy eddigi szokásához híven itt is a háttérben maradt: a Helytartótanács 1724. márciusi ünnepélyes megalakulásáról és első üléséről, igaz, betegsége miatt akaratán kívül, távol maradt. A tanácsnak szóló harminc pontos első utasítás kidolgozásában azonban Sigray Józseffel, Száraz Györggyel, Meskó Ádámmal és Managettával együtt aktív részt vállalt. Ugyancsak a tanács megalakulásától 1747-ben bekövetkezett haláláig viselte a főpapi tanácsosi címet.³¹⁵

c) A karrierút tanulságai

Esterházy Imre nemcsak a nagypolitikában, de a családtörténetben is úttörőnek számít. Ő honosította meg ugyanis az Esterházyak között a püspöki hagyományt. Noha már Pál nádor Miklós nevű fia két püspöki címet (Trau és Knin) is elnyert, korai halála miatt Imrére várt a feladat, hogy a család első főpapi életpályáját befussa. Példáját hamarosan többen követték: a prímás azonos nevű, szintén a cseszneki ágból származó unokaöccse Sebenico „választott” püspöki címe után 1740-ben Nyitra főpapi székét nyerte el. A fraknoi ágból Eszterházy Károly először a váci (1759–1762), majd több mint három évtizedig az egri (1762–1799) püspöki széket bírta. Az ifjabb cseszneki ágból származó Esterházy László Pál címzetes püspöki kinevezését követően a pécsi egyházmegye élén állt (1781–1799). A család utolsó főpapja Esterházy László volt, aki 1810-ben nyerte el a rozsnyói püspöki széket.³¹⁶ De Esterházy Imre nemcsak a főpapi, hanem a pálos hagyományokat is megteremtette családjában, hiszen az említett László Pál és egy ugyancsak Imre nevű Esterházy szintén a pálos rendben kezdte egyházi pályáját, előbbi a magyar tartományfőnök, később pedig a generális perjel tisztségét is betöltötte.³¹⁷ Ezzel egyébként a magyar pálosok ki is tűntek más nemzetiségű társaik közül az előkelő származású rendtagok tekintetében. A szomszédos osztrák tartomány örökfogadalmasai között például a 17–18. században csak egyetlen nemesi származásút talált a kutatás.³¹⁸

Noha a magyar szakirodalomban elfogadott tény, hogy a 18. század első felében az udvar csak lojális külföldi vagy magyar származású arisztokratákat nevezett ki hazai püspöki székekbe,³¹⁹ valójában a század végéig nem alakult ki egységes rendszer az egyházi tisztségek betöltését illetően. Az uralkodót a püspökjelöltek kiválasztásában semmilyen egyházi vagy világi intézmény nem korlátozta, még az Államtanács 1760. évi felállítása után sem, mely – noha illetékességi köre erre

³¹⁵ EMBER (1940), 7, 198.

³¹⁶ BÄHLCKE (2005), 132–134.

³¹⁷ KISBÁN (1938–1940), II. k. 436–438.

³¹⁸ KUHN (2007), 95.

³¹⁹ Lásd pl. KARÁCSONYI (1926), 239–240; HERMANN (1973), 303; ADRIÁNYI (2004), 151.

nem terjedt ki – a magyar és a horvát egyházi ügyek felett is ellenőrzést gyakorolt. A mindenkori magyar királynak ezt a szabad döntését az is erősítette, hogy a Szentszék a korábbi gyakorlattól eltérően a 17. század végétől egyetlen magyarországi püspökjelöltet sem utasított vissza. Az uralkodó főkegyúri jogának ilyen szabad gyakorlása azonban nem jelentette azt, hogy csak politikai szempontok számítottak a jelölt kiválasztásánál, a magyar főpapság tagjai, mindenekelőtt a prímás igyekezett az egyházi szempontok érvényesülése érdekében befolyást gyakorolni, mely főleg alkalmas jelöltek ajánlását jelentette.³²⁰ Ez Esterházy esetében különösen esztergomi érseki kinevezésekor jól szemléltethető, amikor is minden biztonnyal Keresztély Ágost javaslatára, de az uralkodó teljes egyetértésével történt meg esztergomi koadjutori kinevezése.³²¹ A gyakorlat azt bizonyítja, hogy az uralkodók tiszteletben tartották a kialakult szokásjogot: a két érseki székbe például olyan főpapokat ültettek, akik már korábban bizonyították megyéspüspökként rátermettségüket. Esztergomi érseknek csak korábbi kalocsai érseket vagy az esztergomi érseki tartomány valamelyik *suffraganeus* püspökét nevezték ki. Így történt ez Esterházy esetében is. Az ő példája azonban kivételnek is számít, mivel prímási kinevezésekor nem az általánosan elfogadott méltósági elv érvényesült: Csáky Imre kalocsai érsek ugyanis hiába számított rá, nem ő lett az elhunyt Keresztély Ágost utódja.³²²

A jelöltek kiválasztásában az egyházi szervek mellett a Kancellária és később a Helytartótanács is közreműködött, sőt egyes fontos esetekben, mint Esterházy 1725. évi kinevezésekor a Titkos Konferencia is.³²³ A királyi kinevezés után az új püspöknek a Szentszék megerősítéséért kellett folyamodnia. Ez egyes főpapok esetében közvetlenül római ágenseken keresztül történt és komoly kiadásokkal járt. Ezt követően a jelölt alkalmasságát vizsgáló *processus informationis* lefolytatására került sor, a bécsi nuncius vezetésével.³²⁴ Esterházy Imre processzusainál az alábbi személyek működtek közre: váci püspöki megerősítése előtt a vizsgálatot Marcantonio Santini apát, ügyvivő vezette 1707 márciusában és áprilisában, tanúként pedig Patachich Boldizsár kancelláriai tanácsost, Jeszenszky Miklós táblai esküdt jegyzőt és Lapsánszky Ferenc esztergomi kanonokot hallgatták meg. Zágrábi áthelyezésekor a processzus 1708 decemberében zajlott ugyancsak Santini vezetésével, tanúként pedig Sissánszky Péter zágrábi kanonokot, valamint Szentbiborczy Gábor és Oreszky Ádám pálos szerzeteseket hallgatták meg. Az esztergomi érseki székbe történt áthelyezésekor 1725 novemberében és decemberében zajlott a vizsgálat Girolamo Grimaldi nuncius vezetésével, tanúként pedig maróti Paluska György helytartótanácsi tanácsos, Scherudami Bertalan a Magyar Kamara tanácsosa, Zádory Mihály nagyprépost, Okolicsányi János esztergomi kanonok,

³²⁰ BÄHLCKE (2005), 76–79.

³²¹ KOLTAI (2005), 10.

³²² MÁLNÁSI (1933), 281.

³²³ BÄHLCKE (2005), 83.

³²⁴ Lásd GALLA (1942–1945), 141–187.

Olasz Pál főesperes és Somsics Ferenc zágrábi kanonok hallgattatott meg, akik főleg az egyházmegye helyzetéről vallottak.³²⁵ Veszprémi áthelyezésekor hiába keresnénk a vizsgálat dokumentumait: Esterházy ez esetben elmulasztotta megerősítését kérvényezni Rómától, így veszprémi tisztségét a Szentszék felhatalmazása nélkül viselte.³²⁶

Ha végignézzük az Örökös Tartományok főpapjait, akkor megállapíthatjuk, hogy az ugyancsak az uralkodó kinevezési joga alatt álló bécsi püspökség majd érsekség élén a 17. század első harmada után (1639-től) Sinelli Imre (1681–1685) kivételével, aki egy hentesmester fiaként látta meg a napvilágot, arisztokraták álltak, méghozzá a Rajna-vidékről származó Wilderich Freiherr v. Walderdorff (1669–1680), a felső-pfalzi családba született Franz Ferdinand Freiherr von Rummel (1706–1717) és a horvát származású Kollonich Zsigmond (1717–1751) kivételével az Örökös Tartományokban honos arisztokrata családokból. A mai Ausztria területén fekvő többi egyházmegye (Bécsen kívül Salzburg és *suffraganeusai*: Gurk, Lavant, Seckau, Brixen, és a II. József alapította Leoben, Linz, valamint St. Pölten) püspökei is túlnyomórészt a Habsburgok alpesi és dunai tartományainak honos nemességéből származtak. Közülük különösen a tiroli nemesség képviselte magát nagy számban, nekik köszönhető elsősorban, hogy a helyi nemesség számaránya ilyen magas volt a főpapi székekben. Az arisztokraták túlsúlya csak a 19. század elejétől szűnt meg.³²⁷ A német-római birodalom többi főpapi székének egy részét a (katolikus) fejedelmi családok tartották kezükben, ezzel biztosítva az elsőszülöttet követő leszármazottaik számára a társadalmi rangjuknak megfelelő megélhetést. Ahol a kánoni választás rendje többé-kevésbé sértetlenül megmaradhatott, ott a birodalmi nemesség tagjai közül kerültek ki a püspök- és érsekfejedelmek.³²⁸

Ezzel szemben Magyarországon a 18. század első évtizedeiben számos külföldi származású főpappal találkozunk Eger, Zágráb és Zengg kivételével valamennyi püspöki székben. A horvát származású Kollonich családon kívül az idegen püspökök messze legnagyobb számban itt is a birodalmi arisztokrata családokból származtak, akik vagy kiszorultak a birodalmi főpapi címek körüli osztozkodásból, mint Keresztély Ágost szász-zeitz herceg, aki számos kanonoki címe ellenére sem nyert el egyetlen birodalmi püspöki címet sem, így végül a győri, majd az esztergomi főpapi székekkel kellett megelégednie, vagy az uralkodó részére végzett diplomáciai tevékenység ellátásához szükséges anyagi háttér biztosítása miatt nyertek el magyarországi püspökségeket. Ilyen feladat volt a *Rota Romana* császári ügyhallgatójának tisztsége, melyhez például Althann Mihály Frigyesnek váci, Sinzendorf Fülöp Lajosnak győri, Harrach János Ernőnek pedig nyitrai főpapi szék járt. Vác és Győr különben is a külföldiek által legnagyobb mértékben birtokolt

³²⁵ GALLA (1942–1945), 176–177.

³²⁶ V. ö. KOLTAI (2005), 16. 69. jegyzet.

³²⁷ PRERADOVICH (1959). Sajnos a tanulmány nem tért ki az ugyancsak az udvar kinevezési joga alatt álló bécsúj helyi püspökségre.

³²⁸ Lásd RAAB (1986).

egyházmegyének számított.³²⁹

Így még jelentősebb színben tűnik fel Esterházy pályája: Vácon ugyan a Vas megyei születésű Dvornikovich Mihály volt az elődje, de Zágrábba történt áthelyezése után 1759-ig külföldi főpapok kormányozták az egyházmegyét, csak ezután került Vádra ismét magyar püspök, ekkor is egy Eszterházy, Károly.³³⁰ A veszprémi püspökségben a bécsi születésű Volkra Ottó Jánost követte, és őutána is magyar főpapok töltötték be a veszprémi püspöki tisztséget.³³¹ Esztergomban pedig hosszú idő, Széchényi Pál 1695. évi halála után első született magyarként, Kollonich Lipót és Keresztély Ágost utódjaként vehette át az érseki palliumot.

Esterházy Imre már kortársai között is alázatos életszemléletéről volt ismert. Ez az alázat nemcsak abban nyilvánult meg, hogy levelezésében pálos rendfőnök, püspök, sőt hercegprímás-érsek korában is a *frater Emericus* nevet használta, de nagymérvű mecénási tevékenysége is ezt támasztja alá, és a Georg Raphael Donner készíttette pozsonyi dómszobrok programja is ezt hirdeti. Utóbbi esetében megjelenik a prímás két leginkább tisztelt szentjének, a jótékonyágáról híres Alamizsnás Szent János alexandriai pátriárkának és tours-i Szent Márton püspöknek ábrázolása. Az előbbi sírkápolnájában áll, melyben még síremlék sem örökíti meg Esterházyt, csak a kápolnában térdeplő képmása, mely karingben, minden főpapi jelvény nélkül ábrázolja. Még mellkeresztjét sem viseli. A bejárat fölötti, sokat idézett felirat is ezt a programot erősíti: „Nulli sanctorum, sed ipsi Deo Sanctorum, quamvis in memoriam sanctorum constituimus Altaria (Nem a szenteknek, hanem magának a szentek Istenének, csupán a szentek emlékezetére állítunk oltárokat).”³³² Az eredetileg a főoltáron álló Szent Márton szobrának arcvonásai is az érseket mintázzák, aki a Krisztus képében megjelenő koldusnak hódol jótékonykodásával.³³³ Mint láttuk, politikai tevékenységében is sokkal inkább a visszahúzódság, az intenzív munka jellemezte, mintsem a származásának és tisztségének kijáró reprezentáció. Praecedentia-vitájában is a zágrábi püspöki székek megillető tisztelet kivívása és nem személyes okok motiválják.

Közéleti szerepe esztergomi érseki kinevezését követően természetesen még inkább felértékelődik. Komoly része lesz az 1736–1739. évi török háború anyagi feltételének biztosításában, de Mária Terézia megsegítésében is, amikor annak uralkodása kezdetén trónját és birodalmát kell majd megvédelmeznie. Valamint Magyarország hercegprímásaként Esterházy fogja

³²⁹ BÄHLCKE (1997).

³³⁰ CHOBOT (1915), 42–45.

³³¹ PFEIFFER (1987), 11–66.

³³² A kápolna padlóján pedig még életében felvésett sírfelirata olvasható: „Itt, a csodálatosan szent Alexandriai János bámulatos könyörületessége alatt, Tebenned, én Istenem, én irgalmasságom, és Édesanyánk irgalmas közbenjárásában bízva alszom és nyugszom: Frater Imre.” Idézi: KOLTAI (2005), 13.

³³³ MOJZER Miklós: *Egy jelmezes mecénás: Esterházy Imre hercegprímás*, in: Sub minervae nationis praesidio: Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből Németh Lajos 61. születésnapjára, szerk. az Eötvös Loránd Tudomány Egyetem Művészettörténeti Tanszékének munkatársai, Bp., ELTE, 1989, 64–71.

az uralkodónő fejére helyezni a magyar koronát az 1741. évi pozsonyi ünnepségen.³³⁴ Személyében a 18. század eleji Magyarország egyik legmeghatározóbb és talán egyik legrokonszenvesebb egyéniségét tisztelhetjük, aki küldetésének megfelelően mind főpapként mind pedig a rendi politika fontos képviselőjeként jelentős mértékben hozzájárult országa és nemzete felemelkedéséhez a török pusztítást követő évtizedekben.

³³⁴ MESZLÉNYI (1970), 65–66.

II.

Kis apátság a nagypolitikában. A bécsi „skótok” telki adminisztrátorának jelentései az 1764–1765. évi pozsonyi országgyűlésről

Az 1764–65. évi országgyűlés a 18. század egyik kiemelkedő politikai eseménye volt, egyben Mária Terézia uralkodásának fordulópontja. Az itt szerzett keserű tapasztalatok után uralkodásának hátralévő tizenöt évében többet nem hívta egybe a magyar rendeket országos tanácskozásra, hanem rendeleti úton kormányozta az országot a magyar rendi dikasztériumok segítségével. Az országgyűlésről vagy annak egyes mozzanatairól számos egykorú feljegyzés készült. Ezek közé tartozik az, a kutatás számára eddig ismeretlen néhány levél, amelyet a bécsi skót bencés apátság magyarországi adminisztrátora írt apátjának az országgyűlés megnyitása körüli hónapokban. E nem túl terjedelmes, de annál eredetibb hangvétellű beszámolók segítségével képet alkothatunk arról, mi jutott el az osztrák bencések igazgatta, Buda melletti apátság falai közé a diéta politikai viharából, valamint megtudhatjuk, hogy mi foglalkoztatta leginkább a külhoni szerzeteseket az 1764. évi országos események közül. Ehhez először érdemes röviden áttekintenünk, hogy milyen körülmények között vette birtokba a bécsi skót monostor a magyarországi apátságot, hogy ezt követően a beszámolók lapjain meglevenedő két ügyön keresztül választ kaphassunk a feltett kérdésekre.

A 12. században eredetileg ír szerzetesek számára épült a bécsi „skótok” monostora, melynek legfőbb feladata a többi „skót” apátsághoz hasonlóan a szentföldi zarándokok elszállásolása és pasztorálása volt. A 15. század elején az ír szerzeteseket németek váltották fel. Bár a konvent sokat szenvedett az 1679. évi pestisjárvány és az 1683. évi török ostrom idején, az apátság a század végére gazdaságilag megerősödött. Az apátok egyházi befolyását mutatja, hogy többüket bécsi segédpüspökké is kinevezték.¹ A kedvező gazdasági körülmények és az apátok jó kapcsolatai tették lehetővé, hogy a bécsi skót apátság a török kiűzése után magyarországi bencés apátsági birtokokhoz jusson az egykori telki apátság területén.

A Budától nem messze, nyugatra fekvő, Szent István királyról nevezett telki apátság pontos alapítási évszáma nem ismert. Első adatunk 1198-ból való, amikor III. Ince pápa azt kéri az esztergomi érsektől, hogy reformálja meg a monostort, mert az a szerzetesi fegyelem megbomlása miatt erkölcsi és anyagi tekintetben egyaránt romlásnak indult. Bár a rendezetlen állapotok miatt 1224-ben az is felmerült, hogy a konventet feloszlatták vagy a heiligenkreuzi ciszterci apátság alá rendelik, a fegyelem mégis helyreállhatott, mert Telkit a későbbi évtizedekben több birtokperben is bencés apátsággént említik. Végül kegyurai elhagyták, és IV. László 1277-ben minden javaival együtt a Nyulak szigetén álló domonkos apácáknak

¹ RAPF-FERENCZY (2002).

adományozta, de azzal a feltétellel, hogy Telkin továbbra is szolgáljanak szerzetesek, és ne szűnjék meg az istentisztelet. 1397-ben az apátságot az esztergomi érsekség joghatósága alatt álló monostorok között említik, 1455-ben pedig a kegyuraság terén következett be újabb változás: V. László a Garaiaknak adományozta Telkit. Hunyadi Mátyás 1465-ben az apátságot egyik legbuzgóbb diplomatájának, Sándor ragúzai származású szerzetesnek adta, aki több más javadalommal együtt birtokolta Telkit. Újabb változást hozott az 1516. év, amikor II. Ulászló a pannonhalmi monostor előljárójának adományozta Telkit a kegyurasággal együtt. Az ezután kinevezett apát hűségesküt is tett a pannonhalmi főapátnak. Buda elfoglalása után az apátság olyannyira elenyészett, hogy egy évszázad múlva már a pontos helye, sőt a neve is feledésbe merült: Pázmány Péter Gönc és Telkibánya közé tette, a pannonhalmi főapátok pedig 1649-től a Szent Keresztről nevezett telki apáti címet adományozták kegyúri joguk alapján. A helyzetet tovább bonyolította, hogy az uralkodó ettől függetlenül továbbra is adományozta a Szent Istvánról nevezett telki apáti címet. Mikor a század végén a főapáttól Torkos Imre pannonhalmi szerzetes nyerte el az apáti címet, ő az apátság egykori helyét az egri egyházmegyében kereste, és úgy vélte, hogy meg is találta a Fekete-Körös mentén Gyula, Borosjenő és Feketebátor között az egykori Zaránd megyének akkor már Arad megyéhez csatolt területén.²

Eközben azonban a bécsi skótok sem tétlenkedtek, és a Magyarországgal szomszédos több tartomány bencés, ciszterci és premontrei monostoraihoz hasonlóan ők is bejelentkeztek az egykor volt magyarországi szerzetesi birtokokra. Így 1700 elején Faber Sebestyén bécsi skót apát saját személyére elnyerte I. Lipóttól a telki apátságot minden hozzá tartozó javaival együtt, 1702-ben pedig az uralkodó hozzájárult ahhoz, hogy a bécsi skót apátság „örök időkre” bekebelezze Telkit. Ami Torkos apátnak nem sikerült, azt elérték a skótok: felkutatták az apátsághoz tartozó falvakat, Telkit, Pátyot és az ekkor lakatlan Budajenőt, valamint Kozárom pusztát. Az adományozó oklevél a szokásos feltételeket tartalmazta: a külföldi monostornak fel kell építenie az elpusztult apátságot, meg kell szerveznie a szerzetesközösséget, és vissza kell szereznie az elveszett birtokokat. A magyarországi ügyintézés megkönnyítése érdekében a bécsi skótok Budán is vásároltak egy házat, a Várban, az Úri utca 47. szám alatt. Később megvásárolták a 64–65. számú házat is. Ez 1760-ban már biztosan a tulajdonukban volt.³

Az apátság megszerzésétől kezdve a bécsi szerzetesek legfőbb tevékenysége a birtokok visszaszerzése és a gazdálkodás megindítása volt, hogy az új apátság kitermelje az

² SÖRÖS (1912). 453–461.

³ BONOMI (1977), 9–10.

újjaépítéséhez szükséges összeget, és lehetőség szerint hasznot is hajtson anyakonventjének. A birtokok visszaszerzésénél az ilyenkor szokásos nehézségbe ütköztek: a török idő során összekuszálódott birtokviszonyok miatt az apátság vélt és valós birtokait idegen tulajdonosok tartották kezükben. Telkit, Budajenőt, Pátyot és Kozáromot 1698 óta báró Kurtz Ignác József, budai kamarai adminisztrátor birtokolta. Ő csak sok huzavona után, Kollonich Lipót esztergomi érsek közbenjárására volt hajlandó lemondani róluk, kárpótlás fejében. A birtokok körüli pereskedések azonban később sem szűntek meg: az 1720-as években a Muslay család támadta meg a telki apátság birtokjogát Budajenőn, és még korábban két részre kellett osztani Pátyot az apátság és a Koháryak között.⁴

A magyarországi apátság megszerzése a többi külföldi konventhez hasonlóan a bécsi skót apátságokra is társadalmi kötelezettségeket is rótt. Mivel birtokjogot szereztek az országban, így a rendiség soraiba is be kellett tagozódniuk. Mint már korábban utaltam rá, a magyar országgyűlés 1687 óta több olyan törvényt is elfogadott, amely előírta, hogy az országban honosságot szerezni kívánó külföldiek ezer arany lefizetésével járuljanak hozzá a közszükségletekhez, valamint esküvel kötelezzék magukat a magyar törvények betartására.⁵ Ezután fontos joguk és egyben kötelességük volt az országgyűléseken történő megjelenés, vagy akadályoztatás esetén a követküldés, távolmaradásuk esetén még büntetésre is számíthattak.⁶ De nekik is érdekükben állt, hogy első kézből értesüljenek a diéta eseményeiről, mert ezek – mint később látni fogjuk – néha magyarországi tevékenységükre is közvetlen hatással voltak. Mivel az uralkodó az adománylevelével szerint a telki apátságot a bécsi skótok mindenkori apátjának adta, ő vált Magyarországon birtokossá és a honosítás megszerzése után a magyar rendi társadalom tagjává. Valójában azonban, mint a külföldi tulajdonban lévő apátságok többségénél, a magyarországi ügyeket Telki esetében is kezdettől fogva adminisztrátor intézte, aki az apátság birtokain vagy Budán tartózkodott. Ezért az országgyűlésre sem az apát utazott el Bécsből személyesen, hanem vagy az adminisztrátor vagy egy világi nemes képviselte őt Pozsonyban, noha a diéta helyszíne Bécshez közelebb volt, mint a magyarországi apátságához.

Történetünk idején az apátságot P. Jacob Miksa igazgatta, aki 1742-től szolgált Telkiben adminisztrátorként. 1766-ig egyedül felügyelt a magyarországi ügyekre, majd Fetzer Károly apát halála után utódja Szunkawicz Egyed személyében viceadminisztrátort is rendelt Telkibe. E mögött az új apátnak az adminisztrátorral szembeni elégedetlensége állt. Ez végül oda

⁴ BONOMI (1977), 11–14.

⁵ 1687. évi XXVI. törvénycikk.

⁶ Lásd az 1723. évi VII. törvénycikket.

vezetett, hogy 1780-ban P. Miksát leváltották az adminisztrátori tisztségről, így egy évvel később bekövetkezett haláláig csak a budai házakat igazgatta. Pedig ő volt az apátság legeredményesebb adminisztrátora: ő szerezte vissza végleg Budajenőt a Muslayaktól, majd több gazdasági épületet húzatott fel itt, Pátyon pedig kis templomot építtetett.⁷ Az országgyűlés 1764. évi összehívásakor azonban még ő igazgatta Telkit, így az ő feladata volt, hogy apátja diétai képviselétéről gondoskodjon.

A telki apátságnak az 1764–65. évi pozsonyi országgyűléshez való viszonyáról P. Miksa jelentései segítségével alkothatunk képet. Az adminisztrátor 1764 júniusa és szeptembere között négy levelet küldött apátjának, amelyekben más ügyek említése mellett részletesen beszámol a diéta kezdeti szakaszáról. Ezért röviden tekintsük át az 1764. év eseményeit, a történeti kutatás eredményeinek felhasználásával.

Mária Terézia 1764. június 17-re hívta össze az országgyűlést, a hagyományokhoz híven Pozsonyba. A törvények négy napos határidőt szabtak a rendeknek a gyülekezésre. Mivel abban az évben június 21-e Úrnapja volt, ezért 22-én tartották az első ülésnapot, az alsótáblán Koller Ferenc személynök, a felsőtáblán Batthyányi Lajos nádor elnökletével. A rendek a szokásoknak megfelelően választott küldöttség útján hívták meg az uralkodót az országgyűlésre, aki június 3-án, a hagyományos ceremóniák közepette vonult be a városba. A *propozíciók* kézhezvétele után a rendek július 5-én gyűltek össze ismét, ekkor mindnyájan együtt, ún. vegyes ülésen (*sessio mixta*), hogy megismerhessék az előterjesztés szövegét. A tervek szerint az alsótábla június 9-én kezdte volna meg ennek részletes megtárgyalását. Ekkor azonban kipattant az országgyűlés történetének legnagyobb botránya, a Kollár Ádám Ferenc bécsi könyvtáros műve miatti felháborodás hatására.⁸

Mária Terézia az 1764–1765. évi diétát arra kívánta felhasználni, hogy az addig csak az Örökös Tartományokban bevezetett reformjainak Magyarországon is érvényt szerezzen, ez pedig mindenekelőtt az adózás átalakítását célozta.⁹ Az uralkodónőnek ugyan sikerült korábban is adóemelést elérnie, a rendek azonban a Werbőczy Tripartitumában foglaltakra¹⁰ és az 1741. évi országgyűlésen megerősített elvre¹¹ hivatkozva nem engedték büszkén

⁷ BONOMI (1977), 23.

⁸ STEFANCSIK (é. n.), 8–15.

⁹ Az adóügy 1764–1765. évi tárgyalásának részletes ismertetése: SZIJÁRTÓ (2005), 248–255.

¹⁰ [A nemesek négy kiváltságos és sarkalatos szabadsága közül] Harmadik szabadságuk, hogy törvényes jogaikat és földbirtokaik határain belül eső minden jövedelmeiket szabadon és tetszésük szerint élvezhetik, és mindennemű föltételes szolgálástól, kényszerű adományok, gyűjtések, adók, vámok és harmincadok fizetésétől mindenkorra mentesítve és kivéve vannak, s csupán az ország védelme végett katonai szolgálatra kötelezettek.” WERBŐCZY (1990), első rész, 9. cím, 5. §.

¹¹ 1741. évi VIII. tc. „Ő királyi szent felségének jószágos kijelentése alapján szentesítetett, hogy Magyarország és a hozzá kapcsolt részek karainak és rendeinek sarkalatos jogai, szabadságai, mentességei és kiváltságai, jelesen

hirdetett adómentességük feladását. Az adóreform 1764-ben a hadseregellátás kérdésével összefüggésben került elő: Mária Terézia az elavultnak tartott nemesi felkelés, vagyis az *insurrekció* megszüntetését, és helyette a nemesség által fenntartott állandó katonaság felállítását tartotta szükségesnek. Ezt tartalmazták a királyi előterjesztések. Bécsben emellett az úrbéri kérdés rendezését is napirendre tűzték, de ezt taktikai okokból nem foglalták be a királyi előterjesztésbe, hanem akkor kívánták a rendek elé vinni, amikor azok a hagyományoknak megfelelően a további adóemelés mérséklendő, előállnak a „szegény adózó nép (*misera plebs contribuens*), vagyis a parasztság terheinek hangoztatásával. Mivel a rendek történelmi okokra hivatkoztak adómentességük megőrzése érdekében, az udvarnak is ilyen érvekre volt szüksége a reformok bevezetéséhez. Ezt a célt szolgálta Kollár Ádám Ferenc latin nyelvű munkája.¹²

A nagy vihart kavart mű fő célja az volt, hogy kimutassa: az uralkodónak az egyház feletti hatalma az egyházi javakra is kiterjed, valamint hogy törvényalkotó hatalmát a rendek hozzájárulása nélkül is gyakorolhatja. Tétélei bizonyítására Kollár az Árpád-kortól kezdve elemzés alá vette a magyar uralkodók dekrétumait, így szemléltetve, hogy királyaink korlátozás nélkül gyakorolták az egyház feletti hatalmat, és a rendek is csak a késő középkori anarchikus időszakban tudtak érdemben beavatkozni a kormányzásba. Ezt az állapotot rögzítette a *Tripartitum*, melyre azóta a nemesség mint elsődleges jogforrásra hivatkozik, noha azt az országgyűlésen sohasem cikkelyezték be, sőt már néhány évtizeddel kiadása után maguk a rendek vették revízió alá – utalva itt a *Quadripartitum* előkészítő munkáira. A nemesi adómentességet Kollár azzal utasította vissza, hogy a nemességet már Szent István az ország védelmezőjének nevezte, II. András dekrétumában pedig az áll, hogy a nemesek a kiváltságaik fejében az uralkodónak hűséggel és szolgálattal tartoznak.¹³ Ráadásul az *insurrekció* intézménye elavult, már létezik is az állandó hadsereg, így az egyházi és világi nemesség feladata ennek eltartása.

A rendek pontosan megértették Kollár művének üzenetét: a Habsburg kormányzat végre le akar számolni a birodalomban egyedülállóan erős magyar rendi jogokkal, és ebben az örökös tartományában is újtára kívánja indítani a nemesi kiváltságokat is megtépázó reformjait.

azok [...] melyek őket mindenféle adózás alól fölmentik, sőt a kiváltságaiknál fogva ősi szokás alapján abban is megerősítik, hogy a telekkel semmiképpen ne járjon együtt a közteher.”

¹² De originibus et usu perpetuo potestatis legislatoriae circa sacra Apostolicorum Regnum Ungariae. Vindobonae 1764.

¹³ 1222. évi XXXI. törvénycikk. „...hogy ők is örüljenek az ő szabadságoknak, és azért nekünk és a mi következőinknek minden időben hívek legyenek, és a királyi koronának tartozó engedelmes szolgálatukat meg ne tagadják.” Az érvelés pikantériája, hogy a törvénycikk következő paragrafusa a híres ellenállási záradék, melyet a rendek a *Tripartitum* nyomán a törvényes uralkodó elleni jogos fellépés törvényi biztosítékának tartottak.

Mivel Kollár egyaránt támadta az első és második rend előjogait, mind az egyházi, mind pedig a világi nemesség elutasította a mű megállapításait – így jött létre köztük a bevezetőben már tárgyalt érdekszövetség. Az alsótábla július 9-től nyílt ellenállásba kezdett: addig nem volt hajlandó a királyi előterjesztések tárgyalására, míg sérelmeit nem orvosolják, melyek között kitüntetett helyen szerepelt Kollár Ádám Ferenc művének nyilvános elégetése, sőt a szerző példás megbüntetése is. A felsőtábla közbelépése ugyan némileg csitította a kedélyeket, de Bécsnek végül meg kellett hátrálnia: Kollár művének terjesztését betiltották, a már Magyarországra került példányokat elkobozták, és Mária Terézia augusztus 16-án vizsgálatot rendelt el az ügy tisztázására. Bár az alsótábla még ezután is a sérelmek összeállításával volt elfoglalva, Kollár Ádám Ferenc munkája végül lekerült a napirendről.¹⁴

P. Miksa beszámolói tehát az országgyűlés szempontjából különösen fontos időszakban, a Kollár műve körüli hisztéria hónapjaiban készültek. Így a leveleket olvasva azt is felmérhetjük, milyen mértékben kavarta fel az országos hangulatot a pozsonyi botrány, és egy, a rendi sérelmek iránt vélhetően kevés együttérzést tanúsító, külföldről érkezett szerzetes hogyan értékelte 1764 nyarának és kora őszenek politikai eseményeit.

Az első beszámoló némileg zavarba ejtő módon a magyar és az osztrák lovak összehasonlításával kezdődik egy Bécsbe küldött igásló kapcsán. P. Miksa azonban hamar rátér jelentésének igazi tárgyára: Mária Terézia összehívta az országgyűlést, így neki is gondoskodnia kell a telki apát képviseléről. Választása galántai Fekete Mihály magyar nemesre esett, akiről annyit tudunk, hogy a család köznemesi ágához tartozott, 1770-ben pedig a Dunán inneni kerületi tábla ülnöke lett. Az 1764–1765. évi országgyűlésen a telki apát mellett a szerencsi címzetes apátot is képviselte.¹⁵ Az, hogy egy követ több megbízót is képvisel, a korszakban egyáltalán nem volt ritkaság.¹⁶ P. Miksa ebben a június 9-én kelt levélben már azt írja, hogy Fekete Koller személynök sürgetésére Pozsonyba utazott. Mindazonáltal a követet nem tartja túl megbízhatónak, mert azt is megjegyzi: Simonffy Jánost, Nagyszombat országgyűlési követét kérte meg, hogy legyen Fekete segítségére. Azt is hozzáteszi P. Miksa, hogy Simonffyval jó kapcsolatot tart fenn, és ő már meg is ígérte az adminisztrátornak, hogy eleget tesz a kérésnek. P. Miksa kéri továbbá az apátját, hogy állítsa ki Fekete részére a megbízólevelet, és azt juttassa el a személynöknek, mert 17-én már megkezdődnek a tárgyalások. Itt rögtön egy közéleti pletykával is szolgál az apátnak: Kollert az alsótáblai nemesség nem fogadja el vezetőjének, mert bárói címet visel, így rangja szerint a

¹⁴ CSIZMADIA (1982).

¹⁵ NAGY (1857–1868), IV. k. 145. Valamint Diaeta-adatbázis (2013. május 28).

¹⁶ Lásd a Diaeta-adatbázist.

főnemességhez tartozik.¹⁷ Következő, néhány nappal később kelt, rövid levelében az előző beszámolót pontosítja azzal, hogy a megbízólevelet nem kérvény, hanem *misszilis* formájában kell kiállítani, és ehhez le is másolja a formaszöveget.¹⁸ Érthető a bizonytalanság: tizenhárom év telt el az előző országgyűlés összehívása óta, noha akkor már mind az apát, mind pedig az adminisztrátor a hivatalában volt, mégsem emlékeznek pontosan erre a jogi formaságra.

A következő, július végén kelt levél ismét nagyobb terjedelmű, és első soraiban megint a lovakról elmélkedik. Ezután azonban kifejti, hogy Fekete eddig csak egyszer számolt be az országgyűlésről, akkor sem fontos dolgokról, de egy másik levelezőtársától sikerült információt szereznie. Eszerint az országgyűlés fő témája eddig Kollár Ádám Ferenc bécsi könyvtáros az évben megjelent műve volt, amelyet az ország által felállított bizottság két ív terjedelemben véleményezett. Ezt az adminisztrátor be is szerezte, és ha a posta helyzete lehetővé teszi, meg is küldi apátjának. Magát a könyvet is megkapta néhány napra, de azt már vissza kellett szolgáltatnia. Azonban a rendtársak közül már többen próbálják beszerezni. Ami az ügy kimenetelét illeti, arra lehet számítani, hogy az ország elégtételt követel, de azt még nem lehet tudni, hogy az uralkodó ezt meg fogja-e megadni. Az elégtétel súlyosságára azonban Debreceni György esetéből lehet következtetni, akit az országgyűlés példásan megbüntetett.¹⁹ P. Miksa elbeszéli továbbá, hogy az országgyűlés az uralkodónő két buzdítására sem volt hajlandó a királyi előterjesztések tárgyalására, hanem a sérelmekkel foglalkozik. Ezekből nagyon sok van, csak Pest megye, ahol a Telki apátság is fekszik, harmincnégy pontos sérelmi listát állított össze. Még arról tud beszámolni a pozsonyi eseményekkel kapcsolatban, hogy a kívánt egymillió forint adóemelést nem teljesen fogadták el a rendek, az *insurrekció* helyett pedig az udvar hivatásos hadsereget akar felállítani, amelyet a nemességnek kellene fenntartania. A beszámoló végén közli annak a levélnek a kivonatát is, amelyből információja származik.²⁰

A szeptember elején kelt utolsó beszámolóból kiderül, hogy a rendek felháborodása még ekkor sem csillapodott le. Bár az országgyűlés ekkor már nem Kollár Ádám Ferenc művétől vont hangos, P. Miksa egy közelebbiről nem megnevezett, „biztos levelezőpartnerétől” úgy tudja, hogy a rendek továbbra sem egyeztek bele semmibe, amit az uralkodónő kért tőlük. Bár Barkóczy Ferenc prímás is hangsúlyozta, hogy a diétának végre az uralkodói

¹⁷ SchA, Scrin. 130. 4a. Buda, 1764. június 9. Kollár diétai megítéléséről: Szijártó (2005), 154–155.

¹⁸ SchA, Scrin. 130. 4b. Buda, 1765. június 12.

¹⁹ Utalás az 1588. évi XLVIII. törvénycikkre, melyben Debreceni György altárnokmestert hűtlenség és rágalmasz miatt fej- és jószágvesztésre ítélik.

²⁰ SchA, Scrin. 130. 4d. Buda, 1764. július 28.

előterjesztésekkel kellene foglalkoznia, fellépése után olyan erős támadás érte, hogy visszakoznia kellett.

A beszámolók segítségével megállapíthatjuk, hogy a telki apátság adminisztrátora kimondottan jól értesült volt a pozsonyi országgyűlésen történekről. Noha az apát diétai követével érezhetően nem volt meglegedve, és tőle nem sok információt kapott, magyarországi kapcsolatai segítségével sikerült olyan országgyűlési résztvevőt vagy résztvevőket találnia, aki vagy akik tájékoztatták őt a pozsonyi fejleményekről. P. Miksa kifejezetten érdeklődött is az országos politika eseményeiről, ezt jól mutatja, hogy ismerte az ország törvényeit, azokra többször hivatkozott is beszámolóiban. Bár következetesen összekeverte a Törvénykönyvet (*Corpus Juris*) a Hármaskönyvvel (*Tripartitum*), ez azonban nem róható fel neki komoly hibaként, hiszen a rendek is a törvényekkel egyenrangú jogforrásként tekintettek Werbőczy művére. Az viszont különösen szembeötlő, hogy P. Miksa Kollár Ádám Ferenc művét is ismerte, sőt a jelek szerint olvasta is. Az országgyűlés nyomom követése azonban nemcsak az adminisztrátor általános politikai érdeklődésével magyarázható. A diétán olyan kérdés is előkerült, mely közvetlenül befolyásolhatta a telki apátság sorsát.

A magyar rendiséget felkavaró Kollár-ügy mellett ugyanis P. Miksa az 1764. évi eseményeket összefoglaló utolsó beszámolójában egy másik fejleményről is megemlékezik. Jelenti ugyanis apátjának, hogy a Helytartótanács úgy tartja számon a telki apátságot, mint anyagiakkal jól ellátott, de pusztán álló egyházi javadalmat. Ezután a bécsi skótok magyarországi működésének védelmére kel, szerinte ugyanis az osztrák bencések eleget tettek a vonatkozó törvényi rendelkezéseknek,²¹ nem hagyták pusztán a telki apátság területét, hanem a régi templomot felújították, kálváriát építettek, új templomot és plébániát emeltek, rendbe hozták a gazdaságot, és gondoskodtak a lakosságról. A plébánost az apátság tartja el, pedig ez a püspök, a kegyúr vagy a hívek feladata lenne. Ez különösen azt tekintve komoly teljesítmény, hogy az apátság jövedelme még évi 325 forintot sem tesz ki. Az ország törvényei ugyan előírják, hogy az egyházi javadalmak lakjanak, de az apátoknak és prépostoknak nem lehet egyszerre két helyen rezidenciájuk, mint a fejedelmeknek. Ráadásul a külföldiekre vonatkozó törvényeket a bécsi skót apátok mindig megtartották: letették a honossági esküt, sőt ezer arany honossági díjat fizettek be a

²¹ 1723. évi LXXI. törvénycikk: „Hogy a mely főpapok vagy bármely egyházi javadalmak birtokosai a reájuk bízott egyházakat vagy javadalmakat nem gondoznák, s az épületeket és beruházásokat elpusztulni engednék, a romladozókat pedig fel nem építenék, az ily főpapoknak s bármely javadalmasoknak jövedelmeit Ő legszentségesebb felsége (mint az egyházak legfőbb kegyura) zár alá vétethesse s a mondott egyházak vagy épületek jó karba helyezésére és a telkek helyreállítására fordíttathassa.”

kincstárba, pedig kisebb javadalmasként csak kétszáz forintot kellett volna befizetniük.²² Ráadásul a bencés rend honossággal bír Magyarországon, így a bencés apátoknak nem is kellene külön maguk számára kérniük a honosságot. Az uralkodótól függ, hogy a jövőben csak magyarokat nevez-e ki egyházi tisztségekre, mint azt a törvény előírja,²³ de az apátnak nincs félnivalója, mert teljesítette magyarországi kötelezettségeit. Mindenesetre az országgyűlésre az apátság követe mellé segítőt fog küldeni, és őt minden szükséges információval el fogja látni. Mivel a követ eddig nagyon fukarul bánt az írással, már küldött mellé egy jurátust is, akit szintén alaposan kitanított.²⁴

A levélben szereplő aggodalomra az adott okot, hogy a rendek évtizedek óta újra és újra felvetették azt a kérdést, vajon a külföldi tulajdonban lévő apátságok az adományozó szándéka szerint kezelik-e a rájuk bízott birtokokat. Ahogy Telki esetében is láttuk, az uralkodói adománylevél ugyanis a birtokok visszaszerzése mellett az apátság épületének helyreállítását, és a szerzetesi munka újraindítását írta elő. A cisztercieknél a Helytartótanács már az 1730-as évektől folytatott ilyen tárgyú vizsgálatokat,²⁵ az 1764. évi sérelmek között pedig szerepelt az a követelés is, hogy az apátságokat magyarokkal töltsék be, így megfelelően az alapítók szándékának.²⁶

A bécsiek valóban végrehajtottak fontos építkezéseket az apátság területén. Telkin az első épület nem sokkal a skótok megtelepedése után, valószínűleg már 1701-ben az első adminisztrátor idejében elkészült. Ehhez magánkápolna is tartozott. 1738-tól új épületet húztak fel itt, amely már nyolc szobából, két kamrából, két konyhából, egy pincéből, valamint két, összesen tíz ló számára használható istállóból állt. 1780 és 1791 között az épületet a levéltár és könyvtár számára egy teremmel bővítették. 1817-től a tanító is itt lakott és az iskolát is itt rendezték be. Az ekkorra már felújításra szoruló épületet 1838–1840 között elbontották, és építőanyagát máshol használták fel. Budajenőn később épült fel a gazdasági épület, de 1723-ban már ez is biztosan állt. Ezt foglalták el a Muslayak és itt laktak a birtok 1750-ben történt átadásáig. Az épületet a századfordulón kezdték bővíteni, majd 1823–1824-ben itt építették fel az apátság rezidenciáját, mely ma is látható. Pátyon 1779-ben említik először az itt épült két házat: a nagyobbikat az itteni gazdaságot irányító apátsági tisztviselők, a kisebbiket a tanító használta. A skótok az említetteken kívül több gazdasági épület is felhúztak magyarországi birtokaikon, valamint malom és téglágetető is épült a telki apátság

²² 1741. évi XVII. törvénycikk.

²³ 1741. évi XV. törvénycikk.

²⁴ SchA, Scrin. 130. 4e. Buda, 1764. szeptember 9.

²⁵ BÉKEFI (1892), 21., ALPÁR (1942), 27.

²⁶ Stefancsik (é. n.), 32.

területén.²⁷ Természetesen templomok is épültek a falvakban: az elsőt Budajenőn építették fel egy 12. századi templom romjain, a kálvárián, mely később a kálvária kápolnájaul szolgált. 1755–1756-ben épült meg itt a plébániatemplom. Telkin 1802-ig nem épült templom, itt a hívek az apátság házi kápolnáját használták, melyet erre a célra 1738 után kibővítettek és harangtoronnyal is elláttak. Mint láttuk, Pátynak csak a felét birtokolta az apátság, és itt kevés katolikus hívő lakott. Ők egyházkormányzati szempontból nem az apátsághoz, hanem a torbágyi plébániához tartoztak. 1779-ben azonban itt is hozzáfogtak a templomépítéshez, melyet az apátság finanszírozott. A skótok a nagyobb lakosságú Budajenőn tartottak fenn plébánost, aki azonban egy személyben az adminisztrátor is volt. Telki *filiaként* működött. 1723 és 1750 között a birtokjogi és egyházi viták miatt a veszprémi püspök nevezte ki a plébánost. Budajenő visszavétele után P. Miksa kérte apátját, hogy küldjön még egy rendtagot a plébánia ellátására. Ezután vált ketté az adminisztrátori és plébánosi tisztség, 1800-tól pedig káplán is működött az apátság területén.²⁸

Tehát a bécsi skótok magyarországi működése a birtokok gazdasági irányítására és az ott élők lelkipásztori ellátásának biztosítására korlátozódott. Az itt lakó egy-két, később három rendtag erejéből ennél többre aligha futotta volna. Érdekes ezen a ponton összehasonlítani a bécsi skótok magyarországi működését egy már tárgyalt külföldi tulajdonú intézmény, a pásztói apátság tevékenységével.

A pásztói plébánia valószínűleg 13. századi eredetű, a ma is álló Szent Lőrinc templom első formájában a 14. század elejéről származik. A törökkori pusztítás ellenére a 17. század elejétől már biztosan ismét működtek katolikus plébánosok Pásztón, Zolnay András kommandátor apát 1694-től töltötte be a plébánosi tisztséget is, majd később ő nevezett ki maga helyett lelkipásztorokat a pásztói plébániára. A pásztói plébánosok a morva ciszterciek megtelepedése után is folyamatosan működtek a településen, az apáti háznak nevezett régi, majd az 1730-as évektől a ma is álló új plébánián laktak, a templomot pedig 1723-tól több ütemben renoválták és bővítették. Mai alakját az 1786–88-as felújítás során nyerte.

A településen volt még egy használatban lévő kápolna, az 1444 körül épült, akkor Pásztó határában álló Szentlélek kápolna, melyet szintén bővítettek a 18. század folyamán, tornyot pedig 1817-ben kapott.²⁹ A kápolna és a körülötte fekvő, úgynevezett Szent Lélek földek szintén nem a pásztói apátság, hanem a plébános kezelésében voltak, noha a ciszterciek erre is

²⁷ BONOMI (1977), 28–29.

²⁸ BONOMI (1977), 97–101.

²⁹ SOÓS (1985), 306–309.

igényt tartottak volna.³⁰ Tehát a település egyik templomában sem a ciszterci szerzetesek végezték a lelkipásztori teendőket.

A középkori monostorral együtt elpusztult apátsági templom újjáépítését a pásztói szerzetesek már a rezidencia építésével párhuzamosan tervezték, de pénzhiány és a velehradi anyamonostorban bekövetkezett tűz miatt csak 1725-ben kezdték el. Néhány hónap alatt újjáépítették a szentélyt és a sekrestyét, de ennél tovább a rendelkezésre álló pénz elapadása miatt nem jutottak. 1751-ben sor került a szentélyből kialakított kápolna bővítésére, mely ekkor a már megépült főoltár mellett két kisebb oltárt, szószéket, kórust és orgonát is kapott. A középkori apátsági templom teljesen azonban sohasem épült újjá, ez a szentélyéből kialakított kápolna is csak a 19. század elejéig állt, utána elbontották.³¹

A pásztói szerzetesek ebben a kápolnában miséztek, és nagyobb ünnepeken magyarul, különben német vagy szláv nyelven prédikáltak. A plébánia keresztelési anyakönyve szerint 1713-tól keresztelt ciszterci szerzetes Pásztón, legtöbbször Siday Imre, Germanecz László és Dalmata Ferenc, mindnyájan magyarországi születésűek. Siday Imre ezen kívül a közeli Mátraszőlősön is ellátott rövid ideig lelkipásztori teendőket.³²

A részben magszakadás, részben pedig hűtlenség miatt kamarai igazgatás alá került, egykor a Keczer család birtoktestéhez tartozó Mátraverebély környéki földeket a pásztói apátság elsősorban gazdasági megfontolásból kívánta megvásárolni 1726-tól. Több éven keresztül tartó huzavona után végül 1733-ban kötötte meg a szerződést a Magyar Udvari Kamara és a kettős apátság feje, Maly József.³³ A mátraverebélyi földek zálogbirtokba vétele mellett szólt, hogy a falu mellett feküdt az ország egyik legismertebb zarándokhelye, a forrásokban bővelkedő Szentkút. Maly apát a kegyhely gondozásának átvállalásával a pásztói apáti kinevezésének egyik feltételéül szabott lelkipásztori munka teljesítésének is meg kívánt felelni. A kamarai fakivágásnak köszönhetően még inkább fellendült a törökkor után a búcsújáróhely látogatottsága, mert az addig csak gyakorlott vezetővel megközelíthető forrásokhoz ezután bárki akadálymentesen eljuthatott. A búcsújáróhely gondozása megoldatlan volt, a pásztóiak megjelenéséig a zarándokokat a környék plébánosai, valamint a gyöngyösi, szécsényi és füleki ferences kolostorok szerzetesei látták el. Helyben csak két remete élt a máig is látogatható remetelakokban. A Szentkúton épített, a törökök által felégetett fakápolna helyére 1705-ben, közadakozással épült kőkápolna. Ez 1868-ig állt a

³⁰ BÉKEFI (1902a),156–159.

³¹ BADÁL (1994),34–37, 60.

³² BÉKEFI (1902a), 384–388.

³³ BÉKEFI (1902a), 200–243.

kálvária dombon, ekkor összedőlt. A birtok és a zarándokhely az apátság erőfeszítései ellenére 1758-ban, kártérítés után az Almásy család tulajdonába került.³⁴

A pásztói apátság is a 18. században valójában a rezidencián élő néhány szerzetest jelentette, akik az 1710-es évektől több-kevesebb ideig az apátság épületében laktak és ott az apát által meghatározott feladatokat végezték.³⁵ Mint láttuk, a pilisi társaik még rosszabb helyzetben voltak: itt még az apátság területét sem sikerült visszaszerezni, a „pilisi” rendtagok valójában az apátság csákányi és szántói birtokán éltek.³⁶ Velehrad a zirci apátságot újjáélesztő heinrichau apátságától eltérően nem eszközölt jelentős befektetéseket Magyarországon. A két apáti cím megszerzése után arra számított, hogy a birtokok jövedelméből futja majd a monostor újjáépítésére és konvent szervezésére. Valóságban azonban a folytonos pereskedéssel és gazdasági nehézségekkel terhelt birtoktestek még a helyben lakó néhány szerzetest is alig voltak képesek eltartani, nem véletlen, hogy a kis rezidencián és a volt apátsági szentélyből kialakított kápolnán túl semmilyen jelentősebb építkezés nem történt Pásztón a 18. században. A pasztorációhoz, de még a gazdaság irányításához nélkülözhetetlen, a magyar nyelvet beszélő szerzetesek utánpótlása is csak Zuri apát idején kezdett megoldódni, amikor Pásztóra noviciátust szerveztek.³⁷ Az Egerbe költözés és a feloszlatás miatt azonban ez sem hozott igazi áttörést.

Tehát a pásztói ciszterciek lelkipásztori tevékenysége is valójában egy-két szerzetes áldozatos munkáját jelentette, erre a Mátraszőlöst ellátó és a keresztelési anyakönyv tanúsága szerint Pásztón is aktívan dolgozó Sigray Imre,³⁸ valamint a Szentkúton magányosan élő Benkovics Mihály a két legszemléletesebb példa. Utóbbi feljegyzéseivel a kegyhely múltjának feltárásához és a korszakban észlelt gyógyulások dokumentálásához is hozzájárult.³⁹

A pásztói ciszterciek szándékuk ellenére a helyi papsággal sem tudtak együttműködni, de még békés viszonyt is alig voltak képesek kialakítani velük. Ennek legfőbb oka a már említett folyamatos huzavona volt a pásztói birtokok miatt. Még a plébánia hovatartozásának kérdése is vitatott volt.⁴⁰ A megyéspüspökökkel a korszak elején birtokjogi természetű vitáik voltak, később a jurisdictio, vagyis a gyóntatási engedély megszerzése, illetve az ennek feltételéül

³⁴ VONSIK (1991), 16–47.

³⁵ A pásztói rendtagok életrajzi adatai: BÉKEFI (1902a), 561–565.

³⁶ BÉKEFI (1902a), 132.

³⁷ BÉKEFI (1902a), 36.

³⁸ BÉKEFI (1902a), 387.

³⁹ CHINORÁNYI (1929), 39–54.

⁴⁰ BADÁL (1994), 16–19.

támasztott vizsgák letétele kapcsán⁴¹ került szembe a monasztikus hagyományokat ápoló rendnek az exemptiót védelmező, a trienti szellemben nevelt püspököknek pedig a lelkipásztorok ellenőrzését szem előtt tartó felfogása.

Még szemléletesebb a pásztói apátság lelkipásztori tevékenységének elégtelensége, ha összehasonlítjuk azt más, a környéken működő szerzetesi intézmények hasonló munkájával. A Pásztótól alig harminc kilométerre fekvő Gyöngyös mezővárosában a korszakban két szerzetesrend tagjai, ferencesek és jezsuiták is tevékenykedtek. A város a török hódoltság idejében is jelentős központ volt, a budai pasa oltalma alatt álló ferences kolostora pedig a lelkipásztorkodás regionális központjává vált. A 17. század második felében már 10–12 felszentelt pap és háromszor ennyi növendék élt itt. A jezsuiták nem kisebb támogatókkal, mint Pázmány Péter esztergomi érsekkel és Lósy Imre egri püspökkel a hátuk mögött nyitották meg 1634-ben kollégiumukat a városban, amelyben a század második felében általában négy-öt felszentelt jezsuita pap működött.⁴² Míg a Gyöngyösön működő szerzetesközösségek a lelkipásztorkodás és az oktatás segítségével nagymértékben hozzájárultak a helyi értelmiségi réteg kialakulásához, addig a kisszámú pásztói ciszterci szerzetes nem tudott érdemi hatást gyakorolni Pásztó kulturális életére. Ez pedig a két település későbbi fejlődésére is jelentős hatással volt.⁴³

Pedig a pásztói ciszterciek zirci társaikhoz képest jelentősen kedvezőbb helyzetben voltak a környék lakosságának felekezeti összetétele szempontjából. Ugyanis paradox módon éppen az egri egyházmegyének a törökök által megszállt részén maradt fenn inkább a katolicizmus, míg az oszmán hódítástól megmenekült terület többnyire protestánssá vált. Ezt a kutatás egyrészt a földesúri reformáció hiányával, másrészt pedig főként a ferences szerzetesek és az 1620-as évektől a megyéspüspökök vezetésével történő szervezett lelkipásztorkodással magyarázza.⁴⁴ A zirci szerzetesek ezzel ellentétben a török idő alatt szinte teljesen protestánssá váló veszprémi és győri egyházmegyében telepedtek meg.⁴⁵ Zircen azonban egyrészt több szerzetes is működött, amelyet jól érzékeltet az a már említett tény, hogy a ciszterciek egyedül Zircen tudtak szabályos konventet szervezni, másrészt aktív telepítéspolitikával, és földesúri jogaik maximális kihasználásával nem egyszer erőszakosan változtattak birtokaik felekezeti összetételén.⁴⁶

⁴¹ A vitáról részletesen: BÉKEFI (1902a), 367–384.

⁴² MOLNÁR (2005), 85–94.

⁴³ RAJECZKY (1991).

⁴⁴ MOLNÁR (2005), 21–22.

⁴⁵ DÓKA (2000), 9–22; PFEIFFER (1946), 5–24.

⁴⁶ FORGÓ (2010c).

A pásztói példával azt kívántam érzékeltetni, hogy a bécsi skótok tulajdonában lévő Telki messze nem az egyetlen olyan magyarországi egyházi intézmény volt, melyeket ugyan külföldi segítséggel alapítottak újjá, de ahol valódi értelemben vett szerzetesközösség nem jött létre. Velehráddal összevetve a bécsi skótok kedvezőbb helyzetben voltak, hiszen nemcsak az uralkodó támogatását élvezték, de a birtokperektől és a veszprémi püspökkel történt joghatósági vitától eltekintve sem a helyi lakossággal, sem pedig más egyházi tisztségviselővel nem kerültek összetűzésbe, sőt más szerzetesrend sem jelent meg a környéken konkurenciaként. Így a telki apátság visszaállítása alapvetően sikeresnek mondható.⁴⁷ A bécsi skótok azonban nem voltak képesek érdemben bekapcsolódni az ország egyházi életébe, magyarországi tevékenységük össze sem hasonlítható az anyaapátság ausztriai jelenlétével. A hazai egyháziak körében marginális csoportot alkottak.

Ennek ismeretében még inkább figyelemre méltó P. Miksa adminisztrátor tájékozottsága az 1764. év politikai eseményeiről, melyet az imént megismert beszámolója tanúsítanak. A birtokügyek, a pereskedések, a lelkipásztori szolgálat, valamint a Buda és a telki apátság közötti ingázás (mind a négy levelét Budáról keltezte) mellett volt ideje és energiája kiépíteni Magyarországi kapcsolatrendszerét, és beszerezni a szükséges információt a pozsonyi politika alakulásáról. Példája egyben arra is jó bizonyíték, hogy a rendiség peremén elhelyezkedő csoportok, mint az egyházi és világi társadalomban kis súlyt képviselő külföldi szerzetesek a század közepén is képesek voltak eligazodni az országos politika útvesztőiben, és országgyűlési képviselőjük segítségével naprakész ismeretekkel rendelkeztek a közügyek alakulásáról.

⁴⁷ Vö. SIPTÁR (2009) modelljével.

III.

A katolikus klérus és az „alkotmányos rendiség” konfliktusa: az 1790-es évek
politikai mozgalmá

III. 1. A vallási kérdés a 18. század utolsó évtizedeiben

a) József türelmi politikájának következményei – a katolikus tolerancia a századvégen

II. József trónra lépése után nem egész egy évvel, 1781. október 24-én született meg uralkodása kétségtelenül leghíresebb és legnagyobb hatású intézkedésének, a türelmi rendeletnek végleges szövege a Magyar Királyság alattvalói számára.¹ A hosszas előkészítés után megjelent pápens gyökeres változást hozott az itt élő református, evangélikus és ortodox felekezetek életében még akkor is, ha a szövegében előírt változásokat csak nagy küzdelem árán sikerült a gyakorlatba is átültetni. A rendelet kiadásának körülményeiről és bevezetésének hatásáról Mályusz Elemér állított össze nagyszabású forrásfeltáró és összegző kiadványt.² Az alábbiakban elsősorban arra a kérdésre keresem a választ, hogy a rendeletben megfogalmazott irányelvek fényében miként viszonyult a katolikus klérus a többi („akolikus”) felekezethez a 18. század utolsó évtizedeiben. Mennyire nyitott a jozefinista szellem hatására a katolicizmus a többi felekezet felé, és hol voltak ennek a nyitásnak a határai. Végző soron pedig milyen hatással volt II. József felekezeti politikája a katolikus-protestáns viszonyra. Ehhez először át kell tekintenünk a rendelet szövegének a különböző felekezetek egymáshoz való viszonyára vonatkozó irányelveit, majd két katolikus és egy protestáns szerző kortárs műve alapján tekinthetünk be a katolikus papságnak a velük élő többi felekezethez, elsősorban a protestáns közösségekhez való viszonyába.

„Meggyőződésünk szerint minden kényszer, amely az emberek lelkiismeretére erőszakkal hat, mindennél ártalmasabb, ezzel szemben az olyan helyes türelem, amelyet a keresztényi szeretet javall, mind a vallásra, mind az államra igen nagy haszon forrása, ezért elhatároztuk, hogy e türelmet valamennyi császári és királyi örökös tartományunkban világos törvényekkel megerősítjük.”³ Így fogalmazzák meg a rendelet kiadásának szükségességét a szöveg bevezető sorai. Maguk az intézkedések egyrészt megerősítik a református, evangélikus és ortodox felekezetűekre vonatkozó törvényeket és kiváltságokat, amelyeket a bécsi békétől illetve a lipóti privilégiumoktól kezdve elnyertek. Másrészt pedig kiterjesztik a vallási türelmet a Magyar Királyságnak azokra a területeire is, „ahol csak a nem katolikusokat akár törvények, akár kiváltságok vallásuk nyilvános gyakorlásától és más polgári jogok előnyeitől eltiltják.” A rendelet a kérdést a korábbi joggyakorlatnak megfelelően közelíti meg, vagyis

¹ Az eredeti fogalmazvány kiadása: MÁLYUSZ (1940), 269–276.

² MÁLYUSZ (1939); MÁLYUSZ (1940).

³ A rendelet szövegének magyar fordítása: SINKOVITS (1968), 1045–1053. Idézet: 1054.

továbbra is úgy értelmezi az érintett felekezetek magyarországi helyzetét, hogy különbséget tesz nyilvános és magán vallásgyakorlat között. Nyilvános, korlátozások nélküli vallásgyakorlat a rendelet szövege szerint is csak ott illeti meg tagjaikat, ahol azt a törvények és a királyi kiváltságok garantálják. A többi helyen a magán vallásgyakorlat érvényesül. Ennyiben tehát József is követi az I. Lipót 1691. évi rendeletétől (*Explanatio Leopoldina*) kezdve jelentkező uralkodói irányvonalat. Gyökeres változást az hoz a felekezeti politikában, hogy ezt a magán vallásgyakorlatot nem abban a korlátozott értelemben fogja fel, mint elődei, hanem lényegesen kiterjeszti annak kereteit. Ezzel kapcsolatban fogalmazza meg azt a közismert rendelkezést, hogy „minden olyan, nyilvános vallásgyakorlattal nem bíró helyen, ahol van száz nem katolikus család, és ezeknek van elegendő, törvényes úton biztosított fedezetük imaházak, lelkészlakok, tanítólakások építésére, s ahol a lelkészek és tanítók megfelelő ellátásáról gondoskodni képesek anélkül, hogy a szolgáltató népet ezekkel a hozzájárulásokkal túlságosan megterhelnék, avagy a reá háruló közsadók viselése szempontjából meggyengítenék, legyen szabad ugyanazon nem katolikusoknak, vagyis az ágostai és helvét hitvallásúaknak, avagy a görög szertartású nem egyesülteknek magán imaházakat oly módon felépíteni, hogy ezeknek se tornyuk, se harangjuk, se közútról nyíló bejáratuk – olyan, amilyen a nyilvános templomoknak van – ne legyen.”

Ezenkívül megszüntet minden olyan korlátozást, amely a nem katolikusok jogait korábban általánosan vagy egyes helyeken csorbította a hivatalviselés, a birtokképeség és egyéb hasonló területen. Szintén fontos és ismert eleme a rendeletnek, hogy a nem katolikusokat felmenti az ún. *dekretális* eskü és a katolikus szertartásokon való részvétel alól. Hasonlóan jelentős a házasságjogi szabályozás is, mely többek között pontosan meghatározza a vegyes vallású házasságokban és az áttérések után a gyermekek felekezeti hovatartozását.

A fentiekből is jól látszik, hogy József rendeletével távolról sem a vallások közti egyenlőség megteremtését célozta. Az intézkedés szövege ezt világosan ki is fejezi: „ugyanakkor másrésről az országnak azon törvényei és kiváltságai is épségben maradjanak, amelyek az uralkodó vallás javára [az eredetiben: *in favorem dominantis religionis*] szólnak.”⁴ Mályusz Elemér kutatásaiból tudjuk, hogy József a katolikus egyház dominanciájának szükségességéről már fiatal korában meg volt győződve. Még anyja életében kifejtette, hogy szíve szerint minden alattvalóját katolikusá tenné, de ez csak erőszakkal lenne lehetséges. Erre az útra azonban az államhatalom nem léphet, mert így ítélné az isteni könyörületesség felett, és uralkodni akarna az alattvalók lelkiismeretén. A szíveket csak a Szentlélek

⁴ SINKOVITS (1968), 1048; MÁLYUSZ (1940), 271.

világosíthatja meg, az állam a tolerancia érvényesítésével szolgálhatja alattvalói érdekeit. A vallási türelem alkalmazásával eltörölhető az alattvalók közti megkülönböztetés, és így valláskülönbség nélkül mindenki, aki erre alkalmas, hasznára válhat az államnak. De a katolikus vallás elsőségébe vetett hite mutatkozik meg abban a válaszában is, amelyet már egyeduralkodóként fogalmazott meg Kaunitz kancellár véleményére 1781 novemberében. Kaunitz az egyik királyi rezolúció kapcsán aggályosnak nevezte, hogy a rendelet szövegében a katolikus vallás „igaz, egyedül üdvözítő vallásként (*wahre, allein selig machende Religion*)” szerepel, és javasolta helyette a „mi szent katolikus egyházunk (*unsere heilige katholische Kirche*)” kifejezés alkalmazását. József azonban elutasította a javaslatot, mert a szöveget nem tervezték nyomtatásban megjelentetni, így azt a kifejezést sem tartotta szükségesnek megváltoztatni, amely úgymond a katolikus egyház lényegét adja.⁵

Ugyancsak Mályusz Elemér hívta fel a figyelmet arra, hogy József intézkedései is csak a Magyar Királyság bevett felekezeteire vonatkoztak. Az egyéb „szekták” kapcsán elődei, különösen Mária Terézia politikáját követte, aki szintén az államra károsnak tartotta tevékenységüket.⁶ Mályusz Pavel Mitrofanov munkájára támaszkodva a csehországi ábrahámítákat vagy deistákat hozza fel például. Őket a göttingeni felvilágosodás jeles képviselője, August Ludwig Schlözer is különös csoportnak nevezte, mert a felebaráti szeretet hangoztatása mellett minden, az állam szempontjából fontos kötöttséget elutasítottak: az eskü és a katonai szolgálat mellett még a házassági köteleket is.⁷ Nem is tartották kereszténynek magukat, csak a tízparancsolatot tekintették magukra kötelezőnek, és minden egyházi hierarchiát elutasítottak. József 1783. márciusi rendelete megparancsolta minden nagykorú férfi és nő Erdélybe telepítését, tizenöt év alatti gyermekeiket pedig a helyi lakosok gondozására bízta. A kemény rendelet egyébként nem sok eredményre vezetett a „szekta” felszámolásában. József még uralkodása végén is fellépett a veszélyesnek ítélt vallási csoportok ellen: 1789. júliusi rendeletével például megtiltotta a mennoniták (az anabaptisták egy csoportja) letelepedését birodalmában.⁸

A vallási türelem programjának meghirdetése természetesen azonnal visszhangra talált a katolikus klérus tagjai között. A történeti irodalom ebből általában az egyháziak merev elutasító álláspontját emeli ki, az újabb munkák is az ellenállást nevezik meg legfőbb

⁵ MÁLYUSZ (1939), 99–100. A nyomtatásra szánt októberi rendeletben azonban a „szent római katolikus (*sacra Romano-catholica*)” kifejezés szerepelt. SINKOVITS (1968), 1049; MÁLYUSZ (1940), 273.

⁶ MÁLYUSZ (1939), 113.

⁷ Schlözert idézi MITROFANOV (1910), 725. 1. jegyzet.

⁸ MITROFANOV (1910), 725–726.

jellemzőként, különösen a főpapság körében.⁹ Másrészt azonban régóta foglalkoztatja a kutatást a klérus azon tagjainak magatartása is, akik a felvilágosodás eszméinek hatására – legalábbis kezdetben – kifejezetten üdvözölték József politikáját, és a felekezeti kérdéseket érintő intézkedéseinek egy részét vagy egészét is támogatták.¹⁰ Ezek egyike volt Marx Anton Wittola, felső-sziléziai születésű plébános. A bresloui jezsuitáknál baccalaureátust szerzett Wittola 1755-ben hagyta el a porosz fennhatóság alá került hazáját, hogy Bécsben folytassa tanulmányait. Hamarosan Christoph Anton Migazzi érsek és a janzenizmus hatása alá került.¹¹ 1774-től a Bécs melletti Probstdorf plébánosaként, valamint könyvcenzorként vált az osztrák katolikus szellemi élet egyik meghatározó alakjává. Mivel Mária Terézia kegyéből 1777-ben magyarországi címzetes prépostsághoz jutott, így a hazai klérus tagságát is gyarapította, noha plébánosi tevékenysége a magyarországi egyházi középréteg helyett mégis inkább az ausztriai alsópapsághoz köti. Műveit a janzenista eszmékhez kötődő lelkipásztori gondolkodás példajaként olvashatjuk.¹² 1781 végén jelent meg névtelenül Bécsben a toleranciáról írt munkája,¹³ melyet még az évi keltezéssel szintén Bécsben, a következő évben pedig Magyarországon, magyar nyelven is kinyomtatnak.¹⁴ Beszédes adat, hogy a fordítás Szerencsi Nagy István református lelkész munkája.¹⁵ A mű aprólékosan tárgyalja a katolikus és a nem katolikus felekezetek viszonyának lehetőségeit, tehát témánk szempontjából különös jelentősége van. Ezért érdemes részletesen megismerkednünk tartalmával. Ebben a korabeli magyar fordításra támaszkodhatunk.¹⁶

Wittola munkája három központi kérdésben fogalmazza meg a katolikus egyház viszonyát a vallási türelemhez: „I. Vajon az igaz katolikusnak szabad-e a hamis vallásban lévőket megszenvedni? II. Meddig mehet ez a megszenvedés az Isten megbántódása nélkül? III. Vajon minden efféle megszenvedés a Katolika Anyaszentegyháznak nincsen-e ártalmára?”

„Meg kell vallanom, hogy ifjúságomba oly értelemben voltam, hogy az igaz katolikusnak a hamis vallásba lévőket teljességgel nem kellene megszenvedni, és hogy minden efféle tűrés vétkes, és lágy meleg, vagyis szinte vallásával nem sokat gondoló keresztényre mutat, akiben sem isteni félelem, sem az Isten dicsősége, és felebarátja idvessége iránt való buzgóság

⁹ BÄHLCKE (2005), 323–347.

¹⁰ Lásd a korábbi kutatás eredményeit bemutató, átfogó igényű összefoglalást: KOVÁCS (1979). A téma legújabb feldolgozása: LEHNER–PRINTY (2010). Lásd továbbá a III. 2. fejezetet.

¹¹ Migazzi és a janzenizmus kapcsolatáról: HERSCHE (1971).

¹² BRANDL (1974), 17–36, valamint HERSCHE (1977), 251–273.

¹³ *Schreiben eines österreichischen Pfarrers über die Toleranz nach den Grundsätzen der katholischen Kirche. Von einem wahren Diener in Jesu Christo.*

¹⁴ PETRIK (1891), 462.

¹⁵ BELLÁGH (1990), 419.

¹⁶ A Wittola művéből vett idézeteket a betűk hangértékét megtartva, de a mai helyesíráshoz igazítva közlöm.

nincsen. Azomba harminc esztendőök elfolyása alatt az én szent vallásomat az Isten beszédéből, a Katolika Anyaszentegyháznak eleitől fogva szakadatlanul megvolt tudományából, a Szent Atyák írásaiból, és az Anyaszentegyház históriájából minél többet tanultam, annál jobban meggyőződtem afelől, hogy egyedül csak az a jó katolikus, aki minden embereket, s következésképpen a hamis vallásban lévőket is örömmel megszenvedí.” Kezdi Wittola egyértelmű szavakkal tárgyának előadását. Álláspontja mellett természetesen a felebaráti szeretettel érvel, utalva a jézusi tanításra. Az eretnekek szeretetéről szerinte különösen az irgalmas szamaritánus története adott példát. „Az elszenvedés (*tolerantia*) az én ítéletem szerint legkisebb grádusa a szeretetnek. Minthogy tehát a Krisztus beszéde szerint az eretnekeket is mind szintén más egyéb embereket szeretni tartozunk, miképpen kérddhetik mégis az ő tanítványi, hogy vajon szabad-é nékiek azt megszenvednie? Mintha éppen azt akarnák kérdeni, hogy vajon szabad-é nékiek az ő isteni tanítójoknak fő parancsolatját egészen megtartaniok.”

Másrészt viszont az Istentől kinyilatkoztatott vallásnak az üdvösséget és a boldogságot kell szolgáltatnia. „Hát buzgó szolgája-é az Istennek, aki megszenvedí, hogy a gyomok az ő urának szántóföldét benőjék, nem igyekeztvén azt kiirtani?” Erre azonban ez Jézus válasza: hagyjátok felnőni a búzát és a konkolyt az aratásig, nehogy a konkolyt szedvén a búzát is kigyomláljátok.¹⁷ Tehát „az igaz katolikusnak nemcsak lehet, kell is a hamis vallásokat elszenvednie. Mert hiszen, egy jó katolikust sem lehet gondolni, aki egyszersmind jó keresztény nem volna, sem jó keresztényt, aki az ő felebarátját nem szeretné, sem pedig olyan felebarát szeretőt, aki azt, akit szeret, el nem szenvedné.”¹⁸

A második kérdésre adandó válasz előtt szükségesnek tart egymástól elválasztani néhány dolgot: „más az Anyaszentegyházbéli megszenvedés, más ismét a polgári társaságbéli. E viszont kétféle, tudniillik vagy csupán kegyelemből való megszenvedés, vagy pedig törvények által alkudt vallás-béli szabadság. De még a személyeknek megszenvedése között, és azok tévelygéseiknek megszenvedései között is nagy különbség vagyion. *Szeressétek az embereket*, úgy mond, Szent Ágoston *és töröljétek el a tévelygéseket.*”¹⁹

A tévelygők kirekesztése az egyházból azonban az Apostol intése szerint²⁰ csak annyit jelenthet – tér rá a szerző a második kérdés megválaszolására –, hogy nem tartunk velük közös istentiszteletet, nem hallgatjuk prédikációjukat és nem olvassuk téves könyveiket. „Egyszóval, valameddig az Eklézsiát nem akarják hallgatni, mindaddig olybá kell őket

¹⁷ Mt 13, 29–30.

¹⁸ Vö. Róm 13, 1.

¹⁹ WITTOLA (1782), 8–15 (kiemelések az eredetiben).

²⁰ Vö. Tit 3

tartanunk, mint pogányokat, és nyilván való bűnösöket, akikkel a vallás dolgaiban társalkodni nemcsak illetlen, hanem veszedelmes is az Isten fiainak, és az ő megbántására válhatik.” Velük csak a papok beszélhetnek a vallásról.

„De Isten őrizzen, hogy mi a pogányokat és publikánusokat²¹ is szeretni és megszenvedni megszűnjünk. Mert így, ami a kereszténynek soha sem lehet szabad, csakhamar az ő üldözőik is lennénk, amint hogy az el nem szenvedéstől a valóságos üldözésig csak egy lépés vagyon, vagyis inkább, az üldözés csak külsőképpen való kiomlása az el nem szenvedésnek.” Tehát a hitetleneket és az eretnekeket is annyira kell megszenvedünk, mint amennyire a felebaráthoz való keresztényi szeretet kötelességei terjednek. Különösen igaz a keresztényi szeretet gyakorlása az olyanokra, akiket az uralkodó megtűr, nemcsak a szeretet parancsa szerint, hanem az isteni rendelés szerint, hiszen az ő parancsa, hogy engedelmeskedjünk az ország fejedelmének.

„Úgy de nem megvesztegetői-é az eretnekek a kijelentett vallásnak? [...] Nem parancsolja-é az Isten sok ízben az Ótestamentomban a maga választott népének, hogy az ő ellenségeit törölje el? Hogy szenvedheti el hát már ma őket egy keresztény az Isten megbántása nélkül? Főképpen a fejedelem, akinek az Isten a fegyvert, a gonosztevőknek rettegetésekre adta kezében, miképpen engedhet vallásbéli elszenvedést, és oltalmat ilyen gonosz embereknek az Istenfélőknek ártalmokra?

Így szoktak a barátok és az ő utánok hallgatók bölcselkedni. Mert meg kell vallani, hogy az üldözésnek lelke, mi közöttünk katolikusok között, és a barátoknak, főképpen pedig a kolduló barátoknak birodalma egyidejű. De igen könnyű erre a felelet. Amit ők erre a dologra az Ótestamentomból oly örömet szoktak előhozni, éppen olyan nagy becsületükre szolgál ónékiek, mint az Istentől a papoknak adatott dézsma jussok, és az ő beszédén fundáltatott, személyes és adótól való szabadságokról, a menedékhelyekről s több effélékről való tudományok...”

„Ők [az eretnekek] az Isten ellenségei. De avagy nem tulajdon az ő ártalmokra vagyon-é ez? Nem elég boldogtalanok-é ők ez által, ha szinte mi nem üldözzük is őket? Mit tehetnek ők a Mindenhatónak?”²² Az „eretnekek” szabad vallásgyakorlatának megengedése azonban nem jelenti azt, hogy a fejedelem azokat is köteles megtűrni, akik a békesség ellen vannak. „Az Eklézsia pásztorinak sem kell az efféle ártalmas embereket tunya szemekkel nézni, mert a szeretet mindég munkás. Csakhogy semmi más fegyverrel nem kell ellenek élni, csupán csak azzal, amelyet a Krisztus az ő kezekbe adott. Tartoznak a magok nyájokat a farkasok ellen

²¹ A vámosokat (a latin *publicanus* szóból).

²² WITTOLA (1782), 16–23.

inteni és oltalmazni. Tartoznak helyt állani akkor, midőn a farkasok eljönnek. Tartoznak magokat mindég készen tartani, azoknak, akik őket a viadalra kihívják számot adni. A magok juhaikat a katolika hitben, azaz abban, amelyet *minden időben, mindenütt, minden keresztények hittének*, szorgalmasan oktatni, és a józan tudománynak mindennemű ellenségeit fundamentomosan megcáfolni.

Úgy, de hátha eretnekek minket üldöznek? Akkor meg kell nékiek mutatnunk, hogy nekünk erősebb hitünk van az Istenben, mint nékiek, nem is kell őket viszontag üldöznünk.” Mint ahogy az Evangélium is tanítja: Imádkozzatok az üldözőitekért.²³ Úgy kell velük bánni, mint akik nem tudják, hogy mit cselekszenek. Nazianzi Szent Gergely példája is erre tanít: amikor őt az ariánusok megtámadták és kövekkel dobálták, nem jelentette fel őket a császárnál, mert akkor ugyan megbűnhődtek volna, de nem tértek volna meg.²⁴

„De talán ezt veti valaki ellenül: avagy a Katolika Anyaszentegyház nem imádkozik-é az eretnekeknek kiirtatásokért? Én azt felelem: nem, hanem csak az eretnekségeknek kiirtatásokért, amelyet is ő, mint az embereknek igaz anyja, nem szenvedhet el. Könyörög Nagypénteken minden mise alkalmatosságával az ő megtérésekért, és így világos jeleit adja mindenkor az ő szeretetének.²⁵

Úgy de hát az Inquisitio, és más erőszakos eszközök által az eretnekeknek kiirtatásokat, avagy csak nem hagyta-é helybe? Oh éppen nem! Voltaire és más némely viszketeges elméjű emberek ezt az irtóztató botránkozást az Eklézsiának tulajdonítják ugyan, mindazáltal nem kell nekünk ezeknek értelmeket követnünk, hanem [...] szorgalmason megkülönböztessük azt, amit az Eklézsia cselekszik attól, amit az Eklézsiaiban a polyvák, és konkolyok cselekszenek. Sohult sem ígérte azt a Krisztus, hogy az ő szántófölde konkoly nélkül, és az ő szérűje polyva nélkül lésson. Csak a hitván és barátoktól elcsábított főpásztorok és papok voltak annyiban üldözői az eretnekeknek, amennyiben ők az Eklézsiának lelkéről, és az ő előttük volt szent tisztai társaiknak példájokról elfelejtkeztek. [...]

De vajon, ha a pápáknak, püspököknek, és más lelkipásztoroknak sokaságokat tekintjük, akik egynéhány száz esztendőktől fogva úgy vélekedtek, hogy ők azzal az Istennek tetsző szolgálatot tésznek, ha eretnekeket mészárolnak fel Őfelségének, nem azt lehet-é abból kihozni, hogy az üldözésnek lelke a Katolika Anyaszentegyháznak lelke legyen? Semmiképpen nem. Ha szintén feltésszük is, hogy a feljebb említett vádban semmi szerfelett

²³ Mt 5,44

²⁴ WITTOLA (1782), 25–27.

²⁵ Ez a nagypénteki liturgia egyik könyörgésére utal, amely a liturgikus reform előtt így szólt: „Könyörgünk az eretnekekért és a szakadárokat, hogy a mi Urunk Istenünk szabadítsa meg őket minden tévtantól és a szent és apostoli katolikus Anyaszentegyház kebelébe visszavezetni méltóztassék” (Szunyogh Xavér Ferenc fordítása).

való öregbítés nincsen. A tisztátalan állatoknak sokasága, melyet ez az Istentől kormányoztatott Bárka magával viszen, nem süllyeszti azt el. Hová futnának különben a választottak az özönvíz elől? Ha szintén a kevesebb számot tészik is a *toleráns* és az idegen vallásúakhoz szeretettel lévő püspökök máj időben, csakugyan nem kevés számúak: mivel ők, magokat mind tudományokkal, mind cselekedetekkel az egész anyaszentegyházi régiséghez foglalják, és az ő részeken, a Katolika Anyaszentegyházról tiszteltetett ezerszámú püspökök vagynak, mert a Katolika Anyaszentegyház nem ma kezdődött.”

Végül rátér a harmadik kérdés megválaszolására is: „...az Istennek felebaráti szeretetről való parancsolatján fundáltatott, és az eretnekeknek, sem tévelygéseikre, sem vélek való ártalmas társalkodásra ki nem terjeszkedő elszenvedése a hamis vallásban lévőknek, a Katolika Anyaszentegyháznak nem árt s nem is árthat.”

Azt lehet ez ellen felhozni, hogy az eretnekek ezzel csak még jobban felbátorodnak. Ez azonban nem baj, mert így csak még szabatosabban megfogalmazzák tételeiket, amelyeket így annál könnyebb lesz megcáfolni. „Az Anyaszentegyháznak tagjai pedig az ilyen megcáfolásokból épületet vesznek, holott ellenbe a gyengébbek némünémű tiszteletekre indíttatnak, hogyha üldözésünkkel a mártíromságnak színét adjuk nékiek. [...] Mít tehet a szegény, hamis hitű, ha őtet a mi földünkől kitoljuk, egyebet, hanem hogy eretnekek tartományába mégyen, ahol soha egész életében több katolikus oktatást nem fog hallani. Holott ha közöttünk maradott volna, könnyen találhatott volna valami Istenfélő papra, aki őtet az Apostol parancsolatja szerint minden békességes tűréssel és tanítással az ő bal vélekedéseiből kivette volna. S vajon kicsoda tartozik már ő lelkéről és az Anyaszentegyháznak káráról számot adni, én úgy gondolom, az ő üldözője.

Úgy de az eretnek sokkal gonoszabb, hogy sem magát az igazságnak és szeretetnek szelíd útján igaz útra vezéreltetni engedje. Megvallom, a barátok mi bennünk az eretnektől mindég ilyen vélekedést csináltak. Én pedig inkább úgy nézem őket, mint betegeket, akiknek a mi szeretetünkre annyival nagyobb szükségük vagy, mennél kevésbé érzik a magok betegségeket. Miért kelljen nékem az én felebarátomat azért gyűlölnem, hogy ő az ő lelkére nézve halálos beteg? A hit Isten ajándéka. Mikor valakit a mi atyánkfiai közül látunk, hogy néki nincs hiti, akkor tartozunk a minden jóknak adóját kérni, hogy azt adja meg néki, de senkiben is azt bortal belé nem verhetjük.”²⁶

Kívánatos lenne, hogy mindenki az igaz hitben éljen, ahogy az is, hogy mindenki egy nyelvet beszéljen, és békességben legyen. Azonban miként Ádám pártütésének bélyegét is

²⁶ WITTOLA (1782), 28–36.

hordozni kell maradékainak, úgy az előbbi sem fog bekövetkezni, Krisztus országa pedig csak azokra tartozik, akik azt fiakként fogadják el. „Nem kell-é hát a buzgó katolikusnak főképpen pedig a papnak, ezen országnak kiterjesztésében buzgólkodni? Igenis kell, de csak azok által az eszközök által, amelyek által azt az apostolok az egész világon kiterjesztették. Vajon gondolja-e Kegyelmed, Kedves Barátom, hogy a dominikánus barát, aki mint inquisitor még inkább szeret vala fiskus, mint életnek és halálnak ura lenni, hogy továbbá a jézsuita, akit mint udvari gyóntató pap, az úgynevezett vallásbéli tanácskozásokban (*conferentia*) kiáltásával minden minisztereket meghaladott, és az ő császárához eképpen szólott: a törökkel való hadakozásban semmi szerencséje, sem pedig a házában áldása nem fogna lenni, eretnekeket el nem törli, templomaikat le nem rontja, gyermekeiket el nem szedi és könyveiket meg nem égetteti; gondolja-é, hogy ezek az emberek a Krisztus országának terjesztésén buzgottak volna? Oh! Szükség felett is meg vagyom a bizonyítva, hogy ők csupán csak az ő magok országoknak kiterjesztésében, amely egészen ebből a világból való, munkálkodtak.”²⁷

Az ilyen üldözésektől az eretnekek csak megerősödnek, ez pedig az Anyaszentegyháznak nem kívánatos, hanem egyenesen káros. Ezenkívül az erőszak az eretnekek megtérítését is lehetetlené teszi. Az eretnekekkel való békés megegyezés jó példáját adják a szent püspökök (Ágoston és társai) donatistákkal szembeni békés fellépése. Ők voltak képesek megszüntetni ezt az eretnekséget, nem a császárok, akik erőszakot alkalmaztak velük szemben.

Erre azt mondják „a világ szerint bölcsekedő papok”, hogy más időben más eszközök szükségesek. De az Anyaszentegyházban mindig csak szakadással járt az eretnekek üldözése. Mert a tőle elszakadt gyülekezetek a teher alatt csak növekedtek. Magyarország és Lengyelország is ide tartozik. „Próbáljuk meg tehát minden tartózkodás nélkül, beszéljünk a mi tévelygő atyánkfiaival barátságosan afelől, ami Jeruzsálemnek békességére szolgál.”²⁸ Alig ha ötven esztendeig való *tolerantia* után az egész szakadásnak vége nem szakad. Főképpen, ha az Isten az ő népének kegyelmes lévén a romai udvari csapodároktól mind ekkoráig meggátoltatott reformációt valamely szabad conciliumban (*egyházi gyűlésben*) megengedéni, és a katolikus fejedelmeknek karját a barátoknak szörnyű országok ellen megerősíténi: melyért is néki éjjel nappal tartozunk könyörögni.

Mert a barátok, főképpen az újabbak, nemcsak a valóságos eretnekek ellen való üldözésnek lelkét sugallották belénk szüntelenül, de még az Anyaszentegyház kebelében is mindenütt eretnekeket láttak.” Pedig a barátok által üldözött keresztények sokszor jobb katolikusok

²⁷ WITTOLA (1782), 36–37.

²⁸ Vö. 122. (121.) zsolttár.

voltak, mint gyalázóik. „Azoltától fogva, hogy a szerzetesek idejüket inkább a világon való uralkodásra, és az udvari mesterkedésekre adták, mint a könyvek olvasására, főképpen pedig mioltától fogva a bullajátékot feltalálták: azolta nincs vége-hossza az eretnekké tételnek. [...] Nosza tehát megvetvén minden előre bévett baráti balvélekedéseket, bátorsággal higgyük el, hogy a keresztényi vallásbéli elszenvetés (*tolerantia*) az Isten Anyaszentegyházának nemcsak nem lehet ártalmas, de sőt inkább az ő hasznára szolgál, mivel az az elméket öszve békélteti, és így reménységet fundál az ő elveszett fiainak visszatérések iránt.

Ami az Anyaszentegyháznak valóságos kárt okoz, a nem egyéb, hanem az a visszaélésekben (*abususokban*) való nyakas megátalkodása sok papoknak, amelyben a mi tévelygő atyánkfiai eleitől fogván megbotránkoztanak, mint példának okáért a képeknek babonás tisztelete, a magok hasznokat üzö társaságok, (*fraternitasok*) a mesés ereklyék és több félek.”

A szerző végül összegzi a toleranciáról vallott elveit. „Következésképpen az én egész vélekedésem az, hogy egy jó katolikus a hamis vallásba lévőket nemcsak elszenvedheti, hanem ama szeretetről való nagy parancsolat ereje szerint is tartozik örömet elszenvedni, és hogy az őhozzájók való meg-szenvedése oly messze, ameddig a felebaráti szeretetnek kötelessége elér, minden tartózkodás nélkül kiterjedhet, és hogy ez elszenvedés, az igaz Anyaszentegyháznak nemcsak nem ártalmas, sőt hasznos. Aki üldözi az embereket, elszeleszti azokat, aki pedig elszenvedi, egybegyűjti őket.[...]

Én bizonyára azt tartom, hogy az Isten minden *tolerans* fejedelmeket, akik a tudatlan és rosszul neveltetett papok kegyetlen uralkodását, a toleranciáról kiadott keresztény törvények által megzabolázzák, mint az ő Anyaszentegyházának jótevőit meg fogja áldani. Mivel ők eszerint nem csak a *tolerans* püspököket, amilyenek Istennek hála, mái napon alkalmas számmal vagynak, jobb papságnak nevelésében és mindennémű *abususoknak* eltörlésében megsegítik, hanem az ő dicséretes példájokkal minden katolika vallást nem követő fejedelmeket, akik minket katolikusokat a magok országokban üldöznek, vagy a minket való megszenvedésre felindítják, vagy pedig megszegyenítik őket, ha üldözök akarnának maradni.”²⁹

A művet Wittola 1781. szeptember 24-ére, tehát még az osztrák türelmi rendelet kiadása előtti időpontra dátumozta, de nehéz nem kihallani a szövegből II. József egyházpolitikájának irányvonalát. A keresztényi türelem uralkodói megfogalmazása mellett kifejezetten kritikus hangot üt meg a szerzetesrendekkel, különösen a józsefi politika által leginkább elvetett

²⁹ WITTOLA (1782), 38–48.

kolduló rendekkel, valamint a jezsuitákkal kapcsolatban. Az sem véletlen, hogy a magyar fordítás röviddel az eredeti megjelenése után, tehát nem sokkal a türelmi rendelet magyarországi publikálását követően napvilágot látott. Gyanúnk nem alaptalan: a művet Wittola az Államtanács megrendelésére írta. A szentszéki reakció sem maradt el: majdnem pontosan két évvel a mű megjelenése után, 1783. szeptember 26-án indexre került Wittola munkája.³⁰ De az irat német nyelvterületen is komoly visszhangra talált, ezt jól mutatja, hogy a szerző egy második és egy harmadik iratot is készített a toleranciáról.³¹

Két évvel Wittola munkájának megjelenése után Bécsben Batthyány József hercegprímás tevékenységéről jelent meg egy rövid német nyelvű írás, melynek szerzőjeként a Wille nevet tüntették fel.³² E név mögött a kor ismert publicistája, Leopold Alois Hoffmann bújik meg. Az irat két település anabaptistáinak katolikus hitre térítését mutatja be, melyben a szerző megfogalmazása szerint Batthyány prímásnak a más felekezetűekkel szembeni türelmes magatartása mutatkozik meg.

Szobotist és Nagylévárd lakói hosszú évekkel azelőtt csatlakoztak az újrakeresztelők „szektájához”. Később egyre inkább áttértek a katolikus hitre, de ezt nem meggyőződésből tették. Ezt bizonyítja a szerző szerint az is, hogy a közösség később újra visszatért a korábbi hitéhez, a végén pedig úgy tűnt, már nem is tudták, miben hisznek. Erről értesült a hercegprímás és megsajnálta ezeknek az embereknek a sorsát és tévelygését. Ez az atyai együttérzés pedig fontos döntésre sarkallta. Döntése a szerző szerint illett a püspöki méltósághoz, és távol állt a korábbi idők üldözéseinek szellemiségétől. Ez is jól mutatja, hogy Isten ezekben az időkben mind több olyan embert támaszt, aki a béke és a türelem szellemétől vezérelve kormányozza egyházát és a tévelygőket helyes útra tereli.

A prímás el akarta kerülni a kényszernek még a látszatát is, ezért az ország legkiválóbb embereiből küldött néhányat követül a két településre, azzal az egyetlen utasítással, hogy jóságosan és barátságosan vizsgálják ki az ügyet, és tartózkodjanak minden olyan eszköztől, amely nem a meggyőzést és a szívek valódi megtérését szolgálja. A Szobotistot felkereső küldöttségnek tagja volt az esztergomi főszékeskáptalan egy kanonokja és az illetékes esperes, Nyitra vármegye részéről egy szolgabíró és egy megyei esküdt. Nagylévárdra a pozsonyi társaskáptalan egyik kanonokja, Pozsony megye részéről pedig szintén egy szolgabíró, valamint két esküdt látogatott. Ők azon fáradoztak, hogy a két település lakosait

³⁰ BRANDL (1974), 101. 103.

³¹ Zweytes Schreiben eines österreichischen Pfarrers über die Toleranz nach den Grundsätzen der katholischen Kirche. Wien 1782. Des bekannten österreichischen Pfarrers drittes Schreiben über die Toleranz, nach den Grundsätzen der katholischen Kirche. Wien 1782. BRANDL (1974), 105. 67., 68. jegyzet.

³² HOFFMANN (1783).

barátságos rábeszélés útján nyerjék meg úgy, hogy elmagyarázzák nekik a lelkükre leselkedő veszélyt, és a katolikus vallás tanításának valódi szellemiségét. Ennek hatására mindkét faluból követeket küldtek Pozsonyba, hogy értesítsék a pópópást igaz és önkéntes megtérésükről. A pópópás atyai jószággal fogadta őket, és azzal a tanáccsal bocsájtotta őket útjukra, hogy mindent, amit tesznek, jól gondolják át.

Így lassan elérkezett az a nap, amikor nyilvánosan letették a katolikus hitvallást. Ezen a napon Nagylévárdon egy ferences szerzetes mondott szentbeszédet, amely igen hatásos volt, és az újonnan megtérteket megerősítette elhatározásukban. Ezután ünnepeles misét tartottak, és mindenki letette a hitvallást. A hitvallók egyike azonban elhúzta a kezét az evangéliumos könyvről, mondván: nehezebbre esik az eskü letétele. Öt elbocsájtották és azt tanácsolták neki, hogy nyugodjon meg kétsége felől és hagyja magát meggyőzni. Az ezt követő beszélgetés után ismét visszatért, és buzgón kérte, hogy letehesse a hitvallást, amit meg is tett. A vármegye képviselői egyébként sem mulasztották el, hogy meggyőzzék és megnyugtassák az újonnan megtérteket. Ezért állhatatosságuk jeleként összegyűjtették velük és a plébánia udvarára hordatták a káros könyveiket. Ezt a kényszer nélküli követelést (*zwanglose Forderung*) olyan készségesen teljesítették, hogy a jóemberek néhány gyanún felül álló és nem kártékony könyvet is átadtak. Ezeket visszaadták nekik, a káros könyvek helyett pedig hasznos lelki irodalmat és imakönyveket kaptak. Mindenkinek, aki „hamis (*unächt*)” bibliát hozott a plébánia udvarára, „valódit” adtak, és más jó katolikus könyveket osztottak ki és osztanak ki ma is. Az események során a pópópás egyszer személyesen is megjelent a településeken, atyai jószággal intette és tanította az embereket, szeretettel és törődéssel bátorította őket a további állhatatosságra.

Eddig a történet. A szerző összefoglalásképpen kiemeli, hogy ez az eset is azt bizonyítja: az embert szeretettel és gyengédséggel minden jóra rá lehet venni. Krisztus tanítása megtalálja az utat a szívekhez, ahogy maga a Megváltó is tanította. Nem kétséges – folytatja a mű érvelése – , hogy ezek az emberek, akik ilyen módon önként felhagytak tévedéseikkel, megmaradtak volna benne, ha a spanyol inkvizíció szellemében bántalmazták és kényszerítették volna őket. Nem kételkedhetünk benne, mert egy másik tény bizonyítja, hogy más esetekben nyakasok maradtak, mert akkor erőszakkal és üldözéssel akarták őket a katolikus hitre kényszeríteni.

Korábban a jezsuiták próbálkoztak a saját módszereikkel e települések térítésével. Az ő eszközüik azonban a fenyegetés és szidalmazás, érveik pedig a botütések voltak. Ez oda vezetett, hogy felkorbácsolódtak a kedélyek, a szívek pedig megkeményedtek. „Istennek hála, ezt a térítési módot a sötétség más művével együtt, mely a korábbi időket károsította,

megsemmisítették. Istennek hála, aki hűséges pásztorokat állított nyája elé, olyanokat, akik a béke és a gyengédség szellemével terjesztik őt a hívek szívében! Ezek azok az utak, amelyeken a juhokat az akolba lehet vezetni. Ezek voltak azok az utak, amelyen Krisztus és apostolai megnyerték a lelkeket és a megtérítették őket. És ők parancsolták meg, hogy mindenki, aki lelkeket akar téríteni, ezt az utat járja. [...] Hála a méltó püspöknek, Magyarország prímásának, akinek rendelkezésére ez a megtérés így végbe mehetett és befejeződhetett! Hála az egész katolikus egyháznak! Példája legyen az ő számára jutalom, másoknak pedig követendő példa és a fanatizmus szégyene.”

Ha jobban szemügyre vesszük a szöveget, akkor a szerző érzelmes előadásmódja mögül végső soron a felekezetszerveződés korának térítési eszközei bújnak elő: a település lakóit először meggyőzik vallásuk hibás és káros voltáról, akik ezt követően nyilvános formában, a hitvallást letéve áttérnek a katolikus hitre. A régi tanokat tartalmazó vallási műveket begyűjtik tőlük, és gondoskodnak katolikus lelkeségi művek elterjesztéséről. Ezzel kapcsolatban a kései olvasó szemében egyenesen cinikus megjegyzésként is hathat a szerzőnek az a megfogalmazása, hogy az áttértek buzgóságából gyanún felül álló könyvet is átadtak, amelyeket a „jóságos” térítők visszaszolgáltattak nekik. Hiszen a világért sem a könyvek megsemmisítése, csak a tévelygőknek az igaz útra terelése volt a céljuk. A műben felbukkanó, bottal térítő jezsuiták felemlegetése azonban már jól mutatja, hogy itt a korszellemnek megfelelően „áthangszerelt” történettel van dolgunk.

Bodi László a mű szerzőjét, Leopold Alois Hoffmannat az új jozefinista értelmiség tipikus képviselőjének tartja. 1760-ban született Csehországban, ugyanúgy a breslauer jezsuita egyetemen tanult, mint Wittola, de nem lépett egyházi pályára, hanem tanulmányai elvégzése előtt Prágában telepedett le, és publicisztikáiból, valamint házitanítói állásból tartotta fenn magát. Nem sokkal később már Bécsben találjuk, mint a jozefinista reformok egyik legodaadóbb hívét. Itt indította el hetilapját, mely a bécsi katolikus prédikációk kritikájával foglalkozott (*Wöchentliche Wahrheiten für und über die Prediger in Wien*), rögtön kiváltva ezzel Migazzi érsek ellenállását. Az udvar támogatásával azonban a kiadvány nagyon népszerű lett Bécsben, ezerkétszáz példányban jelent meg. A kiadvány szerkesztésébe több egyházi reformer, köztük Wittola is bekapcsolódott. A hetilap 1782 áprilisától két éven keresztül jelent meg, tehát a jozefinista egyházpolitika kibontakozásának időszakában. Az időközben a bécsi szabadkőművesek közé belépett Hoffmann ezt követően a *Realzeitung* munkatársaként dolgozott, majd 1784-ben a pesti egyetemre kapott professzori kinevezést. Később fokozatosan eltávolodott a felvilágosodás ideológiájától és a szabadkőművességtől, besúgóit megbízatást vállalt, végül a felvilágosodás- és forradalomellenes propaganda egyik

markáns képviselőjévé vált.³³ A magyar történeti irodalom leginkább a II. Lipót trónra lépésekor megjelent két röpirat, a *Babel* és a *Ninive* szerzőjeként tartja számon. E két pamflet az 1790 júniusára összehívott országgyűlésre időzítve hevesen támadta a magyar rendek kiváltságait az uralkodói felségjogokkal szemben. Nem csoda, hogy pálfordulása miatt Hoffmann a kortársak heves támadásait volt kénytelen kiállni.³⁴

A műben leírt események történeti háttere a következő. 1546-tól kimutatható a habánok szobotisti jelenléte, akik a többi anabaptista csoporthoz hasonlóan zárt közösségekben éltek. Hozzájuk a következő évben újabb betelepülők csatlakoztak. Már az 1548. évi országgyűlés törvényt alkotott kiűzésükről,³⁵ ezért el kellett hagyniuk otthonaikat, de néhány év múlva visszatérhettek: 1553-ban már lelkészt avattak. 1622-ben a Morvaországból elűldözött anabaptistákkal növekedett a számuk. A felekezeti üldözésük az 1670-es évek eseményeivel összefüggésben indult meg: 1674-ben Szelepchény György prímás, 1688-ban pedig Kollonich Lipót, akkori győri püspök és kamaraelnök kísérelte meg katolikus hitre térítésüket, eredménytelenül. Ezután hosszú évtizedekig nem háborgatták őket, míg 1762-ben Mária Terézia rendeletet nem adott ki áttérítésükről. Ennek nyomán jezsuita térítők érkeztek Szobotistra, katolikus irodalmat terjesztettek közöttük, imaházaikban prédikációt tartottak, az ellenszegülők hangadóit kolostorba zárták és megbotozták, a katolikus hitre tért habánoknak pedig kiváltságokat adtak. A gyermekeket katolikus hitoktatásban részesítették. A térítés mégsem volt teljesen „sikeres”, mert Szobotiston 1863-ig fennmaradt az anabaptisták vagyonszociális közössége.³⁶

Nagylévárdon 1588-tól biztosan működött anabaptista gyülekezet, 1597-ben már két prédikátor is szolgált itt. A 17. század folyamán Nagylévárdot sem kímélték a háborús pusztítások, de felekezeti üldöztetésükről először 1688-ból van adat. Nyilván a szobotistiek elleni fellépéssel egy időben Kollonich Lipót megparancsolta a nagylévárdi anabaptisták gyermekeinek megkeresztelését. A győri püspök fellépése itt is eredménytelen maradt, pedig Nagylévárdon, mint a település földesura is intézkedhetett. Ezután Rákóczi kurucainak zaklatását leszámítva nyugodt időszak következett a nagylévárdiak életében, de Mária Terézia valláspolitikájával összhangban itt is megjelentek a jezsuita szerzetesek, 1761-ben már könyveket koboztak el az anabaptistáktól. Később a Helytartótanács rendszeresen ellenőrizte áttérésüket.³⁷ A II. József uralkodása alatt történt események a kutatások alapján is ismertek:

³³ BODI (1995), 128–138, 237–238.

³⁴ GAÁL (2003).

³⁵ 1548. évi XI. tc.

³⁶ KIRNER (1935).

³⁷ KIRNER (1937).

1782-től újramezkezdtek a könyvelkobzások, Szobotistra pedig még 1787-ben is ellátogatott egy exjezsuita térítő, hogy német és szláv nyelven prédikáljon a habánoknak.³⁸

Hoffmann műve tehát egybecseng a későbbi kutatás eredményeivel, mind a Mária Terézia uralkodása alatti, erőszakos cselekményektől sem mentes térítésekre, mind pedig az 1780-as évek eseményeire vonatkozóan. Bár a mű kicsengése egészen mást sugall, végül is nem sokban különbözött a József uralkodása alatti gyakorlat a korábbiaktól, de úgy látszik, ez sem érte el a kívánt hatást.

Harmadik forrásunk egy 1783-ban megjelent, szintén anonim röpirat,³⁹ mely a protestánsok sérelmeit sorolja fel a magyarországi klérus hatalmával, különösen a türelmi rendelet végrehajtásának megakadályozásával kapcsolatban. Joachim Bahlcke meggyőzően érvel amellelt, hogy a mű szerzője a kor ismert alakja, Benczur József.⁴⁰ A munka, bár szinte kizárólag magyar vonatkozású, mégsem jelent meg magyar fordításban, pedig a fordítás elkészült, de máig kéziratban maradt.⁴¹

II. József türelmi rendeletének végrehajtása elé a szerző szerint a Magyar Királyságban gördítették a legtöbb akadályt, pedig itt úgymond a lakosság fele protestáns. Vallásszabadságuk nem uralkodói kegy kérdése, de nem is csak a törvényektől függ, hanem a katolikus és protestáns rendek közötti szerződések is garantálják, és mindenekelőtt a szuverén erdélyi fejedelmek és a magyar királyok között köttetett békeszerződések. Ezekből pedig nyilvánvaló, hogy a katolikus rendeknek nincs joga korlátozni a protestáns vallásgyakorlatot. A nagyhatalmú katolikus egyházi és világi méltóságok befolyása csak politikai kérdésekre terjed ki, de ettől nem függhet a vallás ügye.

A Magyar Királyságban négy rend van, de csak politikai értelemben. Felekezeti szempontból kettő: katolikus és protestáns, vagyis a magyar társadalom *Corpus Catholicorum* és *Corpus Evangelicorum* formációra oszlik. A katolikus részhez tartoznak a katolikus és görög egyesült prelátusok, grófok, bárók, nemesek és polgárok, az evangélikus, vagyis protestáns corpusba pedig azok a grófok, bárók, nemesek és polgárok, akik a két bevett protestáns felekezet egyikét vallják magukénak. Ez utóbbiak a Bocskai, Bethlen és Rákóczi fejedelemmel kötött békék alapján egyenrangúak a másikkal.

A türelmi rendelet 1781. októberi publikálása után a protestánsok azt hitték, hogy mindenhol építhetnek templomot és iskolát, ahol száz, százhusz vagy még több protestáns

³⁸ SZEBENI (1998), 142–143

³⁹ BENCZUR (1783).

⁴⁰ BAHLCKE (2005), 314.

⁴¹ OSZKK Quart. Hung. 253. „Egy bécsi embernek levele, valamely Római Szent Birodalomban lakozó magyar barátjához, melyben a tolerancia vagy vallásbéli türedelem állapotja s dolga Magyarországbán, s annak előmenetele és akadályai bátran és szabadon megvizsgálatnak.”

lakik. A szerző szerint ötszáz ilyen település van az országban. Mégis csak 1782 novemberében kapták meg az első engedélyt Bazin számára. De ott sem a nyilvános, hanem csak a magán vallásgyakorlatra, azzal a korlátozással, hogy az alkalmazott lelkészek nem keresztelhetik meg az újszülötteket, nem eskethetnek és nem temethetnek. Valamint nem építhetnek saját költségükön evangélikus iskolát, hanem gyermekeiket a rendelkezésre álló katolikus iskolákba kell járatniuk. Ez pedig ellentétes a türelmi rendelettel. Itt is és más esetben is bebizonyosodott, hogy a Helytartótanács vallásügyi bizottsága bírálta felül az uralkodó rendeletét. Ez a bizottság a hercegprímásból, két címzetes püspökből és néhány fiatal, tapasztalatlan és rövidlátó tanácsosból áll. Az ő döntéseiket csak felületesen tárgyalja a tanács, és ritkán bírálja azokat felül.

A tolerancia magyarországi siralmas helyzete elsősorban a püspökök és érsekek szinte korlátlan hatalmának következménye. Ennek a „Szent Ligának” a feje a bécsi bíboros érsek,⁴² aki a váci püspökséget is bírja, valamint az egri püspök.⁴³ Utóbbi az ország leggazdagabb prelátusa. A mostani egri püspök pedig az egyik leghatalmasabb magyar mágnáscsaládból való. Ezenkívül nagy befolyása van a Helytartótanácsban és a Kancellárián. Egyházmegyéje hét vármegyére terjed ki. Majdnem minden felső-magyarországi főispáni kinevezés tőle függ, akiket ezért mintegy hűbéri függésben tart. De a legtöbb jelenlegi magyarországi püspök is az ő kreatúrája, és tőle kapja az utasításokat.

Ettől a két főpaptól függ az összes többi prelátus Magyarországon. Minden eszközt megragadnak, hogy a megyéket a püspökökön és az örökös főispánokon keresztül kézben tartsák. Ezek pedig minden olyan uralkodói rendelet végrehajtását megtagadják, amely nem áll érdekükben. II. József trónra lépésekor a klérus ismét megpróbálkozott azzal, hogy emlékiratban bebizonyítsa: a protestánsok csak megtúrt felekezetűek az országban, de az uralkodó belátta, hogy a 16. századi tolerancia eltörlése csak a vizsalyt és a török igát hozta az országra. Így protestáns alattvalóinak lelkiismereti és gondolatszabadságot (*Gewissens- und Meinungsfreiheit*) adott.

Mivel a klérus nem tudta a rendelet kiadását megakadályozni, annak végrehajtása elé akart akadályokat gördíteni. Többek között abba próbáltak belekötni, hogy megtalálható-e azokban a helységeken, ahol a protestánsok templomot akartak építeni, a száz család. Ha több helység akart összefogni közös templom építésére, akkor is helységenként kellett kimutatni a száz családot. Ebben a mesterkedésben a szombathelyi püspök⁴⁴ járt az élen. Végül az uralkodó

⁴² Christoph Anton Migazzi (†1803).

⁴³ Eszterházy Károly (†1799).

⁴⁴ Szily János (†1799).

rendeletet adott ki a filiák engedélyezéséről, de ez csak 1783 februárjában jelent meg, így a protestánsok újabb időt vesztek. Ezután egyéb nehézségeket állítottak fel: be kellett mutatni az építendő templom tervét, igazolni kellett az építésre szánt pénz meglétét anélkül, hogy az adózó népet tovább terhelnék.

Azt a kérést is rendre visszautasítják, hogy azok számára, akik több mint egy órányi járóföldre laknak a protestáns templomtól, saját templomot emelhessenek. Így sokszor az öregek, betegek és a gyermekek is arra kényszerülnek, hogy esőben, hóban hosszú gyaloglás árán jussanak el a templomhoz. Az uralkodó minden eszközzel segíti a katolikus papok számának növelését, a nagyobb településeken több pap is szolgál. A protestánsok viszont más elbírálás alá esnek, pedig ők ugyanolyan hűséges alattvalói a császárnak, mint a katolikusok. Ráadásul a katolikus pap eltartása rendszerint többbe kerül, mint a protestáns lelkészé. Nem lenne-e előnyösebb, ha ezeknek a helységeknek papjuk lenne, akik jó erkölcsre nevelik híveiket? Nem nagyobb áldozat mérföldeket megtenni a legközelebbi templomig, vagy megfizetni a stólát? És akkor még nincs szó a kolduló barátokról, akik a protestánsoknak ugyanúgy terhükre vannak, mint a katolikusoknak. Az alamizsnaadás többbe kerül, mintha lelkészt és istentiszteletet tarthatnának.

Az is sérelmezhető, hogy a katolikus rendek azt követelik: azokban a helységekben, ahol a protestánsok 1681-ben nem rendelkeztek templommal, csak a magán vallásgyakorlat legyen engedélyezett számukra. 1681-ben még nem ismerték a különbséget nyilvános és magán vallásgyakorlat között. Mindenhol, ahol a protestánsok templommal rendelkeztek, nyilvános és szabad vallásgyakorlat illette meg őket. Nem az 1681., hanem az 1647. évi szabályozás a protestáns vallásszabadság alapja, mert azt az 1670-es években és 1681-ben erőszakkal vették el tőlük. Arra való a nyilvános és magán vallásgyakorlat közötti különbségtétel, hogy a protestánsoktól, legyenek akármilyen társadalmi állásúak, kicsikarják a stóladíjat.

Az előbb felsorolt visszasságok fő oka, hogy a vallásügy szabályozását Magyarországon nemcsak a világi, hanem az egyházi hatóság is ellenőrzi. Korábban csak a világi hatóság volt jogosult efféle vizsgálatok lefolytatására, és a jelentés megtételére. Mária Terézia alatt tudta elérni a klérus, hogy a vallásügyet ne csak a világi, hanem az egyházi hatóság is tárgyalja. Ez abból a katolikus tévtanításból származik, hogy minden katolikus államban két egyforma hatalom létezik, a világi és az egyházi. Ezt tanítják az egyetemeken is. Szerencsére az örökös tartományokban már nem ez a helyzet, ott már belátták, hogy nem az állam van az egyházban, hanem az egyház az államban. A püspökök az államtól nyerik előjogaikat, birtokaikat és hatalmukat. Hogyan lehetséges hogy magukat *Isten és az Apostoli Szék kegyelméből* kinevezett püspököknek hívják, ahelyett, hogy *Isten és az Apostoli Király kegyelméből*

kinevezett főpapoknak neveznék magukat. Ha pedig egy püspök minden hatalmát a katolikus egyháztól kapja, akkor hogyan gyakorolhatja ezt a hatalmat a protestánsok felett? A vallásügy a magyar király felségjogai közé tartozik, ha tehát ő a protestánsokról rendelkezik, akkor ahhoz a püspököknek semmi közük sincs. Ezért az apostoli király felségjogához az lenne méltó, ha a protestánsok ügyében lefolytatott vizsgálatokat az egyháziak kizárásával csak világiak végeznék. De miután ez nincs így, olyan helyzet áll elő, mintha a világi hatalom volna alávetve az egyházinak.

A visszaélések megszüntetése érdekében a szerző javasolja, hogy (1) az uralkodó maradéktalanul szerezzen érvényt felségjogainak, mindenekelőtt pedig azoknak a törvényeknek, békéknek és uralkodói szabadságjogoknak, amelyek biztosítják a protestánsok szabadságát, és amelyeket a klérus, mindenekelőtt a jezsuiták és kreatúráik veszélyeztettek. (2) A főpapoknak csak annyi bevételi forrást biztosítson, amennyiből rangjukhoz méltóan megélhetnek. A javak, amelyeket birtokolnak nem az övék, hanem Krisztus egyházáé. Ők ezeknek csak kormányzói. (3) A főpapokat el kell távolítani az állami hivatalokból. Ők főpásztorok, az a feladatuk, hogy gondozzák a nyájukat, tehát ne hagyják el őket, hanem közöttük tartózkodjanak. Visszaéltek hatalmukkal, ezért maradjanak a Bibliánál, Breviáriumnál és a lelkipásztorkodásnál.

A protestánsok elleni fellépésben a Kancellárián különösen O. püspök,⁴⁵ a Helytartótanácsban pedig M. és Z. címzetes püspökök⁴⁶ jeleskednek. M. horvát, nem is ismeri a magyar nyelvet, Z. pedig az egri püspök kreatúrája, aki nem tud németül. Mégis sok német nyelven szerkesztett jelentéssel foglalkozik. Ő emellett a protestánsok nagy ellensége. Egyszer nyilvánosság előtt olyan kijelentést tett, hogy inkább lenne muzulmán, mint protestáns. (4) Fontos lenne, hogy a vallásügyet ne katolikus egyházi hatalom, de ne is királyi dikasztérium tárgyalja, mert az tele van katolikusokkal. Már Mária Terézia elrendelte az 1765. évi országgyűlés után, ahol a rendek nem akarták bevezetni az urbáriumot, hogy minden kerületbe kiküldhető legyen egy katolikus és egy protestáns biztos, akiknek jogában áll az uralkodó nevében engedélyezni, hogy a protestánsok templomot, imaházat vagy iskolát építsenek, lelkészt és tanítót alkalmazzanak. Szükséges lenne, hogy ezeknek a biztosoknak világos rendelkezést adjanak, amelyhez mindenhol tartaniuk kell magukat. Szükséges lenne továbbá a Helytartótanácsban és a Kancellárián egy olyan bizottság felállítására, amely két

⁴⁵ Okolicsányi Imre esztergomi kanonok, ansariai választott püspök (†1795).

⁴⁶ Mandich Antal, ekkor zágrábi kanonok és pristina választott püspök, később diakóvári megyéspüspök (†1815), valamint Zábráczy József egri kanonok és vegliai választott püspök (†1809). Az említettek tevékenységéről Mályusz Elemér is igen elítélő hangnemben nyilatkozik. MÁLYUSZ (1935), 292–300.

katolikusból és két protestánsból áll, és csak ez a bizottság tehetne javaslatot az uralkodónak a vallásügy tárgyában.

Végül (5) a protestánsokat fel kellene menteni a katolikus egyháziaknak fizetendő valamennyi kötelezettségtől. A katolikus klérust tartsák el a katolikusok, a protestánsok pedig tartsák el lelkészeiket. Ezt már az 1647. évi béke szövege is kimondja, amely a dekrétumba is bekerült.⁴⁷

A mű szerzője, Benczur József a jozefinista értelmiség jól ismert alakja. Jénai és hallei tanulmányai elvégzése után a késmárki evangélikus líceum rektora lett. 1776-ban a Helytartótanácsnál nyert tanácsosi kinevezést, majd 1784-ben a kamarához került allajstromozónak. A kamara Budára költözése közben érte utol az uralkodói okirat, melyben Kollár Ádám utódjaként udvari könyvtárossá nevezték ki. De az irat olvasása közben szélütés érte, és meghalt.⁴⁸ Műve a katolikus klérust egyértelműen a türelmi rendelet végrehajtásának ellehetetlenítésével vádolja, számunkra azonban ugyanilyen fontos magáról a rendeletről, valamint a magyarországi vallási viszonyokról alkotott véleménye.

A röpirat szövegéből teljesen egyértelmű, hogy Benczur a türelmi rendeletről a magyarországi bevett protestáns felekezetek vallásszabadságának megadását olvasta ki, noha mint láttuk, a rendelet szövege nem erről szól. Nehezményezi, hogy a protestánsok a Magyar Királyságban más elbírálás alá esnek, mint a katolikus alattvalók, pedig ez a rendelet szövegében is nyíltan megmutatkozik. József későbbi politikája azonban részben mégis Benczurt igazolta: uralkodásának második felében hozott rendeleteivel fokozatosan megszüntette a protestáns felekezetek nyilvános és magán vallásgyakorlata közötti különbséget. Több kisebb, a katolikus egyház elsőbbségét szimbolizáló korlátozás, mint például a protestáns halottkísérők éneklési tilalmának feloldása után 1785 ősztől a filiák engedélyt kaptak lakosságszámától függetlenül minden egyházi cselekmény végzésére, majd az ehhez szükséges épület felhúzására. 1786 nyaratól ezek a magán vallásgyakorlattal rendelkező helyek harangot is használhattak. Mivel pedig a haranghoz harangtorony is kell, ugyanezen év őszen torony építésére is engedélyt kaptak. 1788 őszen pedig az utcai kijárat nyitásának tilalmát is feloldotta az uralkodó. A korlátozó intézkedéseket ekkor már a személyi állományában megújított, a katolikus egyháziak helyett a jozefinista eszmékkel szimpatizáló világi hivatalnokokkal lecserélt Helytartótanács és Kancellária is elősegítette. Így a Benczur által követelt változások jó része lassanként megvalósult. Egy kérdésben azonban nem

⁴⁷ 1647. évi XI. tc. „A fizetéseket illetőleg: valamint az evangélikus rendek a katolikus plébánosok részére, úgy a katolikus rendek is az evangélikus papok részére, semmi fizetés teljesítésére se legyenek kötelezve.”

⁴⁸ SZINNYEI (1891).

engedett az uralkodó: a stóladíjak megfizetésében. E nélkül egyrészt bizonytalannak ítélte meg a katolikus papság ellátását, másrészt mivel a protestáns gyülekezetek kevesebb kötelezettséggel tartoztak lelkészüknek, úgy ítélte meg, hogyha nem kell megfizetniük a területileg illetékes plébánosnak járó stóladíjat, annyival könnyebb anyagi helyzetbe kerülnek, hogy ez még az áttérési hajlandóságra is kihatna.⁴⁹

Feltűnő, hogy Benczur művének érvrendszerében a 17–18. századi felekezeti harcok eszköztárát vonultatja fel. Régi követelése volt a protestáns rendeknek, hogy a német-római birodalmi példához hasonlóan a magyarországi politikai életben is meghonosítsák a *Status Evangelicus* intézményét, ezzel felekezeti kérdésekben egyenlő súlyú csoportot alkotva a katolikus rendekkel szemben. Ezt a törekvésüket természetesen a katolikus többség, különösen a klérus minden adandó alkalommal gátolni igyekezett. A *Status Evangelicus* törvényi elismerésére nem is került sor, noha „tagjai” sokszor hivatkoztak rá.⁵⁰ Ennél is beszédesebb, hogy az 1783-ban megjelent röpirat a katolikus többség által táplált vallási türelmetlenség következményének tartja az oszmán hódítást. Régi vád ez, amelyet korábban kölcsönösen megfogalmaztak az egymással szemben álló felek. Ugyanígy visszatérő elem a valláspolitikai küzdelmekben, hogy a másik fél csak erőszakkal csikarta ki kedvezőbb pozícióját: a katolikus rendek az 1606-tól kötött megállapodásokat tekintették semmisnek, mivel azokat az erdélyi fejedelmek fegyveres harc árán kényszerítették ki. A protestáns rendek pedig az 1681-től érvénybe lépő korlátozásokat ítélték erőszakosnak, mert azok az 1670-es évek agresszív politikája és a török háborúk utáni katonai helyzet árnyékában születtek meg.⁵¹

A műből ezenkívül a jozefinista politika támogatása mutatkozik meg nyilvánvalóan. Ezen Benczur életútját ismerve nem is csodálkozhatunk. Megemlíti a rendek ellenszegülését az 1764–1765. évi országgyűlésen, pragmatikusan nem a Kollár Ádám munkája körüli hisztériát, hanem a jobbágykérdés rendezésének elutasítását hozva fel. A kolduló rendek káros tevékenységének és az egyháziak világi befolyásának visszaszorítását pedig maga II. József sem indokolhatta volna meg szabatosabban.

Az előzőekben három propagandairatot tekintettem át a jozefinizmus első éveiből. Azért esett a választás erre a három műre, mert megítélésem szerint három különböző aspektusból bontják ki a türelmi rendelet hozta változásokat a magyarországi katolikus-protestáns viszonyban. A két katolikus szerző műve jól mutatja, hogy József uralkodásának első

⁴⁹ MÁLYUSZ (1935), 413–432.

⁵⁰ SZIJÁRTÓ (2005), 269–277.

⁵¹ Lásd többek között: ZSILINSZKY (1897).

időszakában a valláspolitikai egyrészt jelentős változáson ment keresztül: a türelmi rendelet hatására a két bevett protestáns felekezet⁵² tagjai korábban nem tapasztalt engedményeket nyertek vallási életük terén, és a katolikus alattvalókkal egyenlő állampolgári jogokat nyertek. Ez a „fejekben” is nagy változás indított el: a korábbi elkeseredett szembenállást elkezdte felváltani a békés egymás mellett élés gondolata. Az államhatalom által szorgalmazott toleranciának azonban megvoltak a maga határai, valóban a szó eredeti értelmében vett *türelmet* és nem *vallásszabadságot* jelentett, hiába kérte ezt rajta számon Benczur József röpirata. Ez utóbbi a régi reflexek továbbélésére is jó példa, mint ahogy a szobotisti és nagylévárdi anabaptisták elleni fellépésben is visszaköszönnek a régebbi korok módszerei, még ha enyhébb formában is.

Bodi László II. József uralkodását az olvadás időszakaként jellemezte.⁵³ Ő ezt a cenzúra lazulására és ezzel összefüggésben az eszmék szabadabb áramlására értette, de hasonlata a vallási viszonyok enyhülésére is alkalmazható. A vallásszabadság kinyilvánításáig és a teljes vallási egyenlőség megteremtéséig még hosszú út vezetett, de a józsefi politika mérföldkő volt ebben az irányban.

II. József rendszerét történetírásunk kudarcként jeleníti meg, hiszen rendeleteinek és így életművének nagy részét megsemmisítette halála előtt.⁵⁴ Az 1790–1791. évi országgyűlés azonban magán viseli József politikájának lenyomatát, és távolról sem csak a rendi ellenállás, a függetlenségi és a nemzeti törekvések erősödését tekintve. Mint azt a következőkben látni fogjuk, az 1791. évi XXVI. törvénycikk a türelmi rendelettel összhangban határozta meg a magyarországi protestánsok felekezeti és állampolgári jogait. Nem azért élt tovább József rendelete, mert azt nem vonta vissza halálos ágyán, hanem mert annak tartalmát a magyar rendiség – igaz, hosszú és elkeseredett vita után – beemelte a Corpus Jurisba. A következőkben azt fogom megvizsgálni, hogy milyen szerepet játszott a katolikus klérus a kodifikációs folyamatban, mennyiben tudott politikai csoportként alkalmazkodni a megváltozott felekezetpolitikai környezethez.

b) Az 1790–1791. évi országgyűlés vallási vitái

II. József halálát követően addig soha nem látott politikai erjedés indult meg Magyarországon. Az uralkodó rendeletei kiváltotta elemi erejű tiltakozás, de részben az ő politikájának hatására elterjedt új eszmék álltak a nagyszabású rendi mozgalom kialakulásának hátterében. A

⁵² Az ortodox felekezet egész más történelmi utat járt be. Ezzel az utolsó fejezetben foglalkozom.

⁵³ BODI (1995).

⁵⁴ IFJ. BARTA (1978).

korábban elképzelhetetlen intenzitású országos aktivitás apropóját az örökösödési jog szerint Józsefet követő Péter Lipót toszkánai nagyherceg kezdeményezésére, 1790 júniusára összehívott budai országgyűlés szolgáltatta. Mivel a viharos 1764–1765. évi diéta óta nem került sor a rendi gyűlés összehívására, a nem utolsó sorban a francia példán felbuzdult magyar politikai elit elérkezettnek látta az időt a régóta érlelt rendi reformeszmék gyakorlati megvalósítására. Bár a kezdeti, már-már forradalmi hangulatot, mely során még az uralkodóház megváltoztatása, sőt a politikai berendezkedés átalakítása is megfogalmazódott egy-egy radikális reformer tervezetében, az uralkodó rendkívül ügyes (és legalább annyira etikátlan) bel- és külpolitikai húzásával alaposan lehűtötte,⁵⁵ az 1790–1791. évi országgyűlés mérföldkönek bizonyult a magyarországi politikai élet történetében. Jean Bérenger, a téma jeles francia kutatója egyenesen „1790–91. évi kiegyezésnek” nevezi a történeteket, hiszen a *status quo*, vagyis Magyarország és a Habsburg monarchia eddigi viszonyának megőrzése érdekében az uralkodó olyan, évtizedek óta elfeledett intézkedések gesztusértékű meghozatalára is hajlandó volt, mint a (Mária Terézia korabeli) koronázási hitlevél kiadása, a nádori tisztség (saját öccse személyével történő) betöltése, vagy annak (inkább szimbolikus, mint tényleges politikai eredménnyel felérő) törvénybe foglalása, hogy Magyarország csak saját törvényei szerint és saját rendi intézményein keresztül kormányozható. E nagyszabású kompromisszum tető alá hozásában elsősorban a József idejében az országos politikába emelt tisztségviselők, Pálffy Károly kancellár, Zichy Károly országbíró, Ürményi József személynök és kezdetben az ellenzék vezéralakja és a legnagyobb hatású „alkotmánytervezet” megalkotója, majd a politikai fordulat után hirtelen az uralkodó pártjára álló Ócsai Balogh Péter nógrádi alispán voltak,⁵⁶ az országgyűlés során tárgyalt egyéb, legalább ekkora jelentőségű ügy kapcsán a rendi politika többi hagyományos szereplője, így a főpapság is aktív részt vállalt. Ezek közül az ügyek közül kiemelkedik a vallási kérdés napirendre tűzése.

Ahogy a bevezetőben már olvashattuk, a vallásügy „reneszánsza” hosszú évtizedes szünet után következett be a rendi országgyűlésen. III. Károly az 1728–1729-es országgyűlés parttalan vallási vitái után döntött úgy, hogy saját kezébe veszi a kérdés rendezését, rendeleti úton szabályozva az ügyet, így a következő évtizedekben gyakorlatilag eltűntek a legfőbb rendi fórumról a léggört leginkább megmérgező felekezeti villongások. 1790-ben azonban, a jozefinista felekezeti politika hatására újból megjelent a vallásügy a diétán, ezzel felszínre hozva a már-már elfeledett országgyűlési felekezeti ellentéteket. Mint látni fogjuk, végül ez is

⁵⁵ Az ismert események részletes bemutatását már Marczali Henrik elvégezte: MARCZALI (1907), I. 51–107.

⁵⁶ BÉRENGER–KECSKEMÉTI (2008), 185–189.

abba torkollt, hogy az uralkodó ragadta magához a döntés jogát, de a vallásügy már nem uralta olyan mértékben az egész országgyűlést, mint a századelőn.⁵⁷

Hogy a kérdést a résztvevő rendek mennyire fontosnak tartották, az abból is kitűnik, hogy már az országgyűlést megelőző és annak kezdeti szakaszában tovább zajló kerületi üléseken is kiemelt téma volt a vallás ügye, majd a koronázási hitlevél tárgyalásakor is több alkalommal felbukkant. Augusztus 12-étől külön e célra felállított vegyes bizottság (*deputatio mixta*) tárgyalta az ügyet, és próbálta finomítani a kerületi üléseken megfogalmazott tervezetek hol túlzott katolikus, hol pedig túlzott protestáns szimpátiájú megfogalmazásait. A várakozásoknak megfelelően a leghevesebb viták az áttérések szabályozása, a vegyes házasságban született gyermekek vallása, valamint a vegyes vallású házassági perek bírósági illetékessége körül robbantak ki. A nézetkülönbségeket természetesen nem tudta elsimítani a kiküldött bizottság, ezért a viták a vallásügy országgyűlési tárgyalásakor, szeptember elejétől a diéta politikai színpadán is folytatódtak. A klérus kitarzott eddigi álláspontja mellett, és csak az 1715. évi XXX. törvénycikk megerősítését tartotta elfogadhatónak, mely csupán a protestánsok erősen szabályozott vallásgyakorlatát tette volna lehetővé, a döntés jogát vitás kérdésekben pedig az uralkodóhoz utalta volna. A rendek többsége természetesen, így a katolikusok nagyobb hányada is túlhaladottnak tekintette ezt az álláspontot és tulajdonképpen II. József türelmi rendeletének szellemében kívánta rendezni a vallás ügyét. A kérdést azonban sem szeptemberben, sem az ügy decemberi újratárgyalásakor nem sikerült megnyugtatóan rendezni, így a törvényjavaslat megszövegezésének lehetősége az uralkodóhoz került.⁵⁸

E viták során, sőt már a kerületi üléseken is előkerült a magyarországi ortodox felekezetűek kérdése is, ez azonban lényegesen kevesebb indulatot gerjesztett, mint a protestánsok ügye. A magyar rendek különösebb ellenállás nélkül hajlandóak voltak törvényt alkotni a „görög nem egyesült” felekezetűek szabad vallásgyakorlatáról és hivatalviselési jogáról.⁵⁹ A protestáns vallásügy tárgyalására azonban csak hosszas vita után, 1791 februárjában került pont, miután megérkezett az uralkodó által szorgalmazott törvénycikk szövege. A klérus már az előző év végén defenzívába szorult, az uralkodó ugyanis november 11-i leiratában gyakorlatilag a vegyes bizottság álláspontját fogadta el a kérdésben, mely a protestánsok egyenjogúsítása mellett foglalt állást. Az első rendet különösen azok az engedmények zavarták, amelyek értelmében nem lenne büntethető a katolikus hitről

⁵⁷ SZIJÁRTÓ (2005), 276–280.

⁵⁸ MARCZALI (1907), II. 199, 256–261, 296–300.

⁵⁹ Lásd erről részletesen az utolsó fejezetet.

protestánsra történő áttérés, vagyis az *aposztázia*, megszűnne a katolikus szentszékek illetékessége a protestáns házassági ügyekben, a vegyes házasságokban pedig, abban az esetben, ha az apa protestáns, nem minden gyermeket nevelnék katolikusnak, csak a lányokat. A bizottsági tervezet pedig eredetileg még ennél is továbbment: a gyermekeknek nemük szerint kellett volna követniük a szülők vallását. Ezen változtatott az uralkodó leirata.

A klérus végül azt is elutasította, hogy a protestáns felekezeteket bevett vallásnak minősítsék, mert ezzel úgymond az uralkodó főkegyúri joga is sérülne. Hogy érvényt szerezzenek akarataknak, a klérus tagjai és az őket támogató katolikus világi rendek november 30-án a kalocsai érsek szállására gyűltek össze, és itt az álláspontjukat kifejtő feliratot szerkesztettek az uralkodónak. Ezt végül 84 résztvevő írta alá és egy küldöttség vitte az uralkodónak. Az országgyűlés többségének tudta nélkül szerkesztett felirat óriási felzúdulást okozott a protestáns rendek és a vallás ügyében velük szövetséges katolikusok részéről. Az elégedetlenkedők röpiratokat és a feliratot aláíró illetve alá nem író rendek neveit közlő listát jelentettek meg.⁶⁰

A vita ezután újból az országgyűlésen folytatódott. Batthyány József prímás-érsek a december 9-i ülésen úgy nyilatkozott, hogy becikkelyezhető a protestánsok szabad vallásgyakorlata, amennyiben az nem ellentétes a katolikus vallással. Így továbbra is tiltott lenne az áttérés a katolikus hitről valamely protestáns felekezetre, ugyanígy tilos lenne továbbá a protestáns egyházi ítélszékek felállítása, és ott a házassági pereknek a saját rendelkezéseik szerinti intézése, valamint azokban a vegyes házasságokban, ahol az apa protestáns, az anya pedig katolikus, a fiúgyermeknek protestáns nevelése. Tehát a prímás végeredményben kitartott a november 30-i feliratban foglaltak mellett. Ezen a véleményen volt Kollonich László kalocsai érsek és Eszterházy Károly egri püspök is. A kalocsai érsek, szintén a felirattal összhangban nehezményezte továbbá a katolikus vallásnak „*recepta religio*”-ként történő említését, mivel így a katolicizmus államvallás státusza kérdőjeleződne meg. Splényi Ferenc váci püspök pedig az előbbieken túl a protestánsok intézményei közül a konzisztóriumok felállítását, mivel ezekkel korábban sem rendelkeztek. Ezenkívül azonban kinyilvánította, hogy az egyházi rend hajlandó elfogadni a protestánsok szabad vallásgyakorlatát, templom- és iskolaépítését, lelkészállítását, lemond a párbér és a stóla megfizetéséről. Majd kérte a protestánsokat, hogy ezekkel a feltételekkel fogadják el az egyezséget, így megteremtve a békét. A világi katolikus rendek részéről hasonlóan nyilatkozott Zichy Károly országbíró is, de az elhangzottakat kiegészítette még néhány

⁶⁰ Cathalogus.

kompromisszumos javaslattal: csak az kerüljön be a törvénybe, hogy a vallásváltókat nem sújtják börtönnel, a házassági perek ne a protestáns konzisztóriumokhoz, hanem világi bíróságokhoz kerüljenek, maradjon meg viszont, hogy a katolikus apa mindkét nemű gyermeke követi a katolikus vallást. A protestánsok pedig tekintsenek el attól, hogy a katolikus vallást *recepta religionak* nevezik. Ürményi József személynek is megfogalmazta javaslatait: ne mondják ki büntetendőnek az *aposztáziát*, de akadályozzák meg a „hittel való vakmerő játszadozást”. Egyebekben támogatta az országbíró javaslatait. Több protestáns és katolikus is hozzászólt a vitához, végül abban állapodtak meg, hogy a cikkelyt az előző napon felolvasott formában terjesztik az uralkodó elé.⁶¹ Így decemberben végleg sikerült meghaladni azt a korábbi merev álláspontot, hogy a protestáns kérdést a II. József uralkodása előtti keretek közé szorítsák.

Mivel azonban a kérdéskör utolsó, februári tárgyalásakor sem sikerült az ellentéteket teljesen feloldani, a törvénytervezetbe – a linzi békekötéshez hasonlóan – bekerült „a papságnak és katolikus világi urak valamely részének ellenmondása nem állván ellen, sőt örökre semmi erővel nem bírván” kitétel. Vagyis az egyenjogúsítást szorgalmazó többségi akaratot nem tudta elbuktatni a klérus és a hozzájuk csatlakozott világiak ellenállása. A horvát rendeknek viszont sikerült elérniük, hogy sem a protestánsok, sem pedig az ortodox felekezetűek egyenjogúsága nem terjedt ki Horvátország, Szlavónia és Dalmácia területére.

A vallási vita főszereplője a klérus részéről – nem meglepő módon – Batthyány József prímás-érsek volt. Érdemes néhány bekezdés erejéig végiggondolnunk, hogyan vált a katolikus reformmozgalomban játszott szerepéről és Mária Terézia egyházpolitikájának támogatásáról elhíresült főpap az 1790. év vallásügyi vitájának legfőbb ellenzéki politikusává, hiszen „pálfordulásával” távolról sem állt egyedül a katolikus klérus tagjai között. A magyar egyháztörténeti szakirodalom a hercegprímást a 18. század második fele egyik legnagyobb formátumú főpásztorának tartja. Mind rövid erdélyi püspöki működését (1759–1760), mind kalocsai érseki tevékenységét (1760–1776), mind pedig majd negyedszázados esztergomi érseki és hercegprímási ténykedését (1776–1799) elismerő szavakkal illetik a korszak kutatói. Ez főként Meszlényi Antalnak köszönhető, aki részletesen bemutatta a barokk főpap szerteágazó lelkipásztori, mecénási és közéleti tevékenységét.⁶² Főpapi működését őt követően is többen vizsgálták.⁶³

⁶¹ Naponként való 1790–1791, 303–306.

⁶² MESZLÉNYI (1970), 122–146.

⁶³ Lásd a vonatkozó szakirodalmat: CZÉKLI (2003), 347–354.

Az országos politika színpadán főként kalocsai érseki kinevezése után találkozunk vele. Az ország második egyházi méltóságaként a kalocsai érseket hagyományosan a rendi politika fontos szereplői között is számon tartották, státusza azonban a primás akadályoztatása vagy széküresedés esetén még inkább felértékelődött. Így jutott fontos szerephez az 1710-es évek közepétől Csáky Imre kalocsai érsek, hiszen a szász-zeitz herceg Kersztély Ágost esztergomi érsek elsősorban a Német-római Birodalomban képviselte a Habsburg uralkodó érdekeit.⁶⁴ Batthyáynak is fontos szerep jutott már kalocsai érsekként: Barkóczy hercegprimás élete végén összeütközésbe került az udvar politikájával,⁶⁵ 1765. évi halála után pedig az esztergomi érseki szék tíz évig üresedésben volt. Batthyány tehát már jóval esztergomi érseki kinevezése előtt a magyar katolicizmus vezető személyiségévé vált.

Mint oly sok kortársa esetében, Batthyány József számára is vízváltásznak bizonyult II. József trónra lépése. Így 1790 előtti politikai tevékenységét is két, egymástól markánsan különböző korszakra oszthatjuk. Az 1760 és 1780 közötti időszakból mindenképpen kiemelkedik az 1764–1765. évi országgyűlésen vállalt szerepe. Bár Batthyány József is elítélően nyilatkozott Kollár művéről, nem csatlakozott az ellenzéki táborhoz, ellenkezőleg: azzal kívánta segíteni az ellentétek kisimítását, hogy rendszeresen tájékoztatta az udvart az országgyűlésen tapasztalható hangulatról.⁶⁶ Az országgyűlés berekesztése után is odaadó híve maradt az uralkodónak, együttműködött a Kancelláriával az egyházmegyereform kidolgozásakor, amely ekkor főként jövőendő érseki tartományát érintette.⁶⁷ Bár nem rejtette véka alá afeletti aggodalmát, hogy a felosztás az érseki jövedelmek megkurtítását is magával hozza,⁶⁸ Batthyányt 1780-ig mindenképpen az udvar politikáját támogató főpapok közé kell sorolnunk. Ennek legfőbb bizonyítéka, hogy 1776 elején Mária Terézia őt nevezte ki a hosszú ideje üresedésben lévő primási székbe, két évre rá pedig, ugyancsak uralkodói közbenjárásra VI. Pius pápa bíborossá kreálta.

Nem a személyiségében bekövetkezett változással, hanem az udvar egyházpolitikájában tapasztalható radikális fordulattal magyarázható az a tény, hogy az új esztergomi érseket néhány év múlva a Habsburg Monarchia egyházi ellenzékének vezetői között találjuk. 1782-ben jelent meg több nyelven is kiadott tiltakozó irata a József uralkodásának első éveiben hozott, a katolikus egyház életét alapvetően befolyásoló intézkedései ellen. Ebben a Szentírásra és az egyházi hagyományra támaszkodva ítéli el II. Józsefnek a szerzetességet

⁶⁴ Részletesen: MÁLNÁSI (1933).

⁶⁵ BÄHLCKE (2005), 252.

⁶⁶ BÄHLCKE (2005), 278–279.

⁶⁷ BOROVI (2000).

⁶⁸ BÄHLCKE (2005), 297.

korlátozó intézkedéseit, valamint a királyi tetsvényjog felelevenítését, melynek értelmében a pápai bullákat az uralkodó előzetes jóváhagyása nélkül nem lehetett kihirdetni a Habsburgok államaiban.⁶⁹

Ezek után nem meglepő, hogy a jozefinista egyházpolitika radikalizálódásával párhuzamosan Batthyány érsek is egyre erőteljesebben küzdött II. József intézkedései ellen. Bár a katolikus klérus egésze távolról sem helyezkedett szembe a jozefinizmussal, sőt egyes egyházi csoportok kifejezetten támogatták József reformjait, főként azok kezdeti szakaszában, a hercegprímást a katolikus ellenzék vezéralakjának tekinthetjük. Így tekintett rá a bécsi udvar is. Ez különösen VI. Pius bécsi látogatásakor vált nyilvánvalóvá, amikor a magyarországi püspöki kar a Habsburg Monarchia más, kisebb létszámú és kevésbé szervezett főpapi csoportjaitól eltérően egységesen ítélte el II. József intézkedéseit.⁷⁰ Jól mutatja az udvar félelmét a hercegprímástól az a tény, hogy más főpapokkal ellentétben meg sem próbálták távol tartani a bécsi pápalátogatástól, hanem a jozefinizmus másik nagy ellenfelével, Eszterházy Károly egri püspökkel együtt a Szent István Rend nagykeresztjét adományozták neki, így próbálva udvarhű magatartásra bírni a renitens főpapokat – nem sok sikerrel.⁷¹ Így már kézenfekvő, hogy 1790-ben nemcsak a magyarországi katolikus hierarchiában betöltött központi szerepe, hanem korábbi egyházpolitikai tevékenysége is az antijozefinista ellenzék vezéralakjává emelte.

Mint már szó volt róla, az 1790. évi vallásügyi vita eseményei számunkra azért kiemelkedő fontosságúak, mert az 1790–1791- évi országgyűlés vallásügyi vitái kapcsán rajzolódott ki a törésvonal az alkotmányos rendiség politikáját követő országgyűlési többség és a felekezeti kérdésben a századelőn kirajzolódott álláspontot képviselő klérus, valamint az azt támogató katolikus világiak kisebbsége között. Másként megfogalmazva jól látszik tehát, hogy a törésvonal már nem a katolikus és a protestáns rendek között, hanem a felekezeti nyitást támogató és az azt elutasító katolikusok között, tehát a katolikus táboron belül húzódott. A továbbiakban arra teszek kísérletet, hogy megmutassam: milyen kísérletek figyelhetők meg a katolikus táboron belül a törésvonal áthidalására, vagyis a katolikus felekezeti álláspontnak a többségi véleményhez történő közelítésére. Ezeket a kísérleteket a „katolikus felvilágosodás” értelmezési keretei között fogjuk megtalálni.

⁶⁹ Unthertänige Vorstellung.

⁷⁰ ROSKOVÁNYI (1856), 258–268.

⁷¹ BAHLCKE (2005), 337.

III. 2. Kísérlet az együttműködésre – a katolikus felvilágosodás és politikai reformtörekvései

Az alábbiakban néhány fontosnak ítélt példa segítségével szeretném a felvilágosodás századának két jelentős szellemi áramlatát közös nevezőre hozni, ezzel remélhetőleg újabb lökést adva annak a gondolatnak, mely szerint e két fogalomkör sokkal inkább egymás mellé állítható és állítandó, mint ahogy ezt e két irányzat vizsgálata kapcsán kibontakozó eddigi kutatás eredményei láttatni engedik.

Az elmúlt évtizedekben napvilágot látott vizsgálatok egyre nagyobb figyelmet fordítottak arra a jelenségre, hogy az értelmiségnek a felvilágosodás térhódításával bekövetkező „laicizálódása” nem jelentette szükségszerűen a vallási-egyházi kérdésektől történő elfordulást.⁷² Sőt az új irányzatokon belül, elsősorban itáliai hatásra megjelent olyan törekvés is, mely az új eszméket a katolikus egyházi élet megreformálásának szolgálatába állította, azonban távolról sem csak az egyházi megújulásra gyakorolt jelentős hatást. Célkitűzései egyebek mellett közvetetten az államélet reformjára is befolyással voltak, ezért legalább a politikai gondolkodásra ható „kisebb léptékű ideológiai alakzatok” között feltétlenül figyelmet kell rá fordítanunk, ahogy azt nemrég mások is megfogalmazták.⁷³ Az alábbiakban ennek a jelenségnek néhány jellemzőjét szeretném kiemelni ezt megelőzően azonban tisztázni szeretném, hogy miként is értelmezzük ezt az új szellemi áramlatot, melyet a magyar nyelvű szakirodalomban is egyre inkább „katolikus felvilágosodásnak” neveznek.

a) A katolikus felvilágosodás

A „katolikus felvilágosodás” kifejezés a kezdetben negatív töltetű fogalomként jelent meg a történetírásban. A 19. század második felének katolikus gondolkodói közvetlen ok-okozati összefüggést véltek felfedezni a reformáció, a felvilágosodás és a francia forradalom között, és a vallási életben jelentkező „felvilágosodást” (legtöbbször így, idézőjelek között említve) olyan téves szellemi irányzatnak tartották, amely az értelem korlátlan uralmát és a tekintély elvetését képviselte. A magyar gondolkodásra legnagyobb hatást gyakorló német nyelvterületen Heinrich Brück és Franz Xaver Kraus 19. század végi tankönyvei hosszú időre kijelölték a téma helyét a katolikus történetírásban: a formálódó katolikus miliőben nem teremtettek lehetőséget a felvilágosodás pozitív értelmezésére, a felvilágosodás hatására megjelenő egyházreformot pedig vagy elhallgatták, vagy pedig veszélyes zsákutcaként

⁷² Legutóbb: SZILÁGYI (2009).

⁷³ KOVÁCS – SZÜCS (2009), 153.

értelmezték. Először Sebastian Merkle würzburgi egyháztörténész fellépésével jelent meg a 20. század első évtizedében az a szemlélet, mely egyrészt a felvilágosodás összetettebb értelmezése mellett szállt síkra, másrészt hangsúlyozta a katolikus egyház reformképességét – természetesen nem minden aktuális felhang nélkül, hiszen ezzel Róma akkori antimodernista szemlélete ellenében is állást foglalt. Merkle használta először a „katolikus felvilágosodás” kifejezést is, ezzel jelezve, hogy szerinte a protestáns felvilágosodással párhuzamosan létezett egy katolikus irányzat is. Másrészt e fogalom bevezetésével megteremtette a lehetőséget arra, hogy a felvilágosodást olyan többrétegű jelenségként szemléljük, amelyet nem lehet egyetlen definícióval meghatározni.⁷⁴ Megközelítését hamar magáévá tette több, katolikus kötődésű, de nem a katolikus egyház múltját kutató történész is, mint Max Braubach vagy Franz Schnabel, hangsúlyozva a felvilágosodás jelenségének összetettségét.⁷⁵

Merkleivel majdnem egy időben azonban trieri egyháztörténész kollégája, Jacob Marx olyan, hosszú időre meggyökeresedett fogalmat alkotott, mely a(z idézőjelbe tett) felvilágosodásnak csak passzív szerepet tulajdonít a katolikus egyház történetében („*Aufklärung*” *im katholischen Deutschland*). Ezt az utat követve Ludwig Andreas Veit még inkább leszűkítette a felvilágosodásnak a katolicizmus keretei közötti értelmezését, amikor úgy fogalmazott, hogy a felvilágosodás harcban áll a kinyilatkoztatással, és csak azokat a 18. századi teológusokat tekinthetjük „felvilágosultnak”, akik a racionalizmus talaján álltak. A többiek csak gallikánok, febroniánusok vagy reformerek voltak. Ez a két ellentétes megközelítés hosszú ki időre is jelölte a jelenségről folytatott vita két határpontját.⁷⁶

Eduard Winter és Fritz Valjavec híres tézisével a második világháború idején új fordulatot vett a „katolikus felvilágosodás” fogalmáról kialakult vita. Különösen Winter tett egyenlőségjelet a jozefinizmus és a katolikus felvilágosodás közé (*Der Josephinismus. Die Geschichte des österreichischen Reformkatholizismus 1740–1848* – hirdeti Winter híres műve második kiadásának címében is a két fogalom azonosságát).⁷⁷ Vele szemben fogalmazta meg Ferdinand Maaß szintén elhíresült szemléletét a jozefinizmusnak a katolikus egyházra gyakorolt káros hatásáról, öt kötetes forrásfeltáró kiadványában.⁷⁸ Bár Winter sarkított véleményét nem osztotta a későbbi kutatás, azóta is számosan vizsgálták azt a kérdést, hogy mennyiben tekinthető a jozefinizmus a katolikus felvilágosodás egyik megnyilvánulásának.⁷⁹

⁷⁴ MERKLE (1965).

⁷⁵ SCHNEIDER (1998), 354–362.

⁷⁶ WALTER (2011), 90–92.

⁷⁷ WINTER (1962).

⁷⁸ MAAB (1951–1961).

⁷⁹ Újabbban többek között KOVÁCS (1993).

Az előzőek kapcsán arra is érdemes felfigyelnünk, hogy a katolikus felvilágosodás mint reformtörekvés kutatása a nem választható el a katolikus egyház aktuális vitáitól sem. Ezt jól mutatja a téma elvetése a 19. század végi modernizmus-antimodernizmus vita idején, ahogy erre Merkle kapcsán már utaltam, és az sem véletlen, hogy a kérdés kutatása az 1960–1970-es években kapott újabb lökést a II. Vatikáni Zsinat hatására. Ezt nemcsak a „profán” történészek (Elisabeth Kovács, Peter Hersche, Bernard Plongeron stb.) munkái, hanem a katolikus egyháztörténet újabb eredményei is bizonyítják. Utóbbira talán a legrangosabb német nyelvű katolikus lexikon (*Lexikon für Theologie und Kirche*), 1993-tól megjelent harmadik kiadása a legjobb példa, amelyben a „Felvilágosodás” szócikkben a fogalomnak a katolikus egyháztörténetre gyakorolt hatása is előkerül, „reformkatolicizmus” néven.⁸⁰ (Ez utóbbi kifejezéssel rövidesen részletesebben foglalkozom.) Az egyháztörténeti tankönyvekben a „katolikus felvilágosodás” fogalma is megjelenik, és sok helyen a febronianizmust és a jozefinizmust is magába foglalja. A zsinat időszakának egyes egyháztörténészei pedig nyíltan párhuzamot is vontak a felvilágosodás korának egyházi megújulást sürgető törekvései és az *aggiornamento* – szó szerint is értendő – liturgikus fordulatot, vallási türelmet vagy a lelkipásztorkodás reformját hirdető programja között.⁸¹

A „katolikus felvilágosodás” fogalma, mint láttuk, Sebastian Merkle hatására a „profán” történetírás részévé is vált, azonban az egyes szerzők különbözőképpen értékelik annak a katolikus egyházra gyakorolt hatását. Az egyik álláspont, melyet újabban többek között Anton Schindling képvisel, a katolikus felvilágosodásban mindenekelőtt a felvilágosodás alapvető jegyeit ismeri fel (optimista emberkép, racionalista és utilitarista szemlélet, általános reformigény stb.), mely katolikus miliőben⁸² született meg, és elfogadta a katolikus egyház hittételeit. Számunkra fontos továbbá, hogy Schindling sem tesz egyenlőségjelet a katolikus felvilágosodás (főleg nem a reformkatolicizmus) és a jozefinizmus közé, hanem a jozefinizmust (és a terézianizmust) a katolikus felvilágosodás olyan megnyilvánulásának tekinti, melybe a Habsburg Monarchia sajátos államérdekei is vegyültek.⁸³ A másik megközelítés, mely leginkább Karl Ottmar von Aretinhez és Peter Herschéhez köthető, a katolikus felvilágosodás kérdésességét, illuzórikus karakterét emeli ki, ezzel együtt nem ítéli el, mint a korábbi megfogalmazások, hanem olyan szükséges kísérletnek tartja, amelyik nem

⁸⁰ LThK Bd. 1. Freiburg 1993, 1211–1213.

⁸¹ Az egyes példákat ld. SCHNEIDER (1998), 370–375.

⁸² A „katolikus miliő” fogalma hagyományosan a 19. századi társadalomtörténeti vizsgálatokban bukkan fel – lásd DAMBERG (1993) –, de véleményem szerint a 18. század kapcsán sem indokolatlan a használata.

⁸³ SCHINDLING (1988). Lásd továbbá tézisszerű megfogalmazását a Német-római Birodalomra vonatkozóan: SCHINDLING (2007).

mehetett végbe jelentős veszteségek nélkül.⁸⁴ Ehhez kapcsolódik Harm Klueting megállapítása, amely a felvilágosodást és a katolicizmust majdnem összeegyeztethetetlennek tartja, egymással ellentétben álló elemek időleges szövetségének (a trienti katolicizmus programja és felvilágosodás alapvetően szekularizációra irányuló karaktere), mely szükségképpen felbomlásra ítéltetett.⁸⁵

Az előbbiekből a tanulságok leszűrése után megítélésem szerint arra juthatunk, hogy a katolikus felvilágosodást mindenképpen egyfajta gyűjtőfogalomként értelmezhetjük.⁸⁶ Anton Schindling megfogalmazását segítségül hívva: a 18. században a katolikus miliőben is megjelent a felvilágosodás eszmerendszere, így a korabeli katolikus értelmiség is konfrontálódott az új gondolatokkal, és azt integrálni próbálta saját világnézetébe. Ez egyrészt jelentette annak hirdetését, hogy a katolikus egyház is megújulásra szorul szervezeti felépítését (pl. febronianizmus) és vallási életét (pl. janzenizmus) tekintve. A katolikus felvilágosodás egyes képviselői hosszabb vagy rövidebb ideig az államhatalom feladatának tekintették e reformtörekvések végrehajtását, őket nevezhetjük jozefinistának.⁸⁷ De ahogy arra Ulrich L. Lehner is felhívta a figyelmet, a katolikus felvilágosodáshoz köthető gondolkodók távolról sem csak egyházuk reformjára koncentráltak, hanem reflektáltak a kor valamennyi aktuális kérdésére.⁸⁸ Így a számunkra fontos politikai kérdésekre is. A katolikus felvilágosodás képviselőit általában a „mérsékelt felvilágosodás” követői között tartják számon,⁸⁹ de mint látni fogjuk, jócskán akadnak köztük kifejezetten radikális gondolatok megfogalmazói is.

Szót kell ejtenünk még a „reformkatolicizmus” kifejezésről. Ahogy ezt az alább ismertetendő magyarországi kutatási eredmények is tanúsítják, a fogalmat sokan a katolikus egyházzal hitegységben maradó reformerek gyűjtőneveként használják. Azonban az alábbi példák is azt mutatják majd, hogy a Rómával való hitegység fenntartása illetve fennmaradása az egyes személyeknél nagyon esetleges módon történt, valójában sok esetben csak utólagos teológiai szörszálhasogatással lehetne szétválasztani a Szentszék számára még elfogadható gondolatokat az elvetettektől. A janzenistákkal szembeni szentszéki eljárás is jól mutatja, hogy a különböző tanok megítélése Rómában sem ment következetesen. Ráadásul az egyes életutakban sokszor jelentős fordulatok is bekövetkeztek. Erre talán az e helyen részletesen

⁸⁴ ARETIN (1986); HERSCHE (1977), 390–391.

⁸⁵ KLUETING (1993).

⁸⁶ A fogalom sokszínűségére már Bernard Plongeron is felhívta a figyelmet: PLONGERON (1977).

⁸⁷ Esetleg magát az államhatalmat nem is. Lásd erre Derek Beales igen találó kérdésfeltevését: jozefinista volt-e II. József. BEALES (2002).

⁸⁸ LEHNER (2010).

⁸⁹ Legújabban: KOVÁCS (2012), 116–129.

nem vizsgált Migazzi Kristóf Antal esete a legjobb példa, aki korábbi nézeteit feladva püspöki tevékenysége második felében korábbi elváratai legfőbb gáncsolójává vált.⁹⁰ De az alább vizsgált Koppi Károly esetében is találkozunk ehhez hasonló „pálfordulással”. Elfogadhatóbbnak tartom azt a megközelítést, amely a „reformkatolicizmust” is gyűjtőfogalomnak használja, és ide sorol minden olyan törekvést, amely a katolikus egyház reformjára irányul, különösen annak belső életét illetően. Ilyen értelemben tehát elfogadható, hogy a terézianizmus és a jozefinizmus célkitűzései között is találunk olyanokat, amelyek a reformkatolicizmushoz sorolhatók, mindenekelött a hitélet átalakítására irányuló elképzeléseket, mint az ünnepnapok számának csökkentése vagy a liturgia reformja (búcsúk, körmenetek szabályozása stb.). Mária Terézia és különösen II. József reformjainak egy része azonban az államérdeket, sőt az államegyházi berendezkedést is szolgálta, ezeket pedig hiba lenne a reformkatolicizmus célkitűzéseibe sorolni.

Magyarországon a katolikus felvilágosodást a legutóbbi időkig elsősorban annak legjelentősebb itáliai képviselője, Lodovico Antonio Muratori modenai paptudós tanításának hazai recepcióján keresztül vizsgálták. Ennek természetesen jórészt politikai okai voltak: a „klerikális” témákkal 1990 előtt a történettudomány nem, csak társdiszciplínái, elsősorban az irodalomtörténet foglalkozhatott. A legfrissebb kutatásokból azonban már kirajzolódik az az irány is, amely a felvilágosodás hatását a pasztoráció és a vallásgyakorlat konkrét változásaiban is kutatja.⁹¹ Mindazonáltal a Muratori-recepció vizsgálata, annak minden módszertani nehézsége ellenére⁹² fontos szempontokkal gazdagította a felvilágosodás és a magyarországi katolicizmus összefüggéseinek értelmezését. Az alábbiakban jórészt magam is ehhez a megközelítéshez csatlakozom.

Az itáliai gondolkodó életútjából fontos kiemelni néhány főbb állomást, ezzel is közelebb kerülve tanításának jobb megértéséhez. A szegénygondozás terén végzett elméleti és gyakorlati tevékenységére bizonyosan nagy hatást gyakorolt, hogy nincstelen paraszti családban született 1672-ben, a modenai Vignolában. Tanulmányainak éve alatt professzorai között találjuk Giovanni Domenico Giudotti ferences szerzetest, aki Hugo Grotius, Thomas Hobbes és Samuel Pufendorf természetjogi tanításaival ismertette meg a fiatal Muratorit. Nála is jelentősebb azonban a bencés Benedetto Bacchini, egyrészt mert rajta keresztül ismerkedett meg a maurinus forráskutató iskolával, másrészt ő volt az, akinek Muratori történetírói és könyvtárosi állását köszönhette a modenai herceg udvarában. Itt azonban nemcsak történeti és

⁹⁰ Hersche

⁹¹ BARTH (2010); GÖZSY (2013).

⁹² Ezzel kapcsolatban megszívlelendőnek tartom Trencsényi Baláznak az eszmetörténeti kutatások kapcsán a recepciótörténet csapdájáról írt megállapítását. TRENCSENYI (2007), 54.

irodalomkritikai kutatásokkal foglalkozott, hanem 1716 és 1733 között a Santa Maria della Pomposa plébánosaként a város lelkipásztori munkájába is bekapcsolódott. Ezt különösen fontos kiemelni, mert legnagyobb hatású művei ebből az élményanyagból születtek. 1735-től a trónörökös nevelője volt, mely újabb művek megírására sarkallta. Mikor 1751-ben, 78 éves korában elhunyt, már számos munkája ismert volt Európa szerte.⁹³

Több, figyelmen kívül hagyott elemzés után⁹⁴ Szauder József mutatott rá arra, milyen fontos szerepet játszottak Muratori művei a 18. század második felében működő magyarországi főpapok gondolkodásában, és e főpapok milyen jelentős mértékben járultak hozzá Muratori munkáinak hazai terjesztéséhez. Ugyancsak ő figyelt fel először arra is, mennyire ismertek voltak Muratori gondolatai, elsősorban a doktori tézisekhez csatolt ún. *liber gradualisok* következtében.⁹⁵

Muratori legjelentősebb lelkiismereti művének (*Della regolata devozione de' Cristiani*. Velence, 1747) latin nyelvű magyarországi kiadása 1756-ban jelent meg, megelőzve a bécsi, innsbrucki, prágai latin, német és cseh nyelvű fordításokat.⁹⁶ De a mű magyar nyelvű kiadására sem kellett sokat várni, amely 1763-ban jelent meg, Egerben, *Lamindus Britaniusnak, avagy Muratorius Lajos Antalnak, A' Felső Mutinai Hertzeg' Könyv-tartó háza' Fő gondviselőjének valóságos áhítatosságáról költt munkája...* címmel.⁹⁷ Muratorinak még egy, a keresztény szeretetről szóló műve (*Della carità cristiana*. Modena, 1723) jelent meg magyarul, ez *A' nagy parantsolatnak tudniilik a' felebarati szeretetnek igaz magyarazatja...* címet viseli, és 1776-ban adták ki Bécsben.⁹⁸ E kiadást fordítói előszóval is ellátták, melyből értékes információkat kaphatunk a két magyar fordítás keletkezési körülményeiről. Eszerint az 1763-as ájtatossági művet Koller Ignác veszprémi püspök kezdeményezésére Nagy Ignác kanonok, királyi táblai prelátus fordította magyarra. Az 1776. évi fordítás készítője pedig Gálfalvi Ozdi Ferenc erdélyi kancelláriai protokollista volt. Ő a művet Mária Teréziának ajánlotta Muratorihoz hasonlóan, aki az eredeti munkát VI. Károly császárhoz címezte. Kókay György lehetségesnek tartja, hogy a megbízó is Mária Terézia volt; hasonló esetre Bessenyei György kapcsán volt már példa.⁹⁹ A mű további érdekessége, hogy két nyomtatási engedéllyel látták el: Hersching Dániel pozsonyi jezsuita cenzor (helyesebben revizor) approbációja mellett Grigoriu Maior fogarasi görögkatolikus püspök

⁹³ ZLABINGER (1970), 9–17.

⁹⁴ Ezekről: SZELESTEI (2000).

⁹⁵ SZAUDER (1973).

⁹⁶ KÓKAY (1998a), 38.

⁹⁷ MURATORI (1763).

⁹⁸ MURATORI (1776).

⁹⁹ KÓKAY (1998b), 198.

engedélye is szerepel a mű első lapjain. Ez a tény önmagában még nem is lenne olyan meglepő, hiszen erdélyi fordítóról van szó, de a püspök approbációjában megemlíti, hogy méltó lenne a munkát más keleti nyelvekre is lefordítani. Ez újabb jele annak, hogy a 18. századi egyházi megújulás szelleme a bizánci rítusú katolicizmust is elérte. Eddig erre jórészt Bacsinszky András munkácsi püspök esetében ismertünk példákat.¹⁰⁰ Ráadásul a nyomtatási engedély Bécsben kelt 1773. május 4-én, amikor a görögkatolikus püspökök Mária Terézia meghívására a császárvárosban tanácskoztak az egyházuk reformjait érintő kérdésekről.¹⁰¹ Muratori gondolatai ezek szerint e megbeszélések során is előkerülhettek.

1763-ban a *Della carità cristiana* is napvilágot látott Egsztergomban, latin fordításban, ennek fordítója, Schupanzigh András pozsonyi kanonok¹⁰² a kiadás előszavában Barkóczy Ferenc esztergomi érseknek ajánlja a művet, akit Muratori tanítványának nevez. Bár a munka az eredeti megjelenése után kereken negyven évvel került kiadásra, de az első német kiadás (Augsburg, 1761) csak két évvel előzte meg. Tehát jól látszik: a Habsburg birodalom tartományaiban közel egy időben terjedtek el Muratori eszméi, melyek a főpapság egyes tagjaiban komoly visszhangra találtak. Sőt a jelentős magyarországi könyvtárakban felekezeti hovatartozástól függetlenül számos Muratori-mű bukkan fel, köztük olyanok is, melyekből nem készült sem magyar, sem latin fordítás.¹⁰³

Muratori hatása tehát igen jelentős volt a 18. század második felének Magyarországon, a katolikus főpapok közül, az említett Kollerén és Barkóczyn kívül a kutatás követői közé sorolja Barkóczy egri utódját, Eszterházy Károlyt, Batthyány Ignác erdélyi, Klimó György pécsi püspököt, de Patachich Ádám kalocsai és Batthyány József esztergomi érseket is.¹⁰⁴ Most a főpapság helyett fordítsuk mégis figyelmünket a szerzetesek felé, itt ugyanis a katolikus reformmozgalom hívein kívül a felvilágosodás eszméinek radikálisabb követőit is megtaláljuk, akik a politikai megújulás mellett is elkötelezték magukat.

¹⁰⁰ Vele később részletesen foglalkozom.

¹⁰¹ PIRIGYI (1990), 8–9.

¹⁰² SZELESTEI (2000), 32.

¹⁰³ KÓKAY (1998b), 197–205; SZELESTEI (2000), 34–35.

¹⁰⁴ HÖLVÉNYI (1998), 884–888.

b) A szerzetespapság és a reformmozgalom: Koppi Károly politikai tárgyú írásai

Régóta ismert jelenség a korszak történet- és irodalomtörténet-írásában, hogy a magyarországi szerzetespapságon belül főleg a piaristák voltak fogékonyak a korszellem iránt. Ezt már Gerencsér István – maga is piarista szerzetes¹⁰⁵ – a tanító rendi státuszon túl a rendalapító lelkiességéből eredeztette, aki Galileivel és Campanellával is kapcsolatban volt, sőt előbbi a rendtagok képzésében is részt vett. A 18. században Eduardo Corsini (1754-től általános rendfőnök) járt élen a reformeszmék terjesztésében, aki nemcsak az itáliai, hanem a magyar és a lengyel piaristákra is nagy hatást gyakorolt.¹⁰⁶ De az osztrák piaristák tevékenységében is fontos szerepet kapott az új tudományok művelése és a nemzeti nyelv ápolása.¹⁰⁷

Gerencsér az itáliai felvilágosodást követő magyar piaristák két generációját sorakoztatja fel. Az első csoportból egyértelműen Cörver János és Elek, valamint Bajtay Antal emelkedik ki.¹⁰⁸ Ők mindnyájan római tanulmányaik idején ismerkedtek meg az eklektikus vagy *recentior* filozófiával és a kor reformeszméivel, akárcsak az előbb említett „germanikus” (a *Collegium Germanicum-Hungaricum* falai között tanuló) főpapok. A második generáció tagjainak munkásságában pedig már Muratori tanításának hatása is egyértelműen fellelhető.

A piarista renden belül Muratori hatása leginkább Benyák Bernátnál mutatható ki, aki az itáliai mester egy, a prédikációval foglalkozó művének Gregorius Trautwein ulmi ágostonos szerzetes által készített latin fordítását kezdte el magyarra átültetni,¹⁰⁹ ezzel is hadat üzenve „a prédikáció cifrártásában való telhetetlen zabálódás” szokásának.¹¹⁰ Muratori munkássága azonban ennél jóval nagyobb hatást gyakorolt a magyarországi piaristákra. Révai Miklóstra, aki az itáliai szerző műveivel nemcsak azok magyarországi kiadásai révén, hanem az ausztriai könyvtárakban is megismerkedhetett, a lelkiességi műveken túl Muratori itáliai akadémiaalapítási terve és irodalomkritikai programja gyakorolhatott nagy hatást. De a forráskiadások is láthatóan inspirálták a magyar szerzetest.¹¹¹ Szintén közvetett módon a 18. század második fele másik nagyhatású piarista tudósának, Koppi Károlynak is több művéből kimutatható Muratori hatása. Az ő személye azonban Benyáknál és Révainál is jobban köthető a századvég nemesi-értelmiségi reformmozgalmához.

¹⁰⁵ LÉH (1998), 127.

¹⁰⁶ GERENCSÉR (1942/43), 332–336.

¹⁰⁷ KOVÁCS (1992), 390.

¹⁰⁸ Utóbbi, mint ismeretes, néhány évig a későbbi II. József történelemtanára volt, majd 1760-ban erdélyi püspöki kinevezést kapott. Életére: LÉH (1998), 41–42.

¹⁰⁹ *Az helyke prédikálók ellen, avagy az néphez szabott szólás méltósága...* SZELESTEI (2000), 39.

¹¹⁰ Idézi: HERNÁDY (2010), 472.

¹¹¹ KÓKAY (1992).

Koppi József 1747-ben született Vácott, és 1759-ben, Privigyén lépett a piarista rendbe. Ekkor keresztnévét elhagyva a Károly szerzetesi nevet vette fel. 1761-ben tett örökfogadalmat, majd 1767-ben, Nyitrán szentelték pappá. Doktori fokozatát Nagyszombatban szerezte 1774-ben, de már ezt megelőzően is tanított a rend több kollégiumában.¹¹² Koppi tehát nem tartozik a Rómában tanult „elit” tagjai közé, így példája jól mutatja, hogy a reformeszmékkel, közelebbről pedig Muratori tanításával az országhatáron belüli tanulmányok során is meg lehetett ismerkedni.

Életútjának főbb szakaszai közül a későbbiek szempontjából 1765. és 1771. évi váci működése, rövid bécsi tartózkodása, ahol Fekete János gróf fiának nevelőjeként működött, továbbá az 1777–1779 közötti kassai tevékenysége, valamint 1780–1783-as kolozsvári történelemtanári munkássága és természetesen főként az 1784–1796 közötti pesti egyetemi tanári megbízatása a legjelentősebb. Ezekben a helyeken ismerkedett meg ugyanis azokkal a személyekkel, akik egész politikai tevékenységére nagy hatást gyakoroltak.

Vácott került kapcsolatba Palásthy Mártonnal, aki ekkor az intézmény hallgatója volt, és őt Koppi is tanította. A később több európai országot bejárt Palásthy azután Ürményi József pártfogoltjaként került a Magyar Királyi Udvari Kancelláriához, ahol 1781-ben kancellistaként, a következő évben pedig már fogalmazóként tevékenykedett. Ürményi segítségével került be az egyházügyi bizottságba is, de hivatali pályáját derékba törve később családi birtokára költözött, ahol 1789-ben érte a halál. Minden bizonnyal Palásthy révén került kapcsolatba Koppi a szabadkőművességgel és neki köszönhette egyetemi tanári kinevezését is, 1784-ben. Mindkettőt levelezésük alapján valószínűsíthetjük.¹¹³ Ezenkívül Palásthy értesítette Koppit a bécsi fejleményekről, és ami még fontosabb, a Kancellárián folyó, a jozefinista politikát a gyakorlatba átültető előkészítő munkálatokról. Ezek közül Koppit leginkább a vallásügyi, alkotmányjogi, gazdasági és oktatásügyi reformok érdekelték, később maga is ezekkel a kérdésekkel foglalkozott behatóan.

Kassán, ahol az akadémia történelemtanáráként és a könyvtár őreként dolgozott, Koppi számos, a későbbiekre nézve jelentős ismeretséget kötött. Itt kollégája volt Simai Kristóf, akivel valószínűleg már Vácott és rövid pesti tartózkodása alatt is együtt dolgozott. Palásthy Márton is sokat időzött Kassán az 1770-es évek végén, amikor birtokaira látogatott. Az új ismeretségek közül főként Orczy Lőrincsel, Kazinczy Ferencsel, Révai Miklóssal, Batsányi

¹¹² Életrajza: SZINNYEI (1889), 972–975; LÉH (1998), 203. A rá vonatkozó szakirodalom áttekintése: KOLTAI (2007), 184–185.

¹¹³ BALOGH (2008).

Jánossal és Baróti Szabó Dáviddal kötött barátságát kell megemlítenünk. Velük későbbi munkássága alatt is kapcsolatban maradt.

Egy újabb értelmiségi csoport megismerését hozta az 1780–1783-as kolozsvári tartózkodás, ahol szintén történelmet oktatott. Az itt élőkkel, főként Batthyány Ignác püspökkel, Benkő Józseffel, Cornides Dániellel és Teleki Sámuellel azonban a kassai kortól eltérően nem politikai, hanem főleg tudományos tárgyú levelezést folytatott.¹¹⁴ E kapcsolatrendszer kiteljesedését hozta az 1784-ben kezdődő pesti tartózkodás időszaka, itteni egyetemi tanári kinevezése mögött jó némettudása és szakértelme mellett Bécsnek az exjezsuiták elleni fellépése is állt.¹¹⁵ Pesten egyetemi kollégája volt többek között Kreil Antal, Abaffy Ferenc és id. Ráday Gedeon, de itt teljesedett ki oktatói és tudományos pályája is, míg politikai okokból el nem kellett hagynia a katedrát.¹¹⁶ Életének utolsó szakasza Máramaroszigeten és Nagykárolyban már a visszavonultság jegyében telt, az előbbi helyen vicerektorként, az utóbbin rektorként tevékenykedett. Azonban ezeket az éveket sem töltötte tétlenségben: ekkor készítette el a kereskedelmi akadémia alapításáról szóló tervezetét,¹¹⁷ és úgy tűnik, az országos politikával sem szakított egészen: a korszak egyik legbefolyásosabb államférfijának, gróf Balassa Ferencnek írt levele legalábbis ezt sejteti.¹¹⁸ Korábbi külföldi levelezőpartnerei közül még Gelasius Dobner és Nikolaus Adaukt Voigt prágai tudósokat kell kiemelnünk.¹¹⁹

A korabeli értelmiség gyűjtőhelyei a szabadkőműves páholyok voltak. Koppi is minden kétséget kizáróan szabadkőműves volt. Bár ezt a tényt életrajzírója, a szintén piarista szerzetes Horváth Ambrus szemérmesen elhallgatja,¹²⁰ már Abafi Lajos idézi a Pesten működő, a *Nagyszívűséghez (Ad Magnanimitatem, Zur Großmut)* címzett páholy 1786. évi újjáalakulásakor készült jegyzőkönyvét, melyen a régi tagok között több egyetemi tanár társával, így Barics Bélával, Schaffrath Lipóttal, Kreil Antallal, Hoffmann Lipót Alajossal és Cornides Dániellel együtt Koppi is szerepel.¹²¹ Nem tudni, mikor és melyik páholyhoz csatlakozott elsőként, elképzelhető, hogy már rövid bécsi tartózkodása alatt kapcsolatba került az ottani, *Az igaz egyetértéshez (Zur wahren Eintracht)* címzett páhollyal, melyhez Fekete

¹¹⁴ BALOGH (2008), 12–51.

¹¹⁵ BALOGH (2000), 14.

¹¹⁶ H. BALÁZS (1997).

¹¹⁷ HEGYI (1942/1943).

¹¹⁸ VAJNÁGI (2003).

¹¹⁹ PRAŽAK (1967), 38, 110, 114. Dobnernek Koppinhoz írt levelei: PMKL, Manuscripta, For 0-5/47 Koppi leveleskönyve

¹²⁰ HORVÁTH (1940).

¹²¹ ABAFI (1900), 275.

János grófot is szoros kötelékek fűzték,¹²² de lehet, hogy csak az 1780-as években lépett a szabadkőművesek táborába, ahogy ezt Balogh Piroska valószínűsíti Palásthy Márton Koppihoz írt levelei alapján.¹²³ H. Balázs Éva szerint Koppi a *Nagyszívűséghez* címzett páholy mesteri tisztét is viselte.¹²⁴

Koppi szabadkőműves voltában semmi rendkívülit nem kell látnunk. Nemcsak hogy a vele kapcsolatban álló értelmiségi csoport majd minden tagja a mozgalomhoz tartozott, de a páholyok tagjai között (a többszörös pápai tiltás ellenére) számos más egyházi férfiút is találunk, mint a már említett Schaffrath Lipót piarista tanárt, Perczel Imrét, aki 1791 és 1795 között a piaristák magyar tartományfőnöki tisztségét is betöltötte,¹²⁵ Splényi Ferenc kanonokot, Mittelspacher Dániel helytartósági tanácsost és kanonokot, Hell Ferenc csákvári esperest és másokat.¹²⁶ Mint köztudott, a 18. századi Európában a szabadkőműves páholyok mindenütt a reformértelmisség gazdasági, társadalmi, politikai vitáinak színhelyei voltak, és főleg a Német-római Birodalomban több fejedelem is közéjük tartozott, így Mária Terézia férje, a német-római császár és magyar társuralkodó, Lotharingiai Ferenc István is (igaz, ő csak titokban). Különösen Magyarországon jelentett a szabadkőműves páholyokhoz tartozás megbecsültséget, hiszen itt a társadalmi különbségek mellett a *Carolina Resolútió*val II. József türelmi rendeletéig a politikai életből gyakorlatilag kiszorított protestáns nemesi értelmiség tagjai is egyenlő elbánásban részesültek magas rangú katolikus társaikkal, még ha a hangoztatott társadalmi egyenlőség az egyes páholyokban nem is érvényesült maradéktalanul. A magyarországi páholyok összlétszáma az 1780-as években mintegy ezer főre tehető. Ennek háromnegyede nemes, túlnyomó része pedig protestáns volt.¹²⁷ Nemcsak Magyarországon figyelhető meg a szabadkőművességnek ez a „felülről szerveződése”, az egész Habsburg birodalomra jellemző a mozgalom nemesi túlsúlya.¹²⁸ Nem csoda tehát, ha a „Draskovich-obszervancia”, vagyis a Draskovich János gróf szabadkőműves reformjai hatására kialakult irányzat¹²⁹ szerint működő jelentősebb magyar páholyok a magyar politika aktuális kérdéseinek elméleti és gyakorlati megoldásán fáradoztak, és kifejezetten céljuknak tekintették újabb értelmiségiek felvételét. E „beszervezések” érzékletes és részleteiben is ismert példája Berzeviczy Gergely útja a szabadkőműves mozgalomba.¹³⁰

¹²² MICHAUD (1983), 587.

¹²³ BALOGH (2008), 23.

¹²⁴ H. BALÁZS (1997), 240.

¹²⁵ LÉH (1998), 293.

¹²⁶ ABAFI (1900), passim.

¹²⁷ H. BALÁZS (1977), 219.

¹²⁸ SZÓCS (1983).

¹²⁹ ABAFI (1900), 73–79.

¹³⁰ H. BALÁZS (1967), 59–60.

A magyar szabadkőműves szabályzat fő céljaként a társadalmi egyenlőtlenségek megszüntetését tekintette, és kijelölte a különböző területeken tevékenykedő szabadkőművesek feladatait a társadalmi-politikai viszonyok jobbítására.¹³¹ Ők üdvözölték leglelkesebben a modern gondolkodású II. József trónra léptét, türelmi és jobbágyrendeletét, de ők voltak azok is, akik a legkeményebb kritikusaivá váltak a jozefinista politikának főként annak késői szakaszában. Így váltak a szabadkőműves páholyok egyszerre a császárt támogató jozefinista hivatalnokréteg és a felvilágosult nemesi-értelmiségi ellenzék gyűjtőhelyeivé.¹³² Ebben persze szerepet játszott József 1785. évi szabadkőműves pátense is, mely nagyban korlátozta a páholyok működését.¹³³

Koppi első, politikai állásfoglalását is kifejező elméleti munkája az 1770-es évek közepén született: *Vélemény a Magyar Királyságról (Opinio circa regnum Hungariae)* címmel.¹³⁴ A kéziratos mű központi gondolata a királyság gazdasági erejének növelése. A gazdasági helyzet, az ország bevételeinek alapja az adófizető nép. Ezért a fejedelemnek minden eszközzel elő kell segítenie az adózó nép számának és gazdasági erejének növekedését, hogy minél nagyobb adót fizethessen a kincstárnak. Az adózó nép gazdasági erejének növelése a munkalehetőségek megteremtésével, a munkaidő minél jobb kihasználásával és a megtermelt javak pénzzé váltásával érhető el. A nép vagyona felett pedig az igazságszolgáltatásnak kell örködni. A befolyt adó mértéke nem a föld nagyságától, hanem az azon élő népesség számától függ, ezért az adófizető nép szaporítása a gazdasági növekedés legfontosabb előfeltétele. Ennek Koppi – egyházi ember létére – meglepő formáját javasolja: az egyháziak számának csökkentését. Becslése szerint az országban 30 000 klerikus működik, ennek szerinte csak a harmadára van szükség, a többinek világi foglalkozást kellene űznie. Különösen a koldulórendi szerzetesek számának csökkentését látja szükségesnek, mert ezek terhelik meg legjobban a szegény adózó népet. Ezt a feladatot francia mintára az apostoli király hivatott elvégezni.¹³⁵ Az érsekek, püspökök, apátok, prépostok, de a káptalanok és konventek birtokait is felül kell vizsgálni és csak azokat meghagyni nekik, amelyeket valóban jogszerűen birtokolnak, illetve bevételeit az alapító szándéka szerinti tevékenységre fordítják.

¹³¹ H. BALÁZS (1977), 220.

¹³² SZÓCS (1983), 275.

¹³³ ABAFI (1900), 259–263.

¹³⁴ OSZKK Fol. Lat. 186. ff. 250r–253v.

¹³⁵ „...mendicantium si quamvis miseram contribuentem plebem maxime exhauriant cum tamen character eorum sit indelebilis [...], verum qui jam sunt in claustris usque ad dies vitae ibi manere deberent, pro futuro autem Rex Hungariae Apostolicus non necessaria claustra abolere vel ad minimam cernum numerum constituere deberet, ultra quem si plures patres, sive fratres ad claustra recipere licitum non esset et hi etiam non deberent vivere ex mendicatione miseram plebem exhauriente, verum instar Gallorum Regis [...] cui liber Episcopo et Capitulo, Conventui, et aliis ordinibus exempla bona possidentibus imponi deberet, ut hoc vel illud claustrum sumptibus a Rege determinandis, de proventibus bonorum annuatim sustentet.” OSZKK Fol. Lat. 186. f. 251r.

A világiak szaporítása a fentiekén kívül idegenek befogadásával lehetséges, akiket az ország lakatlan területeire kell költöztetni. A szabad királyi városok számának növelése is elősegíti a betelepülést, hiszen ide szívesebben költöznek az idegenek, mint a földesúri joghatóság alatti területre. Végül az uralkodó kötelességének tartja az adófizető nép összeírását, minden társadalmi csoportnak megfelelő munkalehetőségek megteremtését, valamint az oktatás színvonalának emelését, még hozzá olyan módon, hogy minden jobbágyot tanítsanak meg írni, olvasni és számolni, de a felsőbb osztályokat csak a tehetségesek látogassák. Befejezésül pedig az ünnepnapok számának csökkentését javasolja, mert egy részük nem a nép lelki épülésére szolgál, csak a munkától vonja el őket.

Koppi e sorai részben kora politikai kérdéseire reflektálnak. A „szegény adózó nép (*misera plebs contribuens*)” a korabeli országos politikában sokszor visszatérő fogalom, a magyar rendek használják az adóterhek megállapításakor annak megerősítésére, hogy az ország már nem bír el magasabb adót.¹³⁶ A telepítési politika is köztudottan vissza-visszatérő eleme a Habsburg igazgatásnak; éppen Mária Terézia uralkodása alatt indul meg egy újabb betelepítési hullám az ország egyik gyéren lakott területére, a Bánátba. A szabad királyi városok számának növelése újabb aktuális kérdés. Koppi itt a nemesi ellenzékkel szemben az uralkodó pártjára áll: még az 1751. évi országgyűlésen okozott nagy feszültséget négy település szabad királyi városi rangra emelése. A rendek ezt hevesen ellenezték, tartva az uralkodó táborának megerősödésétől, hiszen a városok hagyományosan udvarhűnek számítottak.¹³⁷ Az apostoli királyi intézmény felemlítése pedig Mária Terézia egyházpolitikájának támogatását jelenti, ő volt az, aki 1758-tól használni kezdte ezt a címet, hogy a katolikus egyház szervezetében és működésében bevezetendő reformjait legitimálja.¹³⁸ Koppi nyilvánvalóan Palásthy Márton útján és 1774. évi bécsi tartózkodása alatt nyerhetett részletesebb betekintést a teréziánus politikába, művében erre reflektált.

De gondolatainak egy része Muratori munkáiban is megtalálható. A magyarul 1763-ban megjelent művében ő is foglalkozik az ünnepnapok számával. Megállapítja, hogy „a köteles ünnepeknek sokasága nyilván való károkra, és terhekre van mind azoknak, akik a mesterséggel, és kétkézi munkával táplálják magukat, és cselédeiket.” És bár azok, akik ellenzik az ünnepnapok számának csökkentését, azzal érvelnek, hogy így a híveknek kevesebb lehetőségük lesz az ájtatosságra, nem veszik figyelembe, hogy a szegények az „annyi sok ünnepek miatt, melyekben dolgozniok nem szabad, magoknak, és cselédeknek a

¹³⁶ SZIJÁRTÓ (2005), 176–181.

¹³⁷ EMBER (1989), 426.

¹³⁸ FRAKNÓI (1895), 471–480.

szükséges táplálást meg nem szerezhetik. Már aki jobban belé tekint a dolgokba, feltalálja, hogy a szenteknek a mi dicsőítésünkre semmi szükségük nincs, ellenben a szegényeknek van szükségük a kenyérre.”¹³⁹ Ugyan nem Muratori volt az, aki az ünnepek számának csökkentését elsőként szorgalmazta, hiszen a mozgalom valójában már 1727-ben, tehát Muratori eredeti művének megjelenése előtt éppen húsz évvel elindult Spanyolországban, de a kérdésben hozott döntés előkészítésekor XIV. Benedek pápa Muratorit is felkérte az állásfoglalásra. Sőt Mária Terézia hasonló tárgyú rendeleteinek előkészítésekor is felbukkan az itáliai tudós neve. Az egyháziak számának szabályozása pedig Muratorinál is a koldulórendek visszaszorítása kapcsán kerül elő. Kifejezetten kerülendőnek tartja újabb koldulórendi kolostorok alapítását, a papság fő feladatát pedig a lelkipásztorkodásban jelöli meg.¹⁴⁰

1787-ben jelent meg nyomtatásban Koppi politikai kérdéseket feszegető második műve, mely az *Előzetes gondolatok a keresztény egyház történetéről* (*Praenotiones ad historiam ecclesiae Christianae necessariae*)¹⁴¹ címet viseli. A 48 oldalas, 22 paragrafusba szedett munka első részében Koppi a vallás eredetével és értelmével foglalkozik.¹⁴² Már az első sorokban leszögezi véleményét: lényegét tekintve minden vallás egy és ugyanaz.¹⁴³ Majd a természeti vallás rövid tárgyalása után a judaizmust és a kereszténységet hasonlítja össze. A fő különbséget a két vallás között a rítusban látja,¹⁴⁴ majd a rítussal, mint a nyilvános vallásgyakorlat különböző megnyilvánulásaival foglalkozik.¹⁴⁵ Ezt követően tér át a számunkra is fontosabb témára, a világi fejedelmek és az egyházi ügyek kapcsolatának tárgyalására, történelmi példákkal bizonyítva, hogy az uralkodók már az ókortól kezdve beavatkoztak az egyház életébe (Nagy Konstantint, Theodosiust és Mária Teréziát említi). Ezután az egyház fogalmával foglalkozik és kiemeli, hogy az nem pusztán közösség, hanem a keresztény hívők összessége, melynek minden tagja mintegy kollektíven gyakorolja a legfőbb jogokat.¹⁴⁶ A hatalom birtokosai a keresztény egyházban a püspökök, akiknek apostoli hatalma ugyan Istentől ered, de hogy személy szerint ki gyakorolja azt, azt a népnek vagy a

¹³⁹ MURATORI (1763), 242–244.

¹⁴⁰ ZLABINGER (1970), 125–134.

¹⁴¹ KOPPI (1787).

¹⁴² A mű részletes ismertetése: HORVÁTH (1940), 83–86.

¹⁴³ „Omnem Religionem in *Substantia* eandem esse” KOPPI (1787), 3 (kiemelések az eredetiben).

¹⁴⁴ „...tam Judaicis, quam Christianis sacris proprium est; licet *Ritus*, & *Cerimoniae* plurimum inter se discrepent.” KOPPI (1787), 4.

¹⁴⁵ „Cultus exterioris Ratio, quam *Ritus* vocamus, adeo certa, statutaque esse debet, ut Religio quaequam ne dici quidem possit apud nationem ullam civitate donata, nisi iidem apud maximam populi partem *Ritus* obtineat; haec *Religio publica* dicitur.” KOPPI (1787), 6.

¹⁴⁶ „ut adeo non nuda collectio Ecclesiam significet, sed Fidelium Christi collectio cum potestate summi juris per omnia membra distributi Ecclesiae nomine censeatur.” KOPPI (1787), 12.

fejedelemnek kell meghatározni.¹⁴⁷ Majd a pápára tett megjegyzésével valójában annak hatalmát relativizálja.¹⁴⁸ Ezután tér rá tulajdonképpeni témájára, az egyháztörténet-írás szempontjainak tárgyalására. Ahogy tehát már Horváth Ambrus rámutatott, fenti műve is fontos állomása politikai programjának, mert – még ha csak néhány bekezdésbe sűrítve is – a jozefinista állameszme felfogásához igazodva az egyház irányításának jogát is a fejedelemhez utalja.

Eduard Winter korábban már említett, vitatott monográfiája óta¹⁴⁹ foglalkoztatja a kutatást az a kérdés, hogy Muratori mennyiben tekinthető a jozefinizmus előfutárának.¹⁵⁰ Tény, hogy már ő is kifejezetten az államhatalom feladatául jelöli meg a vallási élet felügyeletét és az esetleges túlbúrjázások megakadályozását. Ezek közé tartozik szerinte a koldulórendek már említett ellenőrzése, sőt szükség szerinti korlátozása.¹⁵¹ Koppi azonban ebben a művében nemcsak Muratori, de még a jozefinizmus célkitűzéseinél is radikálisabb álláspontra helyezkedik a vallás megítélésének kérdésében. II. József egyházpolitikája a polgárok jólétének növelését és a hasznosság elvének maradéktalan érvényesülését szolgálta, a jozefinista állameszme azonban, mint láttuk, sohasem szakított a katolikus egyház vezető szerepének gondolatával, az egyes vallásfelekezetek közé nem tett egyenlőséglet.

Noha az egyháziak számának csökkentését más szerzetesek is támogatták, II. József elhamarkodott reformjait a tudós értelmiség tagjai közül sokan bírálták. Álljon most itt a szintén piarista szerzetes Dugonics Andrásnak a helyzetet némiképp eltúlzó feljegyzése a szerzetesközösségek egy részének eltörléséről: „A császár azt is cselekedte országunkban, hogy a szerzetességet szinte egészben eltörülte. Ő alatta vesztenek ki a paulinusok, a kamaldulensiek, a benedictinusok, a trinitáriusok, a hieronymiták, a paulánusok és a többiek. A mi engem illet, soha pártfogójuk nem voltam a henylő, és csak testét hizlaló szerzetességeknek. Azt is tapasztaltam bizonyára, hogy a szerzetességek eleje mindenkoron szent igyekezet vala, de tapasztaltam azt is, hogy elállván kötelességektől (e volt mindenkoron az emberi gyarlóság, az is lészen még a világ tart) henylőkké lettenek és a pénzben torkig uszkálván, elkevélyedtenek. Sokan közülök maguk hasznát keresvén, az országba sok haszontalan vélekedéseket, babonáságokat plántáltak. Ezeknek megjobbítása illette volna a királyt, nem pedig kiírtása. De József azoknak jószágok után áhítóznán, mind

¹⁴⁷ „Ipsa Potestas Episcopalis, par Apostolicae, a Deo est; sed tamen ut haec illave persona eam exerceat, ad Populum, seu Principem pertinet determinare.” Uo.

¹⁴⁸ „...praesit Pontifex centrum unionis, cui reliquae Ecclesiae per orbem adhaerent vi litterarum formatarum” Uo.

¹⁴⁹ WINTER (1943); 1962. Kritikájáról pl. SCHINDLING (1988). 216–217.

¹⁵⁰ KOSÁRY (1996³), 283–288.

¹⁵¹ ZLABINGER (1970), 134.

azoknak, mind az kiírtott apáczáknak jószágokat elfoglalta, és vagy ismét nagy pénzen eladta, vagy magának egészen megtartotta. Így az ország ezen kótyavetyéből is semmihez se juthatott.”¹⁵²

Koppi Károly sem maradt sokáig feltétlen híve a józsefi politikának. E fordulat okai között a személyes jellegű csalódás mellett mindenképpen meg kell említeni a piarista rendnek a jozefinista évtizedben elszenvedett megpróbáltatásait is. Míg Mária Terézia uralkodása idején a piaristák mintegy kiváltságos tanítórendként, az elavultnak bélyegzett jezsuiták alternatívájaként komoly uralkodói támogatásban részesültek, sőt még az oktatási reform kidolgozásában is részt vettek,¹⁵³ addig II. József szerzetességre vonatkozó rendeletei a piaristákat is hátrányosan érintették. Nemcsak újabb iskolák alapítására nem került sor, de József néhányat meg is szüntetett az elégtelen alapítványok miatt, és iskolaáthelyezésekre is sor került.¹⁵⁴ Kifejezetten hátrányos intézkedés volt a konviktusok felszámolása is. Így a rend számos nemes ifjú neveltetésétől és természetesen az ehhez kapcsolódó bevételektől esett el.¹⁵⁵

Az igazi nehézséget azonban a rendi kormányzat és az utánpótlás-nevelés reformja okozta. Az előbbi a tartományfőnök hatalmának csökkentésével és a házfőnöki jogosítványok kibővítésével a szerzetesi fegyelem fellazulásához vezetett, az utóbbi pedig a növendékeknek a központi papnevelőkbe utasításával komoly anyagi terhet rótt a rendtartományra. A megrendült anyagi helyzet és a létbizonytalanság elsősorban a fiatal rendtagok tömeges kilépéséhez vezetett: míg 1782-ben 416 tagot számlált a rendtartomány, 1790-ben már csak 321 piarista szerzetest találunk.¹⁵⁶ Igaz, a legrosszabbtól a rend megszűnésétől megmenekültek a piaristák. Már Palásthy Márton egy Koppinak írt 1782. évi levele megemlíti, hogy a piaristák állítólag felkerültek az eltörrendő szerzetek listájára,¹⁵⁷ és később valóban született olyan tervezet, amely a piarista iskolák állami kézbe vételét célozta a tanári utánpótlás képzésének biztosítására. Ez azonban, elsősorban az iskolák alacsony jövedelmű alapítványai miatt, lekerült a napirendről.¹⁵⁸

¹⁵² SZINNYEI (1883), 24–25.

¹⁵³ RIEDEL (2012), 265–287.

¹⁵⁴ A megyesi, magyaróvári, korponai és szentgyörgyi kollégiumot megszüntette, a tokajit Sátoraljaújhelyre, míg a szentannait Temesvárra helyezte át. PALLMANN (1914), 131–139.

¹⁵⁵ A konviktusok II. Lipót visszaállító rendelete után sem nyerték vissza régi szerepüket. PALLMANN (1914) 75–79.

¹⁵⁶ RIEDEL (2012), 479–480. Ez még mindig jelentős szám: a magyar pálosok például az 1786-os feloszlatakor 313-an voltak. TÖRÖK–LEGEZA–SZACSVAY (2006), 24–25.

¹⁵⁷ Palásthy Koppinak, Bécs, 1782. március 25. Közli: BALOGH (2008), 134.

¹⁵⁸ RIEDEL (2012), 372–383.

Ezek után nem csoda, hogy Koppi Károly mindössze három évvel az előbb említett munkája után szintén elpártolt II. Józseftől, és a korszellemhez igazodva drasztikus megoldásokat javasolt a politikai berendezkedés átalakítására.

Már II. József halála után, 1790-ben jelent meg Bécsben *Az egykor a magyarok gyakorolta választójogról, az Árpád nemzetség története (Jus electionis quondam ab hungaris exercitum. Historia stirpis Arpadianae)*¹⁵⁹ című, 60 oldalas munkája. A mű valójában vitairat főként a Grossing Ferenc neve alatt szintén 1790-ben megjelent államelméleti munka ellen. Az *Ungarisches allgemeine Staats- und Regimentsrech*, vagy latin címén *Jus publicum Hungariae* jogi pamfletet a kutatás Benczur József udvarhú protestáns nemesnek tulajdonítja. A munka fő célja a nemesi előjogok megkérdőjelezése, így természetesen Werbőczy Hármaskönyvét és az Aranybulla ellenállási záradékát veszi célba. E célkitűzés mögött ott sejthetjük Kollár Ádámot is, aki Benczurral jó kapcsolatban volt.¹⁶⁰ Koppi Károly azonban, aki már az 1770-es évek második felében az uralkodó álláspontját képviselte a nemesi ellenzékkel szemben, Benczur állításaival vitatkozó művében mégis az előjogok védelmére kel. Műve időzítése is ezt erősíti: írását 1790. június 6-ára, az országgyűlés megnyitására keltezi.¹⁶¹

Koppi fejtegetését igen messziről, a nemzetek és különösen a magyar nemzet állammá alakulásától kezdi. Már a bevezetőben kiemeli a magyarok szabad fejedelmválasztó jogát.¹⁶² De mivel az elődök észrevették, hogy mennyi pusztulást hoz, ha folyton az egymással versengő fejedelmjelöltek közt kell választani, megegyeztek, hogy az Ausztriai Házat választják meg közös megegyezéssel. Eközben azonban feledésbe merült, hogy az Árpádok nemzetsége nem halt ki, hanem tovább él a francia Crouy-Chanel családban.¹⁶³

Koppi itt arra a legendára támaszkodik, mely szerint a Kun László halála után Velencéből hazahívott, kérdéses törvényes származása ellenére II. András unokájaként elismert III. András, utolsó Árpád-házi királyunk a Crouy-Chanel család genealógiájának megfelelően még Magyarországra térte előtt megházasodott Itáliában, és e frigyből két gyermek is született, Félix és Márk. Mindketten a család crouy-i birtokán éltek, és még András

¹⁵⁹ KOPPI (1790a).

¹⁶⁰ H. BALÁZS (1967), 45.

¹⁶¹ „Scribam Pestini in ipso Comitiorum sollemni aditu 6. Juni 1790. KOPPI (1790a), Praefatio [8].

¹⁶² „Atque ita etiam in libertate elegendi Principis, quae omnibus liberis populis communis est, quaedam etiam Majores nostri videre incommoda, dum singulorum legentium studia cunctorum animos dissociarent.” Uo. [2].

¹⁶² „Talia, et his majora etiam, in caussis [!] erant, cur nobilissimam, longoque seculorum ordine eminentem DOMUS AUSTRIACAM, ut rebus nostris praeesset, Majores nostri consenserint.” (Kiemelések az eredetiben) KOPPI (1790a) [4].

¹⁶³ ¹⁶³ „Inter haec studia, curasque commodorum suorum jam etiam viventes, virilis sexus principes Croviaci, qui cum se sangvinem esse, vetustorum regum Hungariae et sciant ipsi, et testentur, turpe esset id nobis ignorari.” KOPPI (1790a) [5]

magyarországi királysága előtt meghaltak, de egyiküknek, Félixnek ezt megelőzően három fia is született. Anjou Károly Róbert halála után nővére, Beatrix támogatta a Crouy-leszármazottakat, hogy ezzel távol tartsa őket esetleges magyarországi trónigényüktől. Ők lennének a Crouy-Chanel család alapítói. A család címerében az Árpád-házra emlékeztető sávozat is szerepel, és éppen 1790-ben, Koppi művének megszületésekor fogadta el egy franciaországi tartományi törvényszék hitelesnek a család leszármazását.¹⁶⁴ Mint látni fogjuk, igazából nem érdekes, hogy Koppi mennyire meggyőzően érvel a történet valóságossága mellett. A feltételezett Árpád-házi rokonság egész más politikai célokat szolgál.

A bevezető után Koppi műve első fejezetében hosszasan elemzi és történeti érvekkel bizonyítja a népek jogát a szabadságra, különösen a fejedelmválasztásra vonatkozóan.¹⁶⁵ E szabad fejedelmválasztás jogát és a fejedelem hatalmának határait pedig Anonymusra hivatkozva a fejedelmi esküből, vagyis egy szerződésből vezeti le.¹⁶⁶ Idézi továbbá Szent István intelmeit, mely szerint, ha az uralkodó visszaél hatalmával, akkor azt másnak adják.¹⁶⁷

A következőkben a fejedelem és a nép közötti viszonyt tárgyalja a későbbi korokban, kiemelve több Habsburg uralkodót. Ezután áttér a Grossing Ferenc neve alatt megjelent pamfletre, melynek bevezetőjét idézi is. Az idézett passzus hevesen kikel a magyar rendi alkotmány ellen, és felrója neki, hogy kifejezetten szemben áll az európai gyakorlattal.¹⁶⁸ A rendi alkotmány fő tévedései a szabad királyválasztó jog, a nemesi adómentesség és a koronázási eskü kötelezettsége, amely éppen ezeket a nemesi szabadságokat hivatott megerősíteni. Kollár Ádám¹⁶⁹ megpróbálta felvilágosítani a nemzetet, de az akkor csak saját előjogainak védelmezésével volt elfoglalva. Most azonban megváltozott a helyzet, elsősorban az eltérő gazdasági állapotok miatt, ami a nemzeti büszkeséget is lelohasztotta.¹⁷⁰ Ehhez járulnak a felvilágosodás gyümölcsei és II. József intézkedései.¹⁷¹ Ez vezette a szerzőt, hogy foglalkozzon a visszaélésekkel és bizonyítsa az örökös királyság intézményének jogosságát.

¹⁶⁴ TERPLÁN (1998).

¹⁶⁵ Ennek részletes kifejtése: HORVÁTH (1940), 64–66.

¹⁶⁶ Id quod clarum facit Anonymus Notarius: *'Quintus status juramenti sic fuit: ut si quis de posteris Almi, et aliarum personarum principalium juramentum (seu pacta conventa) infringere voluerit, anathemati subiaceat in perpetuum.'* KOPPI (1790a), 10.

¹⁶⁷ „Si iracundus, superbus, invidus, incipacifcus, ac super Comites, et Principes cervicem erexeris, sine dubio fortitudo militum hebetudo erit regalium dignitatum, et alienis tradent Regnum tuum.” KOPPI (1790a), 11.

¹⁶⁸ „[Die ungarische Verfassung ist] so sehr mit Vorurtheilen und Irrthümern angehäufet: daß sich ein gründlicher Kenner desselben äußerst verwundern muß, wie sich dieses an Gesetzen so schwache Reich, dessen ganze Verfassung dem heutigen allgemeinen Europäischen Regierungssystem gerade entgegen stehet, bishero habe erhalten können.” Idézi: KOPPI (1790a), 33.

¹⁶⁹ „...dessen Schüler ich zu sehn wünsche...” Idézi: KOPPI (1790a), 37. Itt köszön vissza a műből Beczur.

¹⁷⁰ „Die zwei Hauptquellen des Ungarischen Reichthums, der Vie- und Weinhandel nehmllich sind gehemmet. Es hat sich mit dem Reichthum auch der Nationalstolz vermindert” KOPPI (1790a), 38.

¹⁷¹ „...welcher Vorurtheile und Misbräuche auszurotten sich zum Gesetze gemacht hat.” Uo.

Koppi ezzel szemben kiáll azon álláspontja mellett, hogy a fejedelmek igenis a nemzettől kapták hatalmukat, és e jogos hatalmon kívül nincs is szükségük hazug címekre és félremagyarázott történelmi hivatkozásokra.¹⁷² A fejedelmi hatalom jogalapja ugyanis nem más, mint a törvények tekintélye, a természeti és társadalmi jogok és a közös megegyezés.¹⁷³ Ennek fényében tér rá műve második fejezetében az Árpádok és a Crouy-Chanel család feltételezett rokonságára. Függelékben pedig a Crouy-Chanel család leszármazási tábláját is közléteszi.¹⁷⁴

A mű valódi célkitűzése szempontjából tehát nem érdekes, hogy a kortársak számára mennyire volt elfogadható a tárgyalt francia családnak az Árpádokkal való rokonsága. Bár Koppi okfejtése nagy port kavart fel, Schwartner Márton egy évre rá kemény hangon kritizálta is azt,¹⁷⁵ a megjelent példányok nagy részét elkobozták, 1793-ban pedig a Kancellária is foglalkozott a munkával,¹⁷⁶ Koppit nem a Crouy-Chanel család trónra kerülésének elősegítése vezérelte, sokkal inkább elméleti megalapozását kívánta adni az uralkodó és a nemzet közötti közjogi viszonyoknak. Ez az elméleti háttér, vagyis a „*socialia pacta conventa*”-megközelítés pedig a társadalmi szerződés (*contrat social*) elméletének a magyar közjogra történt alkalmazása volt.

A természetjogi felfogás magyarországi meghonosodását a kutatás hagyományosan a bécsi udvar reformtörekvéseinek hatásával hozza összefüggésbe. Már Mária Terézia kötelezővé tette a jogi képzésben az úgynevezett Wolff-Martini-féle természetjogi koncepció oktatását. A *Ratio Educationis* az egyetemen és a jogi akadémiákon kötelező olvasmánynak jelölte meg Karl Martini: *De lege naturalis positiones* című művét, mely 1792-ben, Dienes Sámuel fordításában és költségén magyarul is megjelent.¹⁷⁷ Martini szerint a természettől fogva szabad ember önként mondott le bizonyos szabadságáról, hogy szerződés formájában létrehozza az államot. E szerződésben a nép vállalja az engedelmisséget uralkodójának. Az uralkodó pedig a közösség hasznára és jólétére fordítja ezt a ráruházott jogot, mégpedig mindenre kiterjedően és korlátlanul. Martini tehát a Rousseau-féle szerződéselméletet az uralkodói hatalom megalapozására használja, megteremtve ezzel a felvilágosult abszolutizmus ideológiai háttérét.¹⁷⁸

¹⁷² „Principes, qui jure a nationibus accepto scepra, coronasque tenent, nullis commentitiis titulis, nullis detortis historiis, aut jurium convulsione opus habere.” KOPPI (1790a), 36–37.

¹⁷³ „Sunt alia, quae integram majestatem tuentur, defenduntque: legum vigor, et integritas, jura naturae, et socialia, pacta conventa...” KOPPI (1790a), 38–39.

¹⁷⁴ Tabula genealogica familiae ducum Croviacorum a regibus vetustis Ungariae stirpis Arpadianae descendens.

¹⁷⁵ SCHWARTNER (1791).

¹⁷⁶ HORVÁTH (1940), 67. 1. jegyzet.

¹⁷⁷ *A báró Martini természet törvényéről való állításainak magyarázattja*. SZINNYEI (1893), 869.

¹⁷⁸ PRUZSINSZKY (2002), 11.

Protestáns szerzők műveinek vizsgálata már rávilágított arra, hogy a természetjogi tanítás nemcsak a Wolff-Martini-féle koncepció révén jelent meg Magyarországon.¹⁷⁹ A katolikus Koppi álláspontja a fejedelmi hatalom és az alattvalók kapcsolatáról sem a Martini-féle gondolatokat tükrözi, de messzire viszi őt Muratoritól is. Az itáliai tudós főbb műveinek középpontjában valójában a katolikus egyház belső megújulása áll, más tárgyú munkái pedig a „carità cristiana” gyakorlati megvalósítását tárgyalják. Kétségtelen, hogy Muratori műveiből is kimutatható a természetjogi tanítások hatása, maga Martini is hivatkozik Muratori műveire államelméletének megfogalmazásakor, a modenai író azonban még a jozefinizmus eszmei előkészítőjének sem tekinthető.¹⁸⁰ A szabadkőműves páholyokban eszmét cserélő értelmiség tagjai, így Koppi Károly is megismerték a Rousseau-féle „eredeti” szerződéselmélet tanítását,¹⁸¹ amely a jozefinizmussal ellentétben már nem lojális az uralkodóval, és a szerződést annak megszegése esetén felbonthatónak tartja.

Az a maroknyi csoport tehát, amelyet a felvilágosult nemesi-nemzeti értelmiségként jelenít meg történetírásunk, II. József rövid uralkodásának második felében a nagy várakozásokból lassan kiábrándulva szembefordult a jozefinizmussal, és sokkal radikálisabb megoldásokat javasolt a politikai viszonyok megreformálására. Ezek röviden a következőképpen foglalhatók össze.

c) Koppi helye az 1790-es évek politikai reformmozgalmában

Az 1790–1791. évi országgyűlés előkészületei során és a diéta kezdeti szakaszában a legnagyobb népszerűségnek örvendett tervezet közismerten Ócsai Balogh Pétertől származik. Ócsai Balogh szintén e felvilágosult kör tagjai közül került ki, az *Első ártatlansághoz* páholyban, annak 1789-es megszűnéséig Podmaniczky József helyettese volt.¹⁸² Mégis ő fogalmazta meg az 1790-es országgyűlésre írt programok közül a legkevésbé radikális.¹⁸³ Ő a rendi alkotmány maradéktalan visszaállításában látta az államot alkotó nép boldogságának megteremtését. Számára ez az alkotmány testesíti meg a szerződést uralkodó és nép között. Természetesen itt a nép „Werböczy népét”, vagyis a nemességet jelenti. E szerződés keretét a diploma, vagyis a koronázási hitlevél adná, melyben pontosan rögzítenék az uralkodó és a nép

¹⁷⁹ SZÜCS (2011).

¹⁸⁰ ZLABINGER (1970), 148–152.

¹⁸¹ A szerződéselmélet gyökerei természetesen nem Rousseau-ra nyúlnak vissza, a salamancai jezsuita iskola képviselői például már jóval korábban megfogalmazták a skolasztikus hagyományokra, végső soron pedig az ókori görög filozófiára visszavezethető felfogást. Vö. KOVÁCS (1992), 33. Általánosságban: STRAUSS (1999).

¹⁸² H. BALÁZS (1967), 142.

¹⁸³ PAJKOSSY (2003), 38–50.

viszonyát. Mint tudjuk, ezt a tervezetet karolta fel a vármegyék többsége és ezért harcolt az országgyűlésen, amíg lehetősége volt rá.

Már sokkal inkább a reformok híve az egykori jezsuita papnövendék, később szintén a szabadkőműves mozgalomhoz csatlakozó Batthyány Alajos *A baráti fülnek (Ad amicam aurem)* címzett, 1790–91-ben, négy füzetben, névtelenül megjelent műve. A munka középpontjában a közteherviselés és a kiváltságok eltörlése áll. A változásokat ő is felülről, a meglévő jogi keretből kiindulva látja megvalósíthatónak. Ugyan támogatja a jobbágyság emancipációját, de ezt csak több lépcsőben, a földesúri bíraskodás megszüntetésén, a hivatalviselési jog és a birtokszerzés jogának megadásán keresztül tartja elérhetőnek, mely utóbbi belátható időn belül a földbérlet megvalósulásához vezethetne. Az uralkodó nála csak intézmény, létét az államtól nyeri. A gazdasági modernizáció Batthyánynál elsősorban a kereskedelem szabadságának hangsúlyozásában jelenik meg, emellett a közigazgatás átalakításának szükségessége is fontos helyet kap: a központi kormányzati szervek helyett kormányzótanács felállítását javasolja, melyet az országgyűlés lenne hivatott felügyelni, a hivatali rangok betöltésénél pedig szigorú rotációt tart szükségesnek, hogy kizárja a címek örökíthetőségét. A volt jezsuita papnövendék Koppinál is radikálisabb egyházfelfogással rendelkezik: szerinte az egyes vallásfelekezetek között nincs nagyobb különbség, mint az uralkodó zöldmentés, vörös nadrágos és kékmentés, kéknadrágos huszárjai között. Nem csoda tehát, hogy az egyházi hierarchia ellen foglal állást, és meg akarja fosztani azt minden világi befolyástól. Az egyházi birtokok kisajátítását és a püspökök minden világi hatalmának megvonását tartja szükségesnek. A szerzetesrendek közül csak a kézimunkával, földműveléssel és a gyógyítással foglalkozókat kívánja megtartani, a papneveldeket pedig állami kézbe kívánja adni.¹⁸⁴

A reformmozgalom kétségkívül egyik legmeghatározóbb alakja, Hajnóczy József is papírra vetette gondolatait az 1790. évi változások kapcsán. Hajnóczy a jozefinista évtized egyik különleges alakja: nem nemesi származása ellenére II. József és pártfogója, Széchényi Ferenc jóvoltából jelentős tisztségeket töltött be az 1780-as években, 1786-ban a pécsi kerület alá beosztott Szerém vármegye alispáni tisztségét nyerte el.¹⁸⁵ Természetes tehát, hogy az országgyűléstől a józsefi reformok folytatását várta, különös tekintettel a nemesi jogoknak a többi társadalmi rétegre történő kiterjesztésére. Tervezetét 1790 februárjában írta meg *Egy*

¹⁸⁴ PRUZSINSZKY (2002), 26–39; CSABA (1917).

¹⁸⁵ POÓR (1998), 7–31.

magyar hazafi gondolatai néhány az országgyűlésre tartozó dolgokról (Gedanken eines ungarischen Patrioten über einige zum Landtag gehörige Gegenstände) címmel.¹⁸⁶

Hajnóczy tervezete is szükségesnek látja a rendi alkotmány fennmaradását,¹⁸⁷ azonban a nemesi jogok egy részét az ország minden lakosára kiterjesztendőnek tartja. Így javasolja, hogy továbbra is csak birtokos viselhessen hivatalt,¹⁸⁸ de a birtokképeség a nem nemesekre is terjedjen ki. Ugyanígy szükségesnek tartja, hogy a nemeseknek azt a jogát, miszerint csak törvényes idézéssel foghatók el, a nem nemesek is megkapják. Így garantálható a személyes szabadság megőrzése minden országlakosra nézve.¹⁸⁹

Az egyházi rendet Hajnóczy is kritikával illeti: síkra száll a római katolikus főpapság privilégiumai ellen,¹⁹⁰ és szorgalmazza a felekezetek egyenjogúságát. A katolikus klérus ellensúlyozására javasolja, hogy a görög egyesültek és nem egyesültek, valamint a protestánsok egyházi vezetői is kapjanak országgyűlési és vármegyei képviselőket.

A főnemességnek az országgyűlés felsőtábláján biztosított személyes megjelenési jogát,¹⁹¹ valamint az örökös főispáni tisztséget is károsnak tartja. Ezután foglalkozik a katonaság kérdésével, az országban állomásozó haderő esküjével, valamint a nemesi felkeléssel és a katonáállítási kötelezettséggel. Javasolja a kilenced és a tized eltörlését,¹⁹² és a magyar nyelv bevezetését a törvényhozásban.¹⁹³ Végül felsorolja azokat a kérdéseket, amelyekkel a következő országgyűlésnek foglalkoznia kell: mint például a nemzetiségek helyzete, a közigazgatás és a bíraskodás reformja. Ezeket egy, az erdélyi és a magyar rendek részvételével 1793-ban vagy 1794-ben összehívandó országgyűlésen javasolja rendezni, miután a rendek által kiküldött bizottság kidolgozta azokat.¹⁹⁴

Még az országgyűlés megnyitása előtt, 1790 májusában vagy júniusában Hajnóczy újabb tervezetet készített, ezúttal részletesebben és kifejezettebben az összegyűlő rendeknek szánva,

¹⁸⁶ HAJNÓCZY (1790a).

¹⁸⁷ „Dass [...] die jetzige Staatsverfassung in Ungarn aufrecht erhalten werde.” HAJNÓCZY (1790a), 51.

¹⁸⁸ Mivel: „Ein unbewegliches Gut zu haben, proprio jure, ha tsak néhány fűzfa-is, erhebt den Geist, macht den Besitzer zu Ehaltung des Amtes nothwendigen Ansehens geschickter...” HAJNÓCZY (1790a), 52.

¹⁸⁹ „Nicht von vernünftigen, sondern pöbelhaft denkenden Adelmanne hört man oft: ebatta parasztja, 50 rea verettek és homagiumot 40 forintokat le teszem, und dergleichen Widersprüchen hört man oft aus dem Munde eines groben Edelmannes” – panaszkodik Hajnóczy. HAJNÓCZY (1790a), 54.

¹⁹⁰ „Praelati katholischer Religion sollten keinen Stand ausmachen, kein votum und sessionem in Landtag, in comitatem haben” [...] Uo.

¹⁹¹ „Dass alle Grafen und Freyherren magnates sind, folglich Sitz und Stimme in Landtag haben, lässt sich aus den Gesetzen allein nicht beweisen.” HAJNÓCZY (1790a), 55.

¹⁹² „Zehent und Neüntel sind der Oeconomie schädlich, und da sie Anlass zu einer Menge von Betrügereyen geben, verschlimmern sie den moralischen Charakter des Gebers und Nehmers.” HAJNÓCZY (1790a), 57.

¹⁹³ „Die ungarische Sprache als das sicherste Band der eigenen Gesetzgebung und Ausschliessung fremder in Justitz und allen Fächern einführen.” Uo.

¹⁹⁴ „Diese sind meine patriotische Phantaseyen” – írja műve utolsó bekezdésében, gondolva a javaslatok várható fogadtatására. HAJNÓCZY (1790a), 60.

latin nyelven, *A magyar országgyűlésen javasolandó törvények lényege (Ratio proponendarum in comitiis Hungariae legum)* címmel.¹⁹⁵

A mű szándéka szerint csak a lényeges közjogi kérdéseket feszegeti. Legfontosabbnak azt tartja, hogy az összeülő országgyűlés a koronázás mellett megkösse a polgári unió és a polgári engedelmesség szerződését.¹⁹⁶ Megismétli több, az előző művében tett javaslatát, mint a nemesség jogainak a nemtelenekre történő kiszélesítését, a nemtelenek birtokszerzési jogát vagy a katolikus klérus hatalmának csökkentését, de olyan új felvetések is szerepelnek e tervezetben, mint a gondolkodás, a szólás és az írás szabadsága.¹⁹⁷ Javaslatot tesz az országgyűlés alsó- és felsőtáblájának összetételére, annak tanácskozási módjára és időtartamára is. Részletesen szól az uralkodó jogairól, a koronázási esküről, a tisztviselők számáról és származásáról. A nemzeti hadseregről szóló észrevételeit is korábbi írásánál részletesebben fejti ki. Megismétli a tized és a kilenced káros voltára tett megjegyzéseit, valamint részletezi a jobbágy-földesúri viszony általa elképzelt reformjának módját: a jobbágyok szabad költözését és a szerződéses viszony kialakítását. Ugyancsak részletesen szól a megyékről, a megyei tisztikarról, a városokról és a városi vezetőkről. Korábbi írásánál terjedelmesebben foglalkozik a vallási egyenjogúsággal, valamint a magyar nyelv államnyelvvé tételével is.¹⁹⁸ Végül szót emel a szabadkőműves mozgalom hasznossága és elterjesztése mellett, bár a szabadkőművességet csak a „hoc institutum” megnevezéssel illeti.

A vallások egyenjogúságáért küzdő, a reformértelmiség krémje által felkarolt követelések természetesen a protestáns egyházak képviselőinél is visszhangra találtak. Szintén az országgyűlés összehívására időzítve jelent meg két irat, amely az evangélikus felekezet jogaiért szállt síkra.¹⁹⁹ Az egyik, anonim röpirat a földesuraknak és magának az uralkodónak azt a jogát is elvitatja, hogy beleszólhasson alattvalói vallási ügyeibe, Molnár János evangélikus lelkész irata pedig a vallási tolerancia törvénybe iktatását tartja az evangélikus felekezet egyenjogúsításához vezető út első állomásának. Molnár egy másik írásában viszont

¹⁹⁵ HAJNÓCZY (1790b).

¹⁹⁶ „Status in comitiis congregandos regem coronandum novum et a) pactum unionis civilis, et b) pactum subiectionis civilis.” HAJNÓCZY (1790b), 63.

¹⁹⁷ „Libere sentiendi, cogitandi, haecque verbis, scriptis, typo, prout optimum esse putat, exprimendi.” HAJNÓCZY (1790b), 68.

¹⁹⁸ „In Hungaria et Transylvania usque alia 1793ⁱⁱⁱ comitia in omnibus foris tam politicis, quam iudicariis, tam superioribus, quam inferioribus lingua Hungaricae tractentur, cum regiminibus quoque Hungaricis non alia lingua suas ad Augustum item ad Croatiam et Galliciam expedienda lingua Latina, ad Consilium tamen Hungaricum et comitatus etc. Hungariae vernaculas. HAJNÓCZY (1790b), 87.

¹⁹⁹ „Status Catholicae et Evangelicae Religionum in Regno Hungariae ex solemnibus pacificationibus [...] illustratus”, valamint Molnár János: Präliminarien zu einer historisch-kritischen Untersuchung über die Rechte und Freyheiten der protestantischen Kirchen in Ungarn. H. n. 1790.

az evangélikus nemességet vádolja meg azzal, hogy az antijozefinista táborhoz csatlakozva saját egyháza pozícióit gyengíti.²⁰⁰

A reformértelmiség ifjabb generációjához tartozó, a szabadkőműves mozgalom kapcsán már említésre került Berzeviczy Gergely is tollat ragadott, ugyancsak II. József uralkodásának végén, hogy javaslatokat tegyen a közállapotok javítására. Az *Ausztria uralmi elvei Magyarországon (Über Oesterreichs Grundsätze in der Regierung Ungarns)* című, kiadásra szánt irat Montesquieu: *A törvények szelleméről* írt munkájának a rabszolgotartásról szóló idézetével indít, ezzel kifejezetten II. Józsefnek üzenve.²⁰¹ A mű központi gondolata, hogy a Habsburg birodalom azért nem érte el adottságaihoz méltó kiterjedését, mert az udvar rossz uralmi módszerekkel kormányoz Magyarországon. Berzeviczy először a magyar alkotmány hibáit veszi górcső alá, és megállapítja, hogy a fejlődés legfőbb gátja a parasztságra nehezedő nyomás, a nemesi adómentesség és a rendek közti különbségek.²⁰² Az előző században lezajlott függetlenségi mozgalmak kiváltó okát pedig azzal magyarázza, hogy az Udvar megszegte a nemzettel kötött szerződést.²⁰³ Ezután arról ír, hogyan rontotta meg Bécs tudatosan a magyar nemességet,²⁰⁴ majd II. József uralmáról fejt ki álláspontját, és megfogalmazza a magyar rendek csalódását, melyet József politikája kiváltott. Érdekes itt megállnunk és megnéznünk, mivel magyarázza Berzeviczy e csalódást: „Most II. József került hatalomra – Ez Magyarország számára olyan fontos korszak, hogy nem hagyhatom szó nélkül. József teljes mértékben bírta a nemzet szeretetét és bizalmát [...] Olyan vágyakozással várták uralmát, amilyen örömmel trónra lépését. Ha József a rendeknek országgyűlés keretében tárta volna fel az állam alkotmányának azokat a hibáit, melyeket éleslátásával régen felismert – ismertette volna velük azokat a terveit, melyekkel Magyarország népességét, iparát, kereskedelmét és gazdagságát jobbitani akarta [...], milyen boldog és gyors menete lehetett volna reformjainak. Hiszen csak akkor lehet sikeres a reformálás olyan kormányzati

²⁰⁰ KOWALSKÁ (2006).

²⁰¹ „L’ esclavage n’est pas bonne par sa nature; elle n’est utile ni au Maitre, ni à l’esclave: à celui ci, par ce qu’il ne peut rien faire par Vertu; à celui la, par ce qu’il contracte avec ses esclaves des mauvaises habitudes à manaquer à toutes les vertus morales, qu’il devient fier, prompt, dur, colere, voluptueux, cruel.” BERZEVICZY (é. n.), 317.

²⁰² „In der ungarischen Staats Verfassung sind Fehler gewesen, welche gehindert haben, dass Ungarn nicht das glückliche Land werden konnte, wozu es von Natur aus bestimmt ist. – Der Druck in welchem der Land Mann lebt – die Ausnahme des Adels von allen Staats Angaben, [!] – die übermässige Ungleichheit der Stände, sind sehr wesentliche Fehler der Verfassung...” BERZEVICZY (é. n.), 318.

²⁰³ „... denn wie kann der Fürst Gehorsam fordern, wenn er selbst den Vertrag vernichtet.” BERZEVICZY (é. n.), 319.

²⁰⁴ „Auf anderm Wege suchte nun Österreich zu seinem Zweck zu kommen: [...] dem gewschwächten Land den Rest der Kräfte zu nehmen, den kriegerischen Muth des Adels zu entmannen, ihn die seine Reichthümer zu entziehen – und dies alles unter dem Schein, einer gemilderten Cultur und Genuss des Lebens verbreitenden Regierung. Uo. H. Balázs Éva felhívja rá a figyelmet, hogy a nemesség megrontásának gondolatát Bessenyei mellett Berzeviczy fogalmazta meg először. BERZEVICZY (é. n.), 147.

formában, mint a mienk, ha a népet és a királyt ugyanazok az alapelvek lelkesítik, ugyanazért a célért küzd.”²⁰⁵ Elismeri, hogy József császárban ritka adottságok párosulnak csodálatraméltó szorgalommal és tettvággyal, azonban a hibái is számosak. „Hiányzik belőle a készség arra, hogy felismerje elhatározásainak, vállalásainak következményeit, az azokkal járó nehézségeket. Hiányzik belőle a mértékletesség és a türelem. Ez, és az a tény, hogy határozatait azonnal végre akarja hajtatni, a despotizmusba kergetik.”²⁰⁶

Ez a despotizmus az, amely megrontotta az uralkodó és a nemzet közti viszonyt. A magyarok csak bizonyos feltételekkel ruházták királyukra az uralkodói hatalmat. Ha ezeket a feltételeket nem teljesíti az uralkodó, azzal megsemmisíti a szerződést, és felmenti a nemzetet az engedelmesség alól.²⁰⁷ Az aktuális helyzet ecsetelése után, műve végén Berzeviczy ismét visszatér az előbbi gondolatához, de most már sokkal élesebben megfogalmazva azt: „Megsemmisítették a mi szerződésünket, a mi fundamentális jogainkat. Nincs olyan szál, amely bennünket még ezek szétrombolójához kötne.”²⁰⁸ Ezzel tehát Berzeviczy több kortársához hasonlóan eljut a „*filum successionis interruptum*” tételéhez, vagyis ahhoz a gondolathoz, hogy II. József törvénytelen uralmával megszegte a Pragmatica Sanctioban a nemzettel kötött szerződést, így a Magyarországot a Habsburg-házhoz fűző kötelék elszakadt. Az országgyűlés előkészítésekor a megyék egy része is hasonló álláspontra helyezkedett.²⁰⁹

Néhány hónappal később, 1790 áprilisában Berzeviczy is az országgyűlésre megjelent rendekhez fordult, ő is latin nyelven, az előző munkájával majdnem megegyező című röpiratával (*De domino Austriae in Hungaria*). A szöveg tartalma azonban sokban eltér néhány hónappal írt elődjétől, talán a legfontosabb különbség az, hogy a „*filum successionis interruptum*” gondolatán túlmenően már konkrét javaslatot is tesz a Habsburg család helyett új uralkodóház meghívására. A rendek egy részének álláspontjával szemben azonban Berzeviczy nem Poroszországból, hanem Angliából javasol királyt hozni, méghozzá azért, mert a magyar államforma hasonlít az angolhoz, így a leendő uralkodó jól tudna alkalmazkodni a magyar viszonyokhoz. (Sőt H. Balázs Éva szerint lehetett egy másik ok is: a Hannover és Angliát felkereső Berzeviczy nem járt volna rosszul, ha egy ismerőse, esetleg egyik volt egyetemi társa került volna a magyar trónra.)²¹⁰ Ez a dinasztiaaváltás szerinte gazdasági szempontból is előnyös lenne: a magyarországi és erdélyi javak nem folynának ki

²⁰⁵ BERZEVICZY (é. n.), 320. A szerző fordítása.

²⁰⁶ Idézi: H. BALÁZS (1967), 148.

²⁰⁷ „... erfüllt er diese Bedingungen nicht, so vernichtet er den Vertrag, und entledigt die Nation des Gehorsams.” BERZEVICZY (é. n.), 325.

²⁰⁸ Idézi: H. BALÁZS (1967), 151.

²⁰⁹ MARCZALI (1907), 9–50.

²¹⁰ H. BALÁZS (1967), 164. 6. jegyzet

az országból. Azt sem találja megoldhatatlannak, hogy ez a meghívandó király protestáns lenne, mivel szerinte nem a vallási különbségek, hanem a szabadság visszanyerése a fő kérdés.

Az 1790-ben összehívott országgyűlésre készített röpiratok szerzői között Koppi Károly mellett még egy szerzetespapot találunk, a pálos rendi Versegly Ferencet. Az 1757-ben, Szolnokon született Verseglyt, aki a rendbe való belépéskor az Eugenius nevet kapta, 1781-ben szentelték pappá. A diósgyőri, majd a nagyszombati rendház után Pestre került, ahol a hívek kedvelt szónoka lett. Itt érte a feloszlatás. Ezután egy ideig tábori lelkészként tevékenykedett.²¹¹ Miután a török háborúból visszatért Pestre, bekapcsolódott az itt kibontakozó értelmiségi életbe.²¹² Az 1790. évi országgyűlésre összeseregülő rendeket *A magyar hazának anyai szózatja* című, magyar nyelvű anonim versével üdvözölte.²¹³ Ezzel egy időben fordította le és adta ki Millot abbé világtörténetét, melynek előszavában a magyar anyákat szólítja fel gyermekeik hazafias, felvilágosult nevelésére.²¹⁴ Benda Kálmán hívta fel a figyelmet arra, hogy Versegly volt az első, aki a nőkhöz fordult a politikai átalakulások elősegítése érdekében.²¹⁵

Versegly kortársaihoz hasonlóan Mária Terézia „alkotmányos” uralkodását idézi vissza,²¹⁶ majd a viszályokról szól, és e viszály egyik fő okának a vallási ellentéteket, a „relligiói dagályt” tartja. Az országgyűlési rendektől, „népem Atyáji”-tól várja a visszasságok és az elavult törvények jobbítását.²¹⁷ Berzeviczyhez hasonlóan ő is az angol példát tartja követendőnek, de nem kíván angol uralkodót a magyar trónra, csupán az ott meghonosodott parlamenti rendet, a whigek és a toryk vetélkedését ajánlja a magyar országgyűlés figyelmébe.²¹⁸ Ez az angol példa a későbbiekben is a reformértelmisség szeme előtt lebeg: Balogh János az 1835. évi országgyűlésen is az angol politikai berendezkedést dicséri, ahol úgymond a kormányzat a néppel kéz a kézben lép fel a főnemesség ellen, míg itthon éppen a főnemességgel szövetezik a reformok megakadályozására.²¹⁹

²¹¹ KISBÁN (1940), 385.

²¹² BENDA (1957b).

²¹³ VERSEGHY (1790a).

²¹⁴ VERSEGHY (1790b).

²¹⁵ BENDA (1957a), 190.

²¹⁶ „Ültek ugyan Trésák, ültek Mátyások-is olykor / trónusomon, Pállás’ magzati, tsendes urak...” VERSEGHY (1790a), 172.

²¹⁷ „Ti magatok tudgyátok imént, melly durva szabások / állnak törvényünk’ szent nevezettye alatt; / melly bal ítéleteket rakogat vállára nemünknek / a’ tsak azért kedves, mert ezer-évi szokás.” Uo.

²¹⁸ „Anglia Országban két ellen-félre van osztva / a’ nemzet, mikoron végzi tulajdon ügyét: / nem gyűlölségből, hanem a nyomozásnak okáért, / mely az igazságnak mélyire hatni szokott.” VERSEGHY (1790a), 174.

²¹⁹ BÓNIS (1965).

Verseghy ezután – minden bizonnyal saját sorsára gondolva – a tudományok művelését, ehhez a támogatás és az „elme-szabadság” szükségességét hangsúlyozza.²²⁰ Majd felszólítja a nemeseket, ne idegenkedjenek a kereskedelmi és ipari tevékenységtől, mert így csak külföldi kalmárokat gazdagítanak. A papságot pedig arra inti, ne ossza meg babonáival a nemzetet, hanem „polgárt képző sikeres jóságra tanítsa” a népet. Majd felszólítja a főpapi rendet, ne avatkozzon a világi ügyekbe, mert: „Vaj! nem alkalmas mennynek bérére az olyan/ aki ekére kezét felteszi, s vissza tekint!”²²¹ Végül pedig az országgyűlés igazi célját emeli ki: „Most hát, Gyermekeim! szedjétek el, a mi anyátok / boldogságának főbb akadályja vala; / s nem magatok, hanem a nemzet hasznára tekintvén / nyessetek el mindent, ami lenyomja fejét.”

Koppi Károly *A szabad haza egy hű polgárának intelme Magyarország karaihoz és rendjeihez (Ad inclitos et amplissimos status et ordines Regni Hungarici libera civis patriae suae devoti paraenesis)* címmel²²² fogalmazta meg anonim röpiratát. Benda Kálmán azonosította a mű szerzőjét Koppi Károllyal egy, 1790. március 16-án Mallyó József jászói premontrei kanonokhoz írt csaknem azonos szövegű levele alapján, melynek tartalmát már Horváth Ambrus is idézte.²²³

Koppi röpiratában először az adózó nép boldogságával és biztonságával foglalkozik. Ezek fölött kell őrködni a törvényeknek. Majd hangsúlyozza: az emberi és a polgári jogokra tekintettel kell új törvényeket alkotni. E jogok közé tartozik a nemzet szabadsága, a nemzetnek pedig mindenki tagja, aki a haza hasznára tevékenykedik. Ezután rátér a nemzet és az uralkodó, mint a nemzet által választott vezető közti viszonyra. A nemzet dicsősége, ha uralkodója hatalmas, mert az uralkodó hatalmát a nemzet hasznára fordítja. Majd a nemzet erejének fő biztosítékáról, a polgárok számának növeléséről ír, melyet a házasságok ösztönzésével és a közbiztonság növelésével kíván elérni. Ugyancsak kiemeli a kincstár ellenőrzésének és a hadviselés jogának a nép általi gyakorlását, valamint azt, hogy a törvények a nemzet minden tagjára egyaránt vonatkoznak. A nemzet szabadságához a vallás szabadsága is hozzátartozik, mely nem toleranciát, hanem egyenjogúságot jelent. Végül kiemeli az ifjúság nevelésének és a tanítók megbecsülésének szükségességét.

Koppi tehát az 1770-es évek közepe óta érlelt gondolatait sűríti össze ebben a röpiratban. Verseghy Ferenc művéhez hasonlóan nem az országos politika egy-egy konkrét kérdéséhez szól hozzá, még kevésbé olyan átfogó tervet készít, mint Hajnóczy, hanem a szükséges

²²⁰ „...óh! e’ két akadályt vessétek félre! szabadság / és bőség nélkül sínlenek a’ nagy eszek.” VERSEGHY (1790a), 175.

²²¹ Lk 9, 62.

²²² KOPPI (1790a).

²²³ HORVÁTH (1940), 95–96. A levél kéziratos másolata: PMKL Csaplár Benedek hagyatéka, Missiles Litterae Caroli Koppi ad Josephum Mallyó [V 53/ 21a-d].

változások elvi alapjait fekteti le. Radikalizmusa azonban ebben az általános tartalmú írásban is tükröződik: a nemzet minden tagjának teljes szabadsága és egyenjogúsága a kitűzött cél. Másrészt viszont érdekes, hogy konkrét politikai javaslatait ebben az anonim iratában nem, csak a néhány hónappal későbbi, már idézett művében fejt ki, ahol több kortársához hasonlóan eljut a „*filum successionis interruptum*” és a társadalmi szerződés gondolatáig. Elképzelhető, hogy az előbbi röpirat fogalmazásakor Koppi még nem értesült II. József haláláról.

Látjuk tehát, hogy a II. József uralkodásának végén és halála után papírra vetett politikai iratok sajátos hasonlósága, hogy mindegyikük a természetjogi iskola, végső soron pedig Rousseau *Társadalmi szerződésének* alapgondolatára épül. Még a jozefinizmust védelmező szerzők, mint „Grossing” (azaz Benczur) is ezt az elméletet használják. A jozefinisták számára azonban az uralkodó és a nép között létesült szerződés felbonthatatlan, a népnek kötelessége az alattvalói hűség, az uralkodó pedig despotikus eszközökkel is szolgálhatja alattvalói hasznát. A reformnemesség nagy részénél, ahogy azt Ócsai Balogh Péter tervezete is mutatja, a társadalmi szerződés már felbontható, itt azonban az uralkodó és a nép valójában a magyar király és „Werböczy népe”, tehát az egy és oszthatatlan nemesség között jött létre. Csak a reformértelmiség legradikálisabb szárnya, így Hajnóczy, Berzeviczy, Versegly és Koppi jut el odáig, hogy a népbe a magyar nemzet minden tagját beleértse és a társadalmi szerződést annak rousseau-i értelmében ültesse át a magyar viszonyokra.²²⁴

Koppi Károly tervezetében egyesíti a radikális reformer értelmiség és a katolikus felvilágosodás főbb célkitűzéseit is. Az eddig említetteken túl még különösen az ifjúság nevelésének tárgyalásakor tapintható ki a rokonság Muratori tanításával. Az oktatást ő is politikai kérdésnek tekintette, kiváltképp a nemesi ifjak nevelését tartotta fontos feladatnak, mert ők lesznek azok, akik tanulmányaik után az állam szolgálatába állnak. Nem véletlen, hogy a Mária Terézia uralkodása alatt kidolgozott oktatási reformokban már kimutatható Muratori hatása.²²⁵

Végül a katolikus felvilágosodás századvégi képviselői is hasonló sorsra jutottak, mint a jelentős politikai változásokat sürgető reformértelmiség többi tagja. Mint tudjuk, az 1790–1791. évi országgyűlésen a reformelképzelések elbuktak. II. Lipót ügyes kül- és belpolitikai húzásaival elérte, hogy a rendek félretegyék reformer elképzeléseiket, és fő célkitűzésnek a II. József előtti politikai viszonyok helyreállítását tekintsék. A reformjavaslatok az országgyűlés által felállított deputációkhoz utaltattak, ezek megoldási javaslataival, az ún. operátumokkal

²²⁴ Vö. PRUZSINSZKY (2002), 80.

²²⁵ ZLABINGER (1970), 142–145.

pedig évtizedekig nem foglalkoztak. A radikális értelmiség tagjai részben egy földalatti mozgalomban, Martinovics Ignác szervezkedésében folytatták politikai tevékenységüket. Az események ismertek: Martinovics vallomásai alapján a titkos társaságok lelepleződött tagjait elfogták, többüket kivégezték, másokat hosszú évekre bebörtönöztek.

Koppi Károly is szerepel Martinovics 122 tagú listáján, amelyet 1794. szeptember 30-án adott át a vizsgálóbizottságnak. Sőt már szeptember 3-i vallomásában azt állította, hogy a *Litterae ad imperatorem* című irata fordításában Koppi is közreműködött.²²⁶ Hajnóczy József vallomásában azonban mindkét állítást cáfolta: úgy nyilatkozott, hogy nem tartja valószínűnek Koppi jelentkezését a titkos társaságba, és ő sem beszélt neki arról, valamint nem tud róla, hogy Koppi fordította volna a szóban forgó irományt.²²⁷ Hajnóczy vallomása azonban nem tisztázta maradéktalanul Koppit, ellene is vizsgálat indult és hogy volt takargatni valója, azt jól mutatja, hogy miután barátja, Haller József Helytartótanácsi tanácsos értesítette a vizsgálatról, elégette iratainak egy részét.²²⁸ Martinovics letartóztatása és a Reformátorok Társasága tagjainak lefogása között ugyanis hónapok teltek el, és ez többeknek lehetőséget adott a bizonyítékok eltüntetésére.²²⁹ Amit nála találtak, abból semmi gyanúsat nem lehetett kiolvasni, Koppi legalábbis erre hivatkozott, amikor kérte József nádort iratainak visszaszolgáltatására.²³⁰ A Martinovics-perbe talán ezért nem sikerült őt bevonni, de a felelősségre vonást így sem kerülhette el.

A Martinovics-perben Koppin kívül még gyanúba keveredett néhány pesti egyetemi tanár kollégája: Barics Béla, 1777-től a statisztika, Haliczky András, 1792-től a klasszika filológia, Kreil Antal, 1785-től a bölcelet és Schedius Lajos, 1792-től az esztétika tanára, valamint több vidéki tanár, köztük a szintén piarista Piller Celesztin kőszegi gimnáziumigazgató is. A pesti tanárookra különösen Szolártsik Sándor, Abaffy Ferenc fiainak nevelője tett terhelő vallomást, aki a vizsgálat során ismertette, hogy Barics, Haliczky, Koppi és Kreil gyakran megfordultak Abaffy Ferencnél, ahol a franciákat dicsérték és az uralkodót szidalmazták.²³¹ Maga Abaffy is azt vallotta, hogy egyszer poharat emeltek Dumouriez tábornok egészségére

²²⁶ FRAKNÓI (1921), 269.

²²⁷ „Ich galube nicht, dass Koppi und Krail [Kreil Antal], Professoren auf der Pester Universität, für diese Gesellschaft geworben worden sind, weil ich mit denselben in sehr genauer litterarischer Bekanntschaft stehe; ich ihnen davon nichts gesprochen und sie zu den andern Directoren, so wie zu dem Martinovics selbst, kein Zutrauen haben. [...] Mir ist nicht bekannt, dass der Professor Koppi die Litteras ad Imperatorem in irgens eine Sprache übersetzt habe.” Hajnóczy József 1794. szeptember 6-i vallomása. Közli: BENDA (1957a), 107–108.

²²⁸ HORVÁTH (1940), 77. 1. jegyzet.

²²⁹ H. BALÁZS (1967), 216.

²³⁰ HORVÁTH (1940), 78.

²³¹ „Sub N° 2. sagte der ebenfalls hingerichtete Szolártsik aus, daß beim Abaffy Kreil, Koppi, Barics Haliczky öfters beisammen gewesen sind und die Franzosen gelobt, die Monarchen hingegen als Tyrannen geschimpft haben.” József nádor 1795. október 7-i felterjesztése az uralkodónak. Közli: DOMANOVSKY (1925), 44.

és a francia alkotmányra.²³² Perbe fogásukat az elégtelen bizonyítékok és a tanúk egy részének kivégzése miatt végül is elvetették,²³³ a nádor javaslatára azonban – évjáradék mellett – állásukból felmentették őket.²³⁴ Ez Koppi Károly egyetemi működésének végét is jelentette.

De az ugyancsak piarista, Rómát megjárta Horányi Elek sem kerülte el a nyomozóhatóságok figyelmét, aki a reformértelmiség soraiban főleg az irodalom terén tevékenykedett.²³⁵ Részt vett az 1779-ben megalakult „Hazafiúi magyar társaság” munkájában. Őt később Martinovics és Gabelhofer Gyula, az udvar egyik besúgója, aki egyébként az osztrák piarista rendtartomány tagja volt, különösen veszélyes embernek tartotta. Horányi Koppinhoz hasonlóan írásaival támogatta a reformmozgalmat, és a protestánsokkal való megbékélést hangoztatta. Gabelhofer jelentéseiből tudjuk, hogy Horányi részt vett az 1790–1791. évi országgyűlés ülésein és az udvar elleni kijelentéseket tett. Álláspontja megegyezik a fent említett reformértelmiségiek véleményével: az esküszegő uralkodóhoz a népet nem köti az alattvalói hűség. A parasztság helyzetének javításával kapcsolatos nézetei is összecsengenek az előbb ismertetett tervezetekkel.²³⁶ Koppival való szoros kapcsolatának ékes bizonyítékai Koppinak Horányihoz írott levelei.²³⁷

Benyák Bernátot és Révai Miklóst is megfigyelte a lipóti besúgóhálózat. Előbbit 1794-ben azzal vádolták, hogy Székesfehérváron, ahol a volt jezsuita, majd pálos gimnázium igazgatói tisztségét töltötte be, a város életére nagy befolyást gyakorló titkos társaságot vezetett. A társaság éjszakai összejövetelein többek között a megyei főügyész, Fejér és Tolna megye táblabírája, egy orvos, egy ügyvéd és Benyák több tanártársa vett részt. Az „összeesküvők” a francia eseményekről, valamint a babonáról és a vallásról folytattak megbeszéléseket, és a vád szerint szabadkőműves nézeteket vallottak. Egyes tanúk szerint különösen Benyák tűnt ki vallásellenes kijelentéseivel és erkölcstelen életével. A vizsgálat lezárultával az uralkodó

²³² SZEDLÁK (1925), 8.

²³³ „Allein durch die Hinrichtung des Szolarcsik [...] ist die weitere Beweisführung ganz abgeschnitten und selbst ein weiteres Verhören der Angeklagten würde sicher zu nichts weiterem führen” DOMANOVSKY (1925), 46.

²³⁴ „Diesen und andern obangeführten Folgen vorzukommen wäre meine unmaßgebliche Meinung, die Professoren Kreil, Koppi und Tichy, so wie auch die Directoren Gr. Török und Piller, als Menschen von verführerischen Grundsätzen und Gesinnungen, die ihren Schülern eine schlechte Moralität und keine Folgsamkeit einzuflößen trachten, mit einem Jahresgehalt [...] ohne weiters zu entfernen.” DOMANOVSKY (1925), 50.

²³⁵ KOSÁRY (1996), 110, 263.

²³⁶ BENDA (1957a), 680. 1. jegyzet.

²³⁷ OSZKK Quart Lat. 1834. ff. 53r–54v, 55r–56v.

parancsára Koppinhoz hasonlóan őt is elmozdították tisztségéből, a rend vezetése pedig Vácra helyezte át.²³⁸

Gabelhofer abbé már idézett jelentése Horányival együtt Révai Miklóst nevezi a magyarországi piaristák közül a legveszélyesebbnek. Révaival példálózva azt jelenti Bécsbe, hogy a magyar piarista rendtartomány tele van a hozzá hasonló nyers és lázító gondolkodású alakokkal, akik különben nem jeleskednek sem a tudományban, sem a művészetekben. Sőt szíve szerint a tanítástól is eltiltaná őket. Révai az országgyűlés ideje alatt – láttuk, valószínűleg Muratori hatására – magyarországi tudományos akadémia felállításán fáradozott, e cél érdekében adta ki Bessenyei György: *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék* című munkáját, és maga is írt egy hasonló tárgyú értekezést (*Planum erigendae eruditae societatis, Hungaricae alterum elaboratius*). A Helytartótanács tanügyi bizottsága azonban meggátolta a törekvést.²³⁹

A piarista reformértelmiség megfigyelt csoportjához tartozik Schaffrath Lipót is, aki a pesti egyetemen tanártársa is volt Koppinak. A pesti gimnázium rektoraként és cenzorként tevékenykedett, és ő is tagja volt a pesti *Nagyszívűséghez* páholynak, az 1786. évi újjáalakulás után annak szónoka lett.²⁴⁰ A titkos jelentések szerint komoly politikai kapcsolatokkal rendelkezett, és a poroszokkal tárgyaló rendi küldöttség tagja is volt.²⁴¹

Végül érdemes megemlítenünk Piller Celesztin kőszegi gimnáziumi igazgatót, mert ő a Koppin elleni vizsgálat kapcsán is felbukkant. Egy kőszegi lakos feljelentése nyomán tartott vizsgálat fényt derített egy „összeesküvő” csoport működésére, melynek Piller adott otthont a kőszegi piarista rendházban. E csoport, melynek többek között a kerületi tábla ülnökei, köztük Sigray Jakab, Stodler János városbíró és más értelmiségiek is tagjai voltak, rendszeres összejöveteleiken felvilágosult szellemiségű újságcikkeket olvastak, az egyház tevékenységét bírálták, sőt polgárórság felállítását javasolták. Sigray 1794. szeptember 12-i vallomásában ugyan elismerte az összejövetelek tényét, de ezek célja szerinte „a világon a legártatlanabb volt”, hiszen csak újságokat és egyéb nyilvános híreket beszéltek meg. Ennek ékes bizonyítéka Sigray szerint, hogy az összejövetelek alkalmával Piller sohasem reteszelte be az ajtót, hanem mindig nyitva hagyta.²⁴² Esterházy József gróf vizsgálata a polgárórséget nem tartotta veszélyesnek, de Pillerről megjegyezte, hogy többször elismeréssel szólt a francia

²³⁸ VADÁSZ (1984).

²³⁹ BENDA (1957a), 838. 1. jegyzet.

²⁴⁰ Abafi (1900), 276.

²⁴¹ Az egyik kifejezetten negatív színben tünteti fel: „Der müssige geschäftslose Piarist Schaffrath, der sich mit allen Ordens-Zeichen verschiedener Grade behängt, sollte zu andern nützlichen Berufsarbeiten seines geistlichen Standes angewiesen werden; denn in der Loge macht er wirklich nur den Diabulum Rotae. BENDA (1952a), 445.

²⁴² BENDA (1952a), 129–130.

eseményekről.²⁴³ Németh János királyi jogügyi igazgató 1794. november 25-én a vádak alapján kezdeményezte Piller elfogatását,²⁴⁴ de erre végül nem került sor. Azonban ő sem kerülhette el a felelősségre vonást, a József nádor kezdeményezésére foganatosított elbocsátási hullám, mint láttuk, őt is elérte.

A piaristákat ért atrocitások jól mutatják, mennyire megváltozott a titkos társaságok megítélése II. József halála után. Míg József 1785. évi pátensében csak a szabadkőműves páholyok korlátozására és állami ellenőrzésére törekedett, utódai: II. Lipót és különösen I. Ferenc már azok ellehetetlenítésén, titkosrendőrségi megfigyelésén, sőt bomlasztásán és a feltételezett összeesküvők megbüntetésén fáradozott.²⁴⁵ Ennek esett áldozatul Koppi pesti, Benyák fehérvári és Piller kőszegi baráti köre is.

De a piaristák példája jól mutatja azt is, milyen fontos szerepet játszottak az 1790 előtti személyes kapcsolatrendszerek a reformer gondolatok terjedésében. Gerencsér István elsősorban a pesti és a szegedi rendházat emeli ki, mint az új eszmék terjesztésében kiemelkedő fontosságú központokat.²⁴⁶ Koppi Károly tevékenysége több más szellemi központ közvetítő szerepére is rámutat: így Kassa, Kolozsvár és Vác is jelentős szerepet játszhatott a kapcsolatrendszerek kialakulásában.

A piaristákon kívül természetesen más szerzetesrendek közvetítő szerepe is kiemelhető a 18. század második felében. A végül hosszú börtönövekre ítélt Verseghy példája a pálosok jelentőségét is felveti, és valóban, már Kisbán Emil kiemelte a pesti pálos kolostornak a korszakban betöltött fontos közéleti szerepét²⁴⁷. Ezek után nem meglepő, hogy Muratori első Magyarországon megjelent művének, a keresztény ájtatosságról szóló munkájának már említett latin fordítása (*De recta hominis christiani devotione, opus Lamindi Pritanii seu celeberrimi viri L. A. M.*), 1756-ban a pesti pálosok gondozásában jelent meg.²⁴⁸ De még a katolikus reformmozgalom képviselői által leginkább támadott szerzetesi csoport, a jezsuita rend magyarországi tagjai között is találunk olyat, akit Muratori követőjének tekinthetünk. A magát ugyancsak római tanulmányokkal felvértező Faludi Ferenc műveiben szintén felbukkan a Muratorira visszavezethető reformeszmék hatása. Hölvényi György több verses és prózai művében felfedezte az itáliai katolikus reformmozgalom lenyomatát, ráadásul ezekben Faludi Klimó Györgyöt és Barkóczy Ferencet is méltatja, utóbbit akkor, amikor Mária Terézia kinevezi a magyar tanügy protektorává. Barkóczynak ez irányú tevékenysége pedig

²⁴³ BENDA (1952b), 66. 5. jegyzet.

²⁴⁴ BENDA (1952a), 259–261.

²⁴⁵ SZŐCS (1983), 277.

²⁴⁶ GERENCSÉR (1942/43), 341–342.

²⁴⁷ KISBÁN (1940), 412.

²⁴⁸ KÓKAY (1998b), 195.

egyértelműen a jezsuiták ellen irányult, mint ahogy az egri papképzés reformjának is elsősorban az ott és Kassán működő jezsuiták estek áldozatul. Hölvényi Faludi beállítottságát egyértelműen a Rómában tanult világi és szerzetespapság közös élményanyagával magyarázza.²⁴⁹

Ezzel el is jutottunk a magyarországi katolikus felvilágosodás talán egyik legfontosabb jellemvonásához. Míg a korszak eszmeáramlataival foglalkozó kutatás egyre inkább hangsúlyozza a német szűrő kiemelt fontosságát, amely a franciaországi eszmék közvetítésénél rányomta bélyegét a magyar politikai gondolkodásra,²⁵⁰ addig a katolikus felvilágosodás eszméi a nem elhanyagolható bécsi közvetítésen túl sokkal nagyobb mértékben táplálkoztak közvetlen itáliai tapasztalatokból, mint a katolicizmushoz nem köthető vagy azzal inkább ellenséges társaik. Egyes szerzetesi közösségek tagjai pedig, akik működésük jellegénél fogva az ország több szellemi központjában is megfordultak, különösen alkalmasak voltak az új eszmék terjesztésére és a kapcsolatrendszerek kiépítésére.

Érdemes felfigyelnünk arra a jelenségre is, hogy a katolikus felvilágosodáshoz köthető szerzetespapok jórészt az egyházi értelmiségnek a 18. század végén kialakult új csoportját jelentik meg. Rendjük feloszlata miatt (mint Faludi és Versegly) vagy a rendi köteléken kívüli munkájuk következtében (mint Koppi), esetleg a rend elhagyása okán (mint Batthyány Alajos vagy az egyházmegyei kötelékbe átlépő Révai) önálló egzisztenciával rendelkeztek, tevékenységükben nem korlátozták őket a szerzetesekre általában vonatkozó szigorú előírások. Így „polgári életet élve” nagyobb lehetőségük volt arra, hogy bekapcsolódjanak a századvég közéletébe, mint a szerzetesi kötelékben élő társaiknak.²⁵¹

A felhozott példák, különösen Koppi Károly tevékenysége megerősítik azt a korábban megfogalmazott gondolatot, mely szerint a katolikus felvilágosodás magyarországi befolyásának vizsgálata szerepet kell, hogy kapjon nemcsak a század második felében tért hódító katolikus egyházi gondolkodás, hanem a politikai reformeszmék vizsgálata során is.

²⁴⁹ HÖLVÉNYI (1998), 891.

²⁵⁰ KOVÁCS–SZÜCS (2009), 161

²⁵¹ Riedel (2012), 182–188.

III. 3. A katolikus rendi tábor kiszélesedése: a görögkatolikus egyháziak diétai részvétele

„A görög egyesült és nem egyesült püspököknek, akiknek befolyása népünkre erősebb, mint a katolikus és a protestáns papságé híveire, legyen a katolikusokhoz hasonlóan szavazatuk és ülésjoguk az országgyűlésen” – fogalmazta meg Hajnóczy József imént ismertett írásában.²⁵² Hajnóczy gondolataiból igen kevés valósult meg az 1790 és 1792 közötti időszak két országgyűlésén. Ezen kevesek egyike a magyarországi görögkatolikus és ortodox egyháziak²⁵³ országgyűlési részvételi és szavazati joga. Számunkra az előzőek diétai megjelenése az érdekesebb, de a hasonlóságok miatt röviden az utóbbiakkal is foglalkozom.

A két egyház főpapságának a magyar országgyűlésen történő megjelenésével mind a korszak politika-, mind pedig egyháztörténetét tárgyaló szakirodalom eddig csak érintőlegesen foglalkozott, megjegyezve, hogy a görögkatolikus püspökök az 1790–1791. évi országgyűlésen, az ortodox főpapok pedig a következő diétán nyerték el a részvételi és szavazati jogot a felsőtablán. A görögkatolikus káptalanok ügye még ennél is kevesebb figyelmet kapott. Másrészt a görögkatolikus egyháziak politikai szerepvállalását főként a görögkatolikus egyház emancipációjának egyik fontos állomásaként értékeli irodalmunk, az ortodox püspökök diétai megjelenését viszont egyértelműen a magyarországi nemzetiségek emancipációjának összefüggésében vizsgálta a kutatás. Pedig, mint látni fogjuk, nagyon hasonló körülmények között, sőt bizonyos mértékig párhuzamosan zajlott le e két egyházi csoport befogadása a rendi politika legfelsőbb fórumára, ezért indokoltnak tűnik, hogy ennek az útnak az állomásait is hasonló szempontok szerint tegyük vizsgálat tárgyává. Így a következőkben mindkét felekezet esetében, püspökeik (és káptalanjaik) országgyűlési részvételéig vezető útját elsősorban egyházuk fejlődésének szemszögéből vizsgálom, a „nemzetiségi kérdés” történetét érintő események közül csak a legszükségesebbeket említem.

a) A görögkatolikus egyháziak jogi státusa az 1790–1791. évi országgyűlésig

Bizonyos mértékig a 17–18. századi magyar történelem egyik paradoxonának tekinthető, hogy abban a Magyar Királyságban, ahol a katolicizmus a felekezetszerveződés viharaiiban is megmaradt államvallásnak, sőt a katolikus egyház pozíciója a korszakban (annak utolsó két

²⁵² Az idézet magyar fordítása: CSIZMADIA (1958) 36.

²⁵³ E két felekezetet számos névvel illették és illetik részben ma is. A következőkben, alkalmazkodva az érintett egyházak saját megnevezéséhez, a „görögkatolikus” és az „ortodox” fogalmakat használom. A különböző elnevezésekről általános, vázlatos áttekintést ad: TIMKÓ (1971), 19–39. Berki Feriz az „ortodox keleti” megnevezést használja a nem Róma irányítása alatt álló keleti egyházakra, ez az elnevezés azonban nem honosodott meg BERKI (1942).

évtizedét leszámítva) igencsak megerősödött, a Rómával unióra lépett görögkatolikus egyház hierarchiájának sokkal nagyobb harcot kellett vívnia a függetlenség elismeréséért, mint ortodox társának, holott az ortodoxia Magyarországon (ahogy Erdélyben is) ekkor csak megtűrt vallás (*religio tolerata*) volt. Ez részben ismert politikai körülményekkel magyarázható, részben viszont a trienti katolicizmus egyik sajátos, mégis ritkán figyelembe vett jellemvonásából következik.

Az uniót tárgyaló szakirodalomban Nicolaus Nilles,²⁵⁴ főleg pedig Hodinka Antal²⁵⁵ óta közismert tény, hogy noha a 17. századi uniós mozgalmak sikere után az ország területén működött görögkatolikus hierarchia, a korábbi ígéretekkel ellentétben nem nyerte el azt a státuszt, amelyet a latin rítusú élvezett. A legismertebb példa a középkori eredetű munkácsi püspökség, mely az 1646. évi ungvári uniót követően, de legkésőbb De Camillis János József püspök tevékenységének hatására a felső-magyarországi görögkatolicizmus szervező központjává vált. A munkácsi püspökök felfogása szerint joghatóságuk alá tartozott a munkácsi *eparchia* területén élő görögkatolikus papság és lakosság, magukat pedig a magyarországi katolikus főpapságnak az uralkodó által kinevezett és a Szentszék által megerősített tagjainak tekintették, így egyenrangúnak a római katolikus püspökökkel. A római katolikus klérus azonban ettől gyökeresen eltérő álláspontot képviselt. Nem ismerte el a munkácsi *eparchia* létét, mivel alapítása kánonjogilag tisztázatlan volt. Ezt Rómában is tudták: a munkácsi püspökök De Camillis óta valójában címzetes (*in partibus infidelium*) püspökökként nyertek felszentelést, *eparchiájukban* pedig apostoli helynökként tevékenykedtek.²⁵⁶ A bizánci hagyomány azonban nem ismer címzetes püspökségeket²⁵⁷ (ahogy káptalanokat sem – ezzel alább foglalkozom), tehát ez a lépés már erőteljes latinositást eredményezett. Sokkal nagyobb baj volt azonban, hogy a mindenkori egri püspök, mivel a munkácsi *eparchia* eredetileg az ő egyházmegyéjében feküdt, nem ismerte el az önálló munkácsi görögkatolikus püspök joghatóságát, hanem rá, mint saját rítusvikáriusára tekintett.²⁵⁸ Kánonjogi szempontból nem is igen tehetett volna másként: a Szentszék nem rendezte egyértelműen az *eparchia* státuszát, egy egyházmegyében két püspöknek pedig nem lehet joghatósága.²⁵⁹ Ez az állapot, ahogy azt a vonatkozó szakirodalom kimerítően

²⁵⁴ NILLES (1885).

²⁵⁵ HODINKA (1909), HODINKA (1911).

²⁵⁶ Az apostoli helynöki intézmény a korszakban bevett gyakorlat volt, főként missziós területeken használták. MAKLÁRY, (2008).

²⁵⁷ SZEREDY (1885), 663.

²⁵⁸ A rítusvikárius vagy rítushelynök feladata a római katolikus egyházmegye területén az egyházhhoz tartozó, de más rítust követő hívek lelkipásztori gondozásának irányítása. (Lásd a hatályos egyházjogban: 476, 479. k.)

²⁵⁹ Ezzel ellentétes álláspontot képvisel: MAKLÁRY (2008).

tárgyalja,²⁶⁰ egészen a munkácsi püspökség Mária Terézia által kezdeményezett 1771. évi kánoni megalapításáig állt fenn. Ekkor XIV. Kelemen formálisan is felállította a munkácsi püspökséget *Eximia regalium* kezdetű bullájával, így az *eparchia* kánonjogi helyzete véglegesen tisztázódott. Ezt, mint ismeretes, két másik görögkatolikus püspökség felállítása követte, szintén Mária Terézia kezdeményezésére, de már VI. Pius pápa uralkodása alatt: a nagyváradi és a körösi *eparchiáké*. (Az *Indefessum*, valamint a *Charitas illa* kezdetű bullákkal.) Ezt megelőzően itt is rítushelynökségek működtek, valamivel egyértelműbb körülmények között, mint Munkácson, de korántsem feszültségek nélkül.²⁶¹

A kérdést tárgyaló szakirodalmi munkák ezzel le is zárják a magyarországi görögkatolikus püspökségek vitatott helyzetének korszakát, hiszen az *eparchiák* szentszéki megalapítása után nem merülhetett fel kétség státuszukat illetően. Valójában azonban nem ez volt a helyzet. A három görögkatolikus püspökség kánoni felállítása után az új főpásztorok elsősorban egyházmegyéjük belső életével voltak elfoglalva, pontosabban azzal, hogy megszervezzék az *eparchiák* működését a Mária Terézia uralkodásának második felében kialakult vallás- és egyházfelfogásnak megfelelően.²⁶² Sokáig nem volt módjuk az őket illető legfontosabb rendi előjogok gyakorlására sem, hiszen a rendi politika legfőbb fóruma, az országgyűlés évtizedekig nem került összehívásra. Az első alkalom, amikor felmérhetjük, mennyiben voltak képesek e jogaik érvényesítésére, az 1790–1791. évi, Budára összehívott, majd Pozsonyba áthelyezett rendi gyűlés. A diéta hivatalos naplójának tanulmányozása – ekkortól válik gyakorlattá az országgyűlés hivatalos naplójának magyar és latin nyelvű kiadása – alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a három említett főpápnak nem okozott különösebb nehézséget azon rendi előjoguk érvényesítése, hogy részt vegyenek a diéta munkájában. A napló ugyanis az országgyűlésen megjelent főpapok között mindhárom görögkatolikus püspököt említi: Bacsinszky András munkácsi, Bastašić Jozafát körösi és Darabant Ignác nagyváradi püspököket.²⁶³ A hivatalos napló azonban nem tájékoztatja olvasóját azokról a vitákról, amelyek az országgyűlés megnyitása előtt zajlottak.

A diéta szervezési munkálatai a királyi meghívó, a *regális* megszövegezésével és postázásával vette kezdetét, így a Magyar Kancellária a korábbi gyakorlatnak megfelelően az 1790–1791. évi országgyűlésre meghívandó rendek listájának összeállítását is elvégezte. E

²⁶⁰ Összefoglalóan: PIRIGYI (1990), I. 157–167.

²⁶¹ Vö. PIRIGYI (1990), I. 112–120., 134–136. Már 1721, tehát III. Károly uralkodása óta létezett a fogarasi görögkatolikus püspökség (1738-tól Balázsfalva székhellyel), ez azonban az Erdélyi Fejedelemség területén feküdt, tehát kiesik vizsgálódásunk köréből. Megjegyzendő azonban, hogy a fogarasi püspök is elnyerte a részvételi jogot az erdélyi országgyűlésen. GYÁRFÁS (1925), 141.

²⁶² Vö. PIRIGYI (1990), II. 7–14.

²⁶³ Naponként-való 1790–1991, VIII.

munkálatok közben merült fel az 1764-ben, az előző országgyűlés összehívásakor még nem létező egyházi intézmények képviselőinek meghívása. A Kancellária a hercegprímáshoz fordult a kérdés tisztázása érdekében. Batthyány József esztergomi érsek 1790. április 29-én javaslatot is tett az új latin rítusú püspökök és káptalanjaik²⁶⁴ országgyűlési meghívására. Érvelésében többek között arra hivatkozott, hogy a püspökség országgyűlési részvételi jogát – a szerzetesrendekével ellentétben – a korábbiakban sem cikkelyezték be, hanem a püspökségeket mindig az uralkodó alapította főkegyúri joga értelmében, és a püspökök és káptalanok diétai megjelenési joga az országgyűlési részvételt szabályozó 1608. évi koronázás után kiadott első törvénycikkből vezethető le, amely nem tesz különbséget régi és új püspökségek vagy káptalanok között. Ha pedig a Mária Terézia idejében megalapított egyházmegyék főpásztorai és káptalanjainak képviselői nem jelennének meg a következő diétán, azok közjogi léte kérdőjeleződne meg.²⁶⁵

A Kancelláriának azonban feltűnhetett, hogy az érsek nem minden újonnan alapított intézményt említett meg beadványában, ezért Pálffy Károly kancellár kifejezetten kikérte véleményét a három görögkatolikus püspökség és a két káptalan ügyében is. Ugyanis a munkácsin kívül nagyváradi püspök mellé is szerveződött káptalan, a mindössze négytagú kőrösi görögkatolikus káptalant azonban csak 1846-ban szervezték meg.²⁶⁶ Pálffy kancellár ezeken kívül az 1779-ben alapított soproni társaskáptalan ügyében is kérte a prímás véleményét.²⁶⁷ A válasz ugyan nincs meg a Kancellária levéltárában, azonban Batthyány érsek állásfoglalása Pálffy kancellárnak az uralkodóhoz írt előterjesztéséből pontosan rekonstruálható. Eszerint Batthyány a görögkatolikus püspökségek és káptalanjaik meghívása ellen foglalt állást, a kancellár előterjesztéséből pedig érveit is megismerjük. Szerinte a görögkatolikus püspökök latin rítusú társaikkal ellentétben sohasem tartoztak az első rendhez, sem egyházi, sem pedig társadalmi státuszuk alapján. Ezek a püspökök ugyanis nem rendelkeznek saját territóriummal, *eparchiáik* római katolikus egyházmegyékben fekszenek, így tevékenységük csak a Rómával egyesült bizánci rítusú hívekre korlátozódik, ők maguk pedig csak a latin rítusú püspökök kiségitői (*subsidiarii*). Ugyanígy nem támogatta a soproni

²⁶⁴ A szintén Mária Terézia kezdeményezésére kánonilag felállított besztercei, rozsnói és szepesi (1776), valamint a szombathelyi és székesfehérvári (1777) püspökségek főpásztorairól és székeskáptalanjairól van szó.

²⁶⁵ Batthyány prímás levele a Kancelláriának. Pozsony, 1790. április 29. MNL OL A 39. 5811/1790. sz.

²⁶⁶ PIRIGYI (2002), I. 370–371.

²⁶⁷ Pálffy kancellár május 3-i levelének fogalmazványa: MNL OL A 39. 5811/1790. sz.

társaskáptalan meghívását sem, itt azzal érvelt, hogy annak birtoka csupán egyszerű adománybirtok, melynek korábbi birtokosait sem hívták meg az országgyűlésre.²⁶⁸

Batthyány prímás tehát egyértelműen figyelmen kívül hagyta a három görögkatolikus püspökség 1771., illetve 1777. évi kánoni megalapítását, és megmaradt annál az álláspontnál, melyet elődei képviseltek a görögkatolikus főpásztorokról: ők csupán a római katolikus püspökök alárendeltjei rítushelynökei.²⁶⁹ Már kifejezetten sértő a püspökök társadalmi státuszára tett megjegyzése. Batthyány ugyanis – Pálffy tolmácsolása szerint – ezzel kapcsolatban a *libertinus* kifejezést használta, vagyis elvitatta a főpásztorok (birtokos) nemesi jogállását, holott Mária Terézia mindhárom püspökségnek (igaz, a római katolikusoknál jóval szerényebb) földadományt is juttatott.²⁷⁰

Pálffy Károly kancellár azonban nem fogadta el a prímás érvelését, és a három görögkatolikus püspök meghívása mellett foglalt állást. Nyomatékosan felhívta az uralkodó figyelmét arra, hogy a főkegyúri jog ugyanúgy vonatkozik a görög, mint a latin rítusú püspökökre, valamint az 1608. évi koronázás utáni első törvénycíkket sem lehet pusztán a latin rítusú főpásztorokra alkalmazni. Ugyanígy elvetette azt az érvet, hogy a görögkatolikus püspökök ne lennének nemesi jogállásúak, hiszen nemesi földet bírnak, és azt is hangsúlyozta, hogy ha nem hívnák meg őket az országgyűlésre, azzal a görögkatolikus alattvalók jogai is csorbulnának. Sőt a kancellár még azt is megengedte magának, hogy kánonjogi szempontból is megkérdőjelezze a prímás álláspontját, szerinte ugyanis a joghatóság kérdésében sem lehet különbséget tenni a görög- és a római katolikus főpásztorok között. A két görögkatolikus káptalan esetében azonban a prímás álláspontját fogadta el Pálffy gróf, mivel azok nem rendelkeztek birtokadománnyal, és addig nem is kérték meghívásukat az országgyűlésre.²⁷¹ A kancellár álláspontjának kialakításához minden bizonnyal az is hozzájárult, hogy a három püspök személyesen kérvényezte meghívását az országgyűlésre,²⁷² nyilván miután nem kapták meg a március 29-én kiadott királyi meghívót.²⁷³ A két káptalan ügyében azonban hiába írt Bacsinszky András munkácsi és Darabant Ignác nagyváradai püspök.²⁷⁴

²⁶⁸ Sok olyan birtokos egyházi, köztük szerzetesi intézmény létezett, mely nem rendelkezett országgyűlési képvisellel. Pálffy kancellár előterjesztése. Bécs, 1790. május 25. MNL OL A 39. 7433/1790. sz., fogalmazványa: Uo. 6982/1790. sz.

²⁶⁹ Híveik pedig „másodrendű katolikusok” Ld. részletesen: VÉGHSEŐ (2011): 140–143.

²⁷⁰ DÓKA (1997), 74–75.

²⁷¹ Pálffy már hivatkozott előterjesztése: MNL OL A 39. 7433/1790. sz.

²⁷² MNL OL A 39. 6695/1790, valamint 6746/1790.

²⁷³ A regális szövege: Naponként való 1790–1791, V–VII.

²⁷⁴ MNL OL A 39. 7690/1790, valamint 8685/1790.

b) A munkácsi püspök és káptalan az országgyűlésen

Az országgyűlés megnyitásáig eltelt idő azonban a püspökök számára sem volt elegendő az ügy elintézésére, legalábbis Bacsinszky András nem kapta meg a királyi meghívót, és természetesen a káptalan sem kapott regálist. A püspök azonban számíthatott az ügy kedvező kimenetelére, hiszen május 29-én megbízta Zsettkéy András munkácsi prépostot és Gáll Mátyás sátoraljaújhelyi parókust, tiszteletbeli kanonokot, hogy képviselje őt a budai országgyűlésen.²⁷⁵ Egy kérvényt is szerkesztett a rendeknek, melyben megemlékezett az *eparchia* felállításáról, a tapolcai birtokadományról, valamint arról, hogy a püspök és az általa szervezett káptalan Ungvárra költözött a volt jezsuita templomba és kollégiumba. Ezért kérte a püspök és a káptalan számára a jog szerint járó ülés- és szavazati jogot, valamint kiváltságaik megerősítését és a püspökség becikkelyezését.²⁷⁶ Bacsinszky hasonló tárgyú levelet fogalmazott meg az országbírónak és a primásnak is, melyben kérte közbenjárásukat.²⁷⁷

A két kanonok június 3-án el is indult Budára Miskolc érintésével, ahol a tapolcai apátság vagyonából nagyobb összeget vételeztek az országgyűlés alatt felmerülő kiadásaikra. A poros utak miatti sok nehézség és bosszúság után az országgyűlés megnyitásának napján, június 6-án értek Pest határába. Egnapos pihenő után megkezdték akciójukat a püspök királyi meghívójának kiállítására érdekében: nyolcadikán a primásnál jártak, aki meglepő módon szívélyesen fogadta őket, és úgy nyilatkozott, hogy már megszületett a döntés Bacsinszky püspök meghívásáról. Majd Zichy Károly országbírót, Ürményi József személynököt és több más világi főurat is felkerestek, hogy megnyerjék őket ügyüknek. Eszterházy Károly egri püspökhöz azonban csak nagy nehezen tudtak bejutni, akkor is csak rövid, kellemetlen légkörű audienciára. Ezen nem is csodálkozhatunk, hiszen az ő jogait csorbította volna leginkább, ha az uralkodó és a rendek elismerik Bacsinszky püspöki méltóságát. Valószínűleg a másik két görögkatolikus főpásztor sem kapta meg még a királyi meghívót, mert egyikük sem tartózkodott ekkor Budán.²⁷⁸ Eközben azonban megérkezett Ungvárra a püspöknek szóló regális, így Bacsinszky püspök is útnak indult titkárával június 12-én az országgyűlésre.²⁷⁹ Miután Budára ért, ő is felkereste a főméltóságokat. A látogatások célja nemcsak az volt,

²⁷⁵ Ungvár, 1790. május 29. Másolata: KTÁL 151. 5/160. *Protocollum Actorum Capituli Munkacsensis respicientium generalem Regni Hungariae dieatam anno 1790 celebratam*, f. 2^v.

²⁷⁶ Dátum nélkül. Másolata: KTÁL 151. 5/160. ff. 3^r–5^v.

²⁷⁷ Ungvár, 1790. május 30. Másolata: KTÁL 151. 5/160. ff. 5^v–6^r.

²⁷⁸ Zsettkéy és Gáll kanonokok jelentése Bacsinszky püspöknek. Buda, 1790. június 11. Másolata: KTÁL 151. 5/160. ff. 7^r–8^r.

²⁷⁹ Titkára feltehetően a rokona volt, mert Bacsinszky Tivadarnak hívták. KTÁL 151. 5/160. f. 6^v.

hogy a káptalan számára is kiállítsák a meghívót. A regális formaszöveg volt, nem rendelkezett a püspök üléséről, ezt helyben kellett meghatározni. A felkeresett főméltóságok mindkét ügy elintézését nehéznek tartották. Az utóbbira vonatkozóan volt, aki azt tanácsolta, hogy a püspök kérje azoknak a vármegyéknek a támogatását, amelyek *eparchiája* területén fekszenek. Az előbbi ugyanazért tartották nehezen megoldhatónak, mint Pálffy kancellár: a káptalan nem rendelkezett földbirtokkal.²⁸⁰

Váratlanul azonban a káptalannak is kiállították a királyi meghívót, méghozzá július 9-én, alig néhány héttel a püspök Budára érkezése után. Ezután megküldték Ungvárról az immár a káptalan országgyűlési követévé előlépett Zsetkey és Gáll kanonokoknak a megbízólevelet, valamint a követutasítást.²⁸¹ Ezek augusztus 4-én érkeztek Budára, Zsetkey prépost pedig arról tájékoztatta a káptalant, hogy miután azt bemutatta a személyöknek, a két követ augusztus 13-án elfoglalta a helyét az alsótáblán, és a püspök is bebocsátást nyert a felsőtáblára.²⁸² Az uralkodó és Pálffy kancellár júliusi levélváltása is megerősíti, hogy ekkor újra előkerült a görögkatolikus püspökök és káptalanok kérdése. Lipót ugyanis nehezményezte, hogy a kancellár korábban a primáshoz fordult a meghívók ügyében, holott a Kancellária feladata megítélni, ki jogosult az országgyűlési részvételre. Pálffy kancellár ezért arra kényszerült, hogy mentesse magát korábbi eljárása miatt, azt emelve ki, hogy a törvény és a szokásjog alapján történik a regálisok kiküldése, ebben a kérdésben azonban egyik sem volt a Kancellária segítségére. 1608-ban ugyanis, amikor az e kérdést szabályozó törvény született, még nem voltak görögkatolikus püspökök, 1764-ben, az előző országgyűlés idején pedig a püspökök még a latin rítusú főpásztorok vikáriusai voltak, és csak ezt követően nyerték el függetlenségüket. Az ügyben nagyon körültekintően kellett eljárni, hogy a Kancellária ezzel is védje az uralkodói tekintélyt, érvelt Pálffy. A primás véleményének megkérdezésére azért volt szükség, hogy az uralkodó és a Kancellária értesüljön a magyarországi klérus álláspontjáról. Hiszen ha a primás helyesli a görögkatolikus püspökök meghívását, akkor a klérus többi tagja is ezen a véleményen van, és az országgyűlésen támogatja a görögkatolikus püspökök részvételének ügyét. A primás véleményét a Kancellária közölte az uralkodóval, aki mégsem azt, hanem a Kancellária álláspontját fogadta el, és ennek megfelelően jártak el – írta Pálffy.²⁸³

²⁸⁰ Bacszinsky Tivadar jelentése a káptalannak. Buda, 1790. július 13. Másolata: KTÁL 151. 5/160. ff. 8^v–10^r.

²⁸¹ KTÁL 151. 5/160. ff. 12^r–14^r.

²⁸² Zsetkey levele a káptalannak, Buda, 1790. augusztus 17. Másolata: KTÁL 151. 5/160. ff. 14^r–15^r. Marczali Henrik szerint a görögkatolikus püspökök augusztus 16-án foglalták el helyüket a felsőtáblán. Marczali 1907: II. 199. A hivatalos napló egyik eseményről sem tesz említést. Naponként való 1790–1791, 96–107, 113–119.

²⁸³ Pálffy előterjesztése az uralkodónak. Bécs, 1790. július 19. MNL OL A 39. 10891/1790. sz.

Sajnos, mint láttuk, az országgyűlés hivatalos naplója nem említi a görögkatolikus püspökök és káptalanok kérdését. A napló a gyakorlatnak megfelelően amúgy is általában csak az alsótáblán, illetve a két tábla együttes, ún. vegyes ülésén (*sessio mixta*) történetekkel foglalkozik. Eszerint ebben az időszakban a két tábla a koronázási hitlevél megszövegezésével volt elfoglalva, emellett azonban számos, témánk szempontjából is érdekesnek tűnő kérdést tárgyalt. A hatodik ülésen, június 18-án küldte meg a felsőtábla az alsótábla által kidolgozott esküformulát letett főrendek neveit, és az alsótábla is foglalkozott ekkor a szavazásra jogosultak kérdésével Pest és Hont vármegye követinek kapcsán.²⁸⁴ A kilencedik ülésnapon, amely egy napra esett Pálffy kancellár említett előterjesztésével, az alsótábla a távol lévő mágnások követeinek befogadásáról tárgyalt.²⁸⁵ Igen valószínű tehát, hogy a felsőtáblán is hasonló tárgyalások folytak, melyek közben a görögkatolikus püspökök kérdése is felmerült.

A történet azonban a főhőseink számára az örvendetes augusztusi eseménnyel még távolról sem ért véget. Valószínű, hogy Bacsinszky püspök két társával elfoglalhatta a neki járó helyet az országgyűlés felsőtábláján, erre utal az a tény, hogy a hivatalos napló mindhárom püspököt említi a megjelent főrendek listáján az egyháziak között. Ráadásul a listán nagyjából a püspökszentelés ideje szerint szerepelnek a főpásztorok, a görögkatolikusokat is beleértve.²⁸⁶ Ezért biztosra vehető, hogy a három püspök kivívta magának az öt megillető jogot a felsőtáblán. A káptalan számára azonban még nem zárult le a küzdelem.

Zsettkéy kanonok ősszel a káptalan becikkelyezése és a pecséthasználat engedélyezése érdekében folytatott tárgyalásokat,²⁸⁷ a káptalan nevében pedig Pastelli János olvasókanonok szorgalmazta: a követek járjanak el annak érdekében, hogy a munkácsi káptalant illesse meg a római katolikus káptalanokkal megegyező hely. A pecséthasználat és ezzel összefüggésben a hiteleshelyi működés engedélyezése kapcsán megemlítette érvként, hogy a leleszi prépostságot nem állították vissza.²⁸⁸ Vagyis a munkácsiak szerint a régióban szükség volt káptalanjuk hiteleshelyi működésére. Ezt követően Zsettkéy a káptalan nevében kérvényt írt a rendeknek, melyben a püspök korábbi beadványához hasonlóan Mária Terézia alapítására és a püspökség birtokadományára, az egyházmegye nagy kiterjedésére és számos parókiájára, valamint a nagyszámú görögkatolikus hívőre, végül a már kézhez kapott *regálisra* hivatkozva kérte, hogy illessék meg a munkácsi káptalant a latin rítusú társaival megegyező jogok, és

²⁸⁴ Ebből a megyéből ugyanis a szokásos két követ helyett három érkezett. Naponként való 1790–1791, 49–57.

²⁸⁵ Naponként való 1790–1791, 69–76.

²⁸⁶ Naponként való 1790–1791, VIII.

²⁸⁷ Zsettkéy jelentése a káptalannak, Buda, 1790. október 22. Másolata: KTÁL 151. 5/160. ff. 16–16^v.

²⁸⁸ Pastelli János levele Zsettkéy Andrásnak, Ungvár, 1790. november 4. Másolata: KTÁL 151. 5/160. ff. 17^r–18^v.

adományozzanak számára pecsétet.²⁸⁹ A káptalan jegyzőkönyvében még egy levél szerepel Zsettkéytől az országgyűlés 1791. március 13-i bezárásáról, az ezt követő feljegyzés pedig beszámol arról, hogy a prépost 23-án visszatért Ungvárra, valamint arról, hogy az országgyűlés alatt született irományokat alkalmasabb időkre összegyűjtik.²⁹⁰

A munkácsi követek 1790–1791. évi tevékenysége tehát nagyrészt elérte a kitűzött célt. Becikkelyezésükre nyilván azért nem került sor, mert ebben a kérdésben az a primás által képviselt álláspont érvényesült, hogy az új egyházmegyék és káptalanok külön becikkelyezés nélkül is a rendiség tagjai közé kerülnek. Ugyanis egyetlen Mária Terézia által alapított egyházi intézmény sem került becikkelyezésre. Befogadásuk is mindenképpen megtörtént, ezt Zsettkéy kanonok augusztusi beszámolója mellett az is bizonyítja, hogy a káptalan egyik tagját beválasztották az egyházügyi rendszeres bizottságba. Érdekes azonban, hogy nem a jelenlévő Zsettkéy prépost, hanem a vele a káptalan nevében Ungvárról kapcsolatot tartó Pastelli János olvasókanonok neve szerepel az országgyűlés hivatalos naplójában és a törvénycikkben.²⁹¹ Végül azonban megbetegedése miatt nem is ő, hanem Scsaviczy Mihály kanonok vett részt a bizottság munkájában, és készített terjedelmes naplót a tárgyalásokról.²⁹² A káptalan pecsétjének ügye 1791-ben még nem zárult le, mert erről a következő évi országgyűlés is tárgyalt.²⁹³

c) Bacsinszky püspök a századvég országos politikájában

A következőkben Bacsinszky András munkácsi püspök egyházszerkezési és közéleti tevékenységének néhány jellemző vonását kívánom kiemelni, ahhoz hasonlóan, ahogy a századelő politikai életéből Esterházy Imre tevékenységével foglalkoztam. Udvari István megállapítása szerint Bacsinszky püspöki munkássága egyrészt szinkronban áll a Habsburg uralkodók felvilágosult abszolutista egyházpolitikájával, másrészt olyan eszmék nyomait viseli magán, amelyek az 1790-es évek rendi országgyűlésének ülésein fogalmazódtak meg és váltak a magyarországi politikai élet meghatározó gondolataivá.²⁹⁴ A következőkben tehát elsősorban e kérdések vizsgálatával foglalkozom, célkitűzésem szerint további adalékot szolgáltatva Bacsinszky működésének eszmei hátteréhez.

²⁸⁹ Pozsony, 1790. november 5. Másolata: KTÁL 151. 5/160. ff. 20^r–21^v.

²⁹⁰ KTÁL 151. 5/160. ff. 21^v–22^v. Gáll Máttyás Máttyás már Zsettkéy előtt elhagyta az országgyűlést.

²⁹¹ Naponként való 1790–1791, 377, valamint 1791. évi LXVII. tc. Utóbbi Pastellit tévesen éneklőkanonoknak nevezi.

²⁹² KTÁL 5/481.

²⁹³ MNL OL N 57 Lad. K Nr. 2. Fasc. E. Nr. 19.

²⁹⁴ UDVARI (1994), 198–199.

A teréziánus egyházpolitikának a görögkatolikus püspökségekre gyakorolt hatását a kutatás hagyományosan az 1773. évi ún. bécsi szinódus eredményeitől eredezteti. A szinódus összehívásának közvetlen oka az a Bradács István munkácsi és Božičković Bazil kőrösi püspök között kialakult vita volt, melyben Božičković a munkácsi püspököt eretnek könyvek kiadásával vádolta meg. Az 1770-ben, Bécsben felállított *Typographia Orientalis* nevű nyomdában ugyanis Bradács ellenőrzése alatt a ruszin egyesült hívek számára készült, imádságokat tartalmazó *Ábécés könyv*, valamint a liturgikus imákat és énekeket tartalmazó ún. *Zbornik* (a. m. szöveggyűjtemény) jelent meg, a művekben pedig a bizánci hagyományt sértetlenül megőrizni törekvő szövegek láttak napvilágot. A Rómában tanult Božičković azonban ezekben a szövegekben a katolikus tanítással eltérő megfogalmazásokat látott – a *Hitvallásban* nem szerepelt a *Filioque* kitétel, hiányzott az *Üdvözlégy* utolsó része, a *Miatyánk* azonban a latin egyházban akkor még nem elfogadott kiegészítéssel szerepelt stb. Vagyis az uniók korából már ismert nézetkülönbségek kerültek ismét felszínre a hitegység megteremtésének gyakorlati megvalósításáról. Božičković azonban ezt nem valamiféle Róma barát szükkebléséből tette, hanem a görögkatolikus népesség megfelelő teológiai képzettségének érdekében. Erről tanúskodik a püspök más intézkedése is, mindenekelőtt a görögkatolikus papképzés elősegítése.²⁹⁵ A konkrét ügyben ugyan született szentszéki állásfoglalás, Mária Terézia azonban mégis úgy látta jónak, hogy a görögkatolikus püspökök előzetesen állapodjanak meg a további vitás kérdésekről. Az értekezlet egyúttal jó alkalmat szolgáltatott arra, hogy az uralkodónő a keleti egyházban is bevezesse reformjait. Így az 1773. március 1-je és május 6-a között lezajlott szinóduson az egyházi könyvek tartalmának megállapításán túl sor került az ünnepek csökkentésének, a papság és a hívek helyzetének, valamint a latin és a görög szertartásuk viszonyának szabályozására is. A szinódus tehát új korszakot nyitott a Habsburg uralom alatt álló görögkatolikus püspökségek életében, megteremtve a szertartások egységének, a papság társadalmi felemelkedésének és így a görögkatolikus értelmiségi réteg kialakulásának lehetőségét.²⁹⁶

A teréziánus egyházi reformpolitika tehát csaknem párhuzamosan zajlott a latin és a görög szertartású katolikus egyházban, sőt – a görög egyesült püspökök határozott kérésére – az ortodox egyházat is elérte. Bécs itt különösen az ünnepnapok számának csökkentését kívánta elérni, mert a használatban lévő orosz szerkönyvek miatt a nemzeti szentek mellett az azokban szereplő oroszokat is ünnepelték. Így egy évben a vasárnapokkal együtt akár több

²⁹⁵ FÖLDVÁRI (1998).

²⁹⁶ PIRIGYI (1990), II, 7–13.

mint száznyolcvan ortodox ünnepnap is előfordulhatott.²⁹⁷ Az ünnepek csökkentése és a temetési szertartás szabályozása a szerbek körében felzúdulást okozott, mivel a korábbi évtizedekben kialakult hisztérikus hangulat miatt minden változtatás mögött az unió rémét vélték felfedezni. A metropolita és több ortodox püspök ezért késleltette a rendeletek kihirdetését, ahol viszont, mint a verseci és bácsi eparchiában érvényt szereztek az uralkodó akaratának, atrocitásokra is sor került. Újvidéken (a bácsi egyházmegye székhelyén) a Szent Demeter napi ünnepség alkalmával a püspöki lakot is megtámadta a tömeg, magát a püspököt pedig kis híján meglincselte. A rendet csak a katonaság tudta helyreállítani, hat halott és harminchat sebesült árán.²⁹⁸ A tiltakozások hatására Bécs revízió alá vette a rendelkezéseket, tompítva a reformoknak a kultuszra gyakorolt hatását és II. József uralkodása alatt is csak kiegészítéseket fűzött hozzájuk.²⁹⁹

Ahogy korábban már utaltam rá, szintén a görögkatolikus püspökök bécsi szinódusához kapcsolható Lodovico Antoni Muratori *A' nagy parantsolatnak tudniilik a' felebarati szeretetnek igaz magyarazatja...* című munkája magyar fordításának megjelenése. Mint láttuk, a mű nyomtatási engedélyét Grigoriu Maior fogarasi püspök állította ki, aki a bécsi konferencia lezárultáig a *Typographia Orientalis* cenzori tisztét is betöltötte,³⁰⁰ nem alaptalan tehát az a feltételezés, hogy a mű magyar fordítása mellett tervezték annak a görögkatolikus népesség más beszélt nyelveire történő lefordítását is. Ez a tény még inkább összekapcsolja a Magyar Királyság bizánci és latin rítusú egyházain végigvonuló reformtörekvéseket.

A Nagyszombatban tanult Bacsinszky András püspöki tevékenységében is fellelhetjük nemcsak a teréziánus egyházpolitika, hanem Muratori tanításainak lenyomatát is. Erről elsősorban püspöki körlevelei tanúskodnak. Már De Camillis János József munkácsi püspök idejéből van adatunk körlevél kiadására, és Olsavszky Mánuel 1755. évi egyházmegyei statútuma is említi ezt a püspöki megnyilatkozást. Bacsinszky cirkuláréi már meghatározott formai jegyekkel rendelkeznek, megjelenésük is rendszeres időközönként történt: a körleveleket a püspök a tavaszi és őszi esperesi gyűlésekhez kapcsolódóan szövegezte meg. A cirkulárék két csoportba oszthatók: egy részük a világi hatóságok, főként a Helytartótanács és a Kancellária rendeleteihez kapcsolódnak, így ezek a teréziánus egyházpolitika helyi megnyilvánulásainak tekinthetők. Az itt megjelölt feladatok a papságnak az állam életében betöltött szerepébe adnak betekintést, híven a teréziánus, főként pedig a jozefinista egyházpolitika egyik legfőbb célkitűzéséhez, mely az egyházi hivatali betöltőket is állami

²⁹⁷ PETROVIĆ (2012), 47.

²⁹⁸ MILLEKER (1890), 13–14.

²⁹⁹ RADICH (1886), 41–42.

³⁰⁰ PIRIGYI (1990), II. 9.

hivatalnokoknak tekintette. Így az ebbe a típusba sorolható körlevelekben Bacsinszky püspök a papságnak előírt lélekösszeírások pontos végrehajtását, a járványok, éhínségek, háborúk idején teljesítendő feladatait, de a katolikus államvallás érdekében hozott intézkedések foganatosítását is szorgalmazza, mint a vegyes házasságban született gyermekek katolikus nevelésének ellenőrzését, a reverzális-kényszer megszegőinek regisztrálását, vagy az aposztaták összeírását. A körlevelek másik csoportjába sorolható intézkedések azonban már túlmutatnak a felvilágosult abszolutista reformtörekvéseken. A püspöknek az a rendelete például, amely megtiltja, hogy a hívek egy napi járóföldnél messzebbi búcsúba járjanak, vagy hogy a papság az ünnepek alkalmával egy helyre gyűljön össze, így gondozatlanul hagyva a rá bízott lelkeket, már a katolikus egyház főpapjai által kezdeményezett reformkatolicizmus törekvéseivel is összeeseng. Még inkább a katolikus felvilágosodáshoz sorolhatók a püspöknek azok az 1795 után megjelent körlevelei, melyek a ruszin népnek az oktatás útján történő felemelését, az ifjúságnak megfelelő szakmák kitanítását, különösen pedig a papság életvitelének és műveltségének jobbítását célozzák.³⁰¹ Itt azonban már nemcsak az itáliai eredetű reformkatolicizmus, hanem az 1790-es évek szellemi-politikai mozgalmainak hatása is tetten érhető.

Bacsinszky püspöknek az 1790–1791. országgyűléshez kapcsolódó tevékenysége nem meglepő módon a vallási vitához kapcsolódik. Nevével először azon, a már említett listán találkozunk, amelyet az 1790. november 30-i egyházi gyűlést elutasító rendek állítottak össze. Ezen a listán Bacsinszky püspök az egyháziak által megfogalmazott felíratot alá nem író rendek között szerepel,³⁰² de ez nyilván tévedés, legalábbis a katolikus rendek által kiadott pontosított lista felsorolása ezt mutatja. Eszerint minden latin és görög rítusú püspök, köztük Bacsinszky András is aláírta a felíratot, Darabant Ignác nagyváradi görögkatolikus püspököt pedig az uralkodót felkereső küldöttség tagjai közé is beválasztották.³⁰³

Bacsinszky Andrást nyilvánvalóan azért sorolták kezdetben a felíratot alá nem író rendek közé, mert a Szirmay Antal tollából származó, az országgyűlés többségi álláspontját ismertető tiltakozó irat tanúsága szerint a munkácsi püspök a protestánsokra nézve kedvezően szólalt fel a november 30-i gyűlésen: „amióta meg boldogult Második József császár a keresztényi türedelemről ki adta vala maga rendelését, az én, másokénál szorosabb vallástartásomra sokkal több evangélikusok, – magok tudják mi okból – állottak által, mint amennyi ő hozzájok az enyimek közzül által mentenek. Kik közzül csak egy is hogy lett volna, alig

³⁰¹ A körlevelekről: UDVARI (1994), 203–204.

³⁰² Cathalogus.

³⁰³ Examen.

emlékszem rá. Azért, valamint nem kívánom, hogy az által menetel büntetés alatt tiltasson meg, úgy az Őfelsége mostani kegyelmes végzésében – mely a katolikus hittelt éppen nem ellenkezik – meg nyugszom, s azzal nem ellenkezem.”³⁰⁴ A vallási kérdés már korábban említett, december 9-i országgyűlési vitáján azonban, a hivatalos napló tanúsága szerint Bacsinszky is jobban alkalmazkodott a főpapság álláspontjához. „Ezen alkalmatossággal közbeszólott Bacsinszky András ókatolikus munkácsi püspök úr is, hogy tudniillik, mind azokban, amik a katolika hitnek ágazatit sértenék, meg nem egyezhetne, amit azonban a fejedelem a különböző értelmek eránt végezend, azok ellen törekedni nem fog.”³⁰⁵ A rövid (vagy inkább röviden feljegyzett) hozzászólásával tehát tulajdonképpen a konzervatív katolikus állásponthoz csatlakozott, idomulva a klérus feliratához és a többi, szót kért püspök véleményéhez, mindazonáltal nem mondva ellent november 30-i, megengedőbb értelmű felszólalásának sem. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy itt, a protestáns vallásügyet tárgyaló vitában kért szót, nem pedig az ortodox felekezetűekkel kapcsolatban, holott ez számára nyilván fontosabb kérdés lehetett, már csak a bécsi értekezlet kapcsán is említett ortodox térnyerés miatt is. Bacsinszky azonban nyilván a klérushoz tartozását akarta kifejezni hozzászólásával: az országgyűlésben újonnan megjelent görögkatolikus püspökök nemcsak jogaikat, hanem álláspontjukat tekintve is egységben állnak a római katolikus főpásztorokkal.

Az országgyűlés másik, közismerten nagy horderejű kérdése a magyar nyelv ügye volt. Már a diéta megnyitása után, a június 11-i ülésen felmerült, hogy magyar nyelven nyomtassák ki az országgyűlés hivatalos naplóját, de elsősorban a horvátországi követek tiltakozása miatt végül abban állapodtak meg, hogy a magyarul nem tudó országgyűlési résztvevőkre tekintettel a szöveg latin fordítása is készüljön el. A magyar nyelv hivatalossá tétele mellett az országgyűlés hangadóit, a már említett Ócsai Balogh Péter, Nógrád, Vay István és József, Szabolcs és Borsod, Almásy Ignác, Heves, Darvas Ferenc, Pest, Domokos Lajos, Bihar, valamint Fekete János, Arad vármegye követei is felszólaltak, de Ürményi személynek is az ügy mellé állt.³⁰⁶ E kérdésben azonban lényegesen kevesebb eredményt sikerült elérni, mint a vallás dolgában. A horvát rendek mellett itt az uralkodó környezetének ellenállása is közrejátszott. Végül a magyar hivatali nyelv bevezetését nem sikerült becikkelyezni, csak azt, hogy a közép- és felsőfokú oktatásban rendkívüli tárgyként bevezetésre kerüljön a magyar nyelv, e célra felfogadott magyar tanárok segítségével.³⁰⁷

³⁰⁴ SZIRMAY (1790), 23.

³⁰⁵ Naponként való 1790–1791, 306–307.

³⁰⁶ MARCZALI (1907), I. 362–365.

³⁰⁷ 1791. évi XVI. tc.

Így a következő, 1792. évi országgyűlésen is előkerült a magyar nyelv ügye. A II. Lipót halála és I. Ferenc megkoronázása miatt Budán összehívott diétán szintén jelen volt Bacsinszky András és a másik két görögkatolikus püspök is.³⁰⁸ A magyar nyelv kérdését az alsótábla a 10. ülésen, június 18-án tárgyalta. Néhányan azt kívánták, hogy azokat a vármegyéket, „akiktől kitelik”, törvényben kötelezzék a magyar ügyintézési nyelv bevezetésére, a többinek pedig adjanak bizonyos határidőt, amíg ezt szintén bevezetik. Valamint, hogy a Helytartótanács ne tegye kötelezővé a megyei jegyzőkönyvek latin nyelvű fordításának felküldését. Mások azonban attól tartottak, hogy így sokakat kizárnak a tisztségek viseléséből, sok hazafi inkább elidegenedne a magyar nyelvtől a kényszer hatására, ezért inkább olyan eszközöket javasoltak, amelyek a magyar nyelv szeretetét azokban is megteremtik, akik ezt a nyelvet még eddig nem tanulták. A megyei jegyzőkönyvek nyelvül pedig maradjon meg a latin, mert így ellenőrizhető a törvények betartása, és az udvar is ezt a nyelvet ismeri. Ezt hosszabb tanácskozás követte, végül az alsótábla abban egyezett meg, hogy a magyar nyelvet minden egyetemre és akadémiára járó diák tanulja meg, a kapcsolt részekben pedig a horvát követek kívánságára rendkívüli tárgy legyen. A Helytartótanács a magyar nyelven írt feliratokra magyarul válaszoljon. A főrendek elfogadták az alsótábla döntését azzal a módosítással, hogy a Helytartótanács magyar nyelvű levelezését későbbre kell halasztani, mert erre még nincs elég alkalmas hivatalnok. Az alsótábla azonban továbbra is ragaszkodott a Helytartótanács magyar levelezéséhez, mert szerinte a tisztviselők többsége képes erre. A főrendek gyakorlati nehézségekre hivatkozva ismét elvetették a Helytartótanács magyar levelezését, de úgy határoztak, hogyha az alsótábla ehhez továbbra is ragaszkodik, akkor nem ellenzik, hogy az uralkodó elé terjesszék a kérdést. Az alsótábla erre írásba foglalta érveit és felküldte azt a felsőtáblához, amely végül elfogadta az érvelést.³⁰⁹ Végül a szentesített törvénycikk is Magyarországon rendes, a kapcsolt részekben pedig rendkívüli tárgyként határozta meg a magyar nyelvet. A Helytartótanács magyar ügyintézésének dolgában azonban csak ennyit mondott ki: „Ő szent felsége kegyelmesen el fogja rendelni, hogy a helytartó-tanács szervezése dolgában munkálkodó bizottság fontolja meg, és a legközelebbi országgyűlés elé terjesszen véleményes jelentést az iránt.” A bizottsági munkálatok eredményeinek sorsa pedig közismert.

Az 1790–1791., valamint az 1792. évi országgyűlésnek a nemzeti ébredéshez kötődő vitái Bacsinszky püspök működésében is éreztették hatásukat. A már említett körlevelekből Udvari

³⁰⁸ Naponként való 1792, VIII.

³⁰⁹ Uo. 122–129. Ez a vita is jól érzékelteti az alsótábla növekvő dominanciáját a döntéshozatalban. Vö. SZIJÁRTÓ (2005), 320–331.

István kimutatta, hogy Bacsinszky rendeleteiben 1795 után kifejezetten nemzetébresztő szellemiségű, az anyanyelvi műveltség és az iskoláztatás színvonalát emelni szándékozó törekvések jelentek meg. A munkácsi főpásztor a ruszin nép felemelésében és egységesítésében elsősorban egyházmegyéje papságát kívánta mozgósítani. A ruszin nép felemelkedését szolgáló elképzeléseinek egyik fontos eleme, hogy növekedjék a ruszin iparosok száma. Az előkelőbb iparos szakmákban ugyanis egyáltalán nem lehet ruszint találni, még a templomi felszereléseket is idegen kereskedőktől kell megvásárolni. A püspök előírta, hogy a paróchusok télre koncentrálják a hívek tanítását, mert akkor a többségében földműves, pásztor nép gyermekei is otthon vannak. Azokat a tehetséges ifjakat, akik nem érznek elhivatottságot a papi pályára, iparosnak kell kitanítani. Egyébként sem lehet minden ifjúból pap. A vegyes etnikumú területeken sajnálatosnak tartja azt a jelenséget, hogy a ruszinok papjaik közömbössége miatt igen gyakran vallást vagy rítust váltanak, majd elhagyják nyelvüket is. A papságról kifejezetten szigorú hangnemben írt: egy részük tudatlan, műveletlen, feslett életű, pénzéhes, részeges, fegyelmezetlen, lelkiismeretlen, hivatalát elhanyagolja. Észrevéve a papság és a nép közti egyre nagyobb eltávolodást, a püspök figyelmeztette papjait, hogy az unió kedvező hatásaiból adódó presztízsnövekedés kötelezettségekkel is jár. Bacsinszky a papság és a nép felemelkedésének, identitástudata megőrzésének fő zálogát az anyanyelv megőrzésében látta: „a körlevelekből egy szabályszerű program olvasható ki. A program kulcsszavai: papság, nyelv, nép, egyház, gyermekek, ifjúság. A körlevelekből kitűnik, hogy Bacsinszky az egyházon belül érvényre akarta juttatni a felvilágosodás ésszerűsítő tendenciáit, s ezt összekapcsolta az anyanyelvűség elvével. Így a püspök a ruszin felvilágosodás talán leghatásosabb képviselőjének tekinthető” – fogalmaz Udvari.³¹⁰

De Bacsinszky idejében nemcsak a ruszin, hanem a magyar nyelv terjedéséről is van adatunk. Számos tiszántúli görögkatolikus közösségben magyar nyelven olvasták a szentírási szakaszokat, és mondták a prédikációt. Bacsinszky püspöksége idején keletkeztek az első magyar nyelvű liturgiafordítások is. A püspök magyarul is jól tudott, erről tanúskodik magyar nyelvű levelezése. Az egyik magyarul írt leveléből tudjuk meg azt is, milyen sok idejét elvette az 1790-es évek országgyűlésein való tevékeny részvétele: „a Nemes Magyar Hazánk s Országunk hosszabb időnkig tartott gyűlései is annyira meggátoltak, hogy szükségképpen a Publicum nagyobb dolgait bővebben megfontolván ígéretemnek eleget nem tehettem, s azért

³¹⁰ UDVARI I, *Bacsinszky*, 206–207.

is bételjesítését csendesbb időkre, de mindazonáltal mindenkori emlékezetemmel halasztani kényszerítettem.”

Mint ismeretes, Bacsinszky püspök többi, nagy formátumú katolikus főpaptársához hasonlóan egyházmegyéje központjának kiépítésében is komoly szerepet játszott. Ő szerezte meg az ungvári volt jezsuita templomot a székesegyház, a volt Drugeth-várat pedig a papnevelde számára. A püspökség anyagi alapjának megszilárdítása érdekében kieszközölte az uralkodónőnél a tapolcai apátság birtokainak átvételét, hatvan papnövendék és öt teológiaprofesszor számára pedig ösztöndíjat illetve fizetést biztosított. De a könyvtár fejlesztésében és a levéltár alapításában is fontos szerepet játszott. Felkarolta a környezetében élő művelt értelmiségieket is. Közülük a felvilágosodás jeles képviselője, a hajdúdorogi születésű Görög Demeter és a budai egyetemi nyomda cenzora, a későbbi eperjesi püspök, Tarkovics Gergely emelkedik ki. Utóbbit Bacsinszky nevezte ki hajdúdorogi paróchussá, valamint Szabolcs vármegye és a Hajdúkerület esperesévé.³¹¹

Bacsinszky András püspököt a történeti irodalom a kánonilag felállított munkácsi egyházmegye első nagy jelentőségű kormányzó főpásztoraként tartja számon. Míg elődje, Bradács János az eparchia egyházzogi státuszának végleges rendezésében vállalt kulcsfontosságú szerepet, Bacsinszky az egyházmegye szervezésében, a lelkipásztorkodás hatékonyabbá tételében, valamint a papság és a hívek műveltségi szintjének emelésében végzett korszakalkotó jelentőségű munkát. E tevékenysége háttérében a teréziánus és jozefinista egyházpolitika célkitűzései mellett a Lodovico Antonio Muratori nevével fémjelzett reformkatolicizmus eszméi játszottak kulcsfontosságú szerepet, valamint azok a törekvések, amelyekkel a püspök az 1790–1791. és a következő év országgyűlési munkája során ismerkedett meg. Ennek kapcsán fontos megjegyeznünk, hogy Bacsinszky aktív részvétele a rendi politikában egyben a munkácsi püspök társadalmi státuszának végleges megszilárdulását is jelentette: mind a katolikus klérus, mind pedig a világi rendek előtt nyilvánvalóvá vált, hogy a görögkatolikus püspökök latin rítusú társaikkal egyenrangú tagjai a magyarországi katolikus főpapságnak. Ez a társadalmi felemelkedés akkor is jelentős horderejű, ha olyan korszakban történt, amikor a protestáns és ortodox felekezetek végleges törvényesítésével párhuzamosan meggyengült a klérus korábbi privilegizált pozíciója a rendi politika legfelsőbb fórumán.

³¹¹ UDVARI (1997), 137–161.

d) Kitérő: a magyarországi ortodox püspökök országgyűlési részvétele

Az ortodox püspökök rendi jogállásának kérdése a korszakban egybefonódott a magyarországi szerbek státuszának fejlődésével, ezért alakult ki a hazai történetírásban az a korábban már említett szemlélet, amely az ortodox egyház történetét a nemzetiségi kérdés egyik fejezetének tekinti. Már a rendek is ekként kezelték a kérdést a témánk középpontjában álló két országgyűlésen, sőt az ortodox egyház helyzete azelőtt és azután is a szerbek magyar- és horvátországi megítélésének függvénye volt. Az ortodox egyház 18. századi fejlődésének azonban csak a keretét adta meg az uralkodók, valamint a magyar és a horvát rendek „szerbpolitikája”, a privilégiumok és a törvények lehetőségei és korlátai között az egyházi vezetés gyakran a szerbek világi képviselőivel szembekerülve alakította ki a magyarországi ortodox egyház arculatát.

A visszafoglaló háborúk és az 1790–1791. évi országgyűlés megnyitása közötti időszak történelmi eseményeit szemügyre véve nem meglepő, hogy a magyarországi ortodox egyház tárgyalásakor gyakorlatilag kizárólag a szerb nemzetiségű „nem egyesültek” kerülnek a vizsgálat tárgykörébe.³¹² A szerbek 17. század végi beáramlása előtt az országban létezett ortodox közösségek nagy része ugyanis az uniós mozgalmak hatására a katolikus egyház irányítása alá került. A felső-magyarországi ruszinokat a munkácsi püspök és papsága vitte unióra Rómával, a horvátországi ortodox délszlávok a márcsai kolostorból indult uniós mozgalom hatására kaptak a katolikus egyházhoz hű hierarchiát, az ortodox románság pedig a gyulafehérvári unió következtében vált nagyrészt görögkatolikussá, vagy maradt ortodoxként egyházi vezetés nélkül. A III. (Csernojevics) Arzén vezette szerb bevándorlók tehát tulajdonképpen egyházkormányzati vákuumban találták magukat, így a szerb hierarchia vállalta fel az említett magyarországi ortodox népesség és az egyéb szórványközösségek egyházi irányítását. A kezdetben Krusedolban és Szentendrén, majd 1739-től Karlócán székelő érsek-metropolita az ipeki patriarcha egyfajta jogutódjaként szervezte meg a magyarországi ortodox keresztények feletti egyházkormányzat kiépítését.

Az ipeki patriarchátus III. Arzén kivándorlásával nem szűnt meg, sőt korszakunk elején a karlócai metropolita megválasztása után formálisan elismerte az ipeki patriarcha elsőbbségét,³¹³ az oszmánok pedig a 18. század első évtizedeiben lehetővé tették, hogy az uralmuk alatt maradt szerbek felett szabadon gyakorolhassa joghatóságát. Az 1737–1739. évi török háború során, amikor IV. (Jovanovics Sakabenta) Arzén ipeki pátriárka III. Károly

³¹² Összefoglalóan: GAVRILOVIĆ (1991).

³¹³ SCHWICKER (1880), 72.

hívására szintén elhagyta székhelyét, hogy átvegye a megüresedett karlócai metropólia irányítását, megkezdődött az ipeki főpapi székek a konstantinápolyi ökumenikus patriarcha joghatósága alá vonása.³¹⁴ Az ipeki patriarchátus 1776. évi megszűnése után pedig a karlócai metropolitai szék de facto *autokefalitást* nyert, melyet később az ökumenikus patriarcha is elismert. A Rajacsics József karlócai metropolitának 1848-ban Ferenc Józseftől adományozott patriarchai cím azonban sem Konstantinápoly, sem más ortodox patriarchátus által nem került elismerésre.³¹⁵

A karlócai metropolita már a 18. század elején széleskörű jogokat gyakorolt a magyarországi ortodox egyház felett, de ezek nem kánonjogi, hanem közjogi eredetűek, és a Habsburg uralkodóknak a szerbek számára adott privilégiumaiban gyökereznek.³¹⁶ Már I. Lipót 1690. évi kiváltságlevele megadta a metropolitának azt a jogot, hogy Magyarországon szabadon szentelhesen püspököket, a monostorok és a községek papsága felett bíraskodhasson, és általában valamennyi ortodox egyházközség ügyében intézkedhessen. A metropolitának ezek a jogai a szerbek privilégiumaival együtt Lipót, majd I. József és III. Károly későbbi rendeleteiben is megerősítésre kerültek. E széleskörű és általánosan megfogalmazott jogok első korlátozásai az 1739. évi második nagy bevándorlási hullámot követően, az 1741. évi országgyűlésre benyújtott rendi sérelmek hatására fogalmazódtak meg Mária Terézia uralkodásának első éveiben.³¹⁷ Ugyancsak Mária Terézia volt az, aki az 1760-as évek végétől a szerbek ügyének átfogó rendezésére törekedett.

A magyar rendek az 1739. évi belgrádi békét követően, mely hosszú időre kijelölte a Magyar Királyság és az Oszmán Birodalom közti határt, folyamatosan sürgették az oszmánoktól visszafoglalt területeknek Magyarországra történő bekebelezését, azaz az érintett területeken a rendi közigazgatás bevezetését. Ennek a kérésüknek adtak hangot az 1741. évi koronázó országgyűlésen, Mária Terézia pedig, hogy szorongatott helyzetében a rendeket maga mellé állítsa, ebben a kérdésben is a követelések teljesítésére tett ígéretet, amely az 1741. évi XVIII. törvénycikkben öltött testet. Ez azonban csak a kormányzati kérdésre összpontosított, a vallás – így a szerb ortodox egyház – ügyében nem hozott döntést. Sőt a magyar rendek 1790-ig hivatalos formában nem foglalkoztak az ortodox egyháznak adott uralkodói privilégiumokkal, és politikai tevékenységük az azt követő években sem irányult e jogok megkurtítására.

³¹⁴ RADICH (1886), 20–26.

³¹⁵ BALOGH–GERGELY (1996), 97.

³¹⁶ Ennek előzményei: HODINKA (1943).

³¹⁷ KISS (1901), 7–8.

A horvát rendek azonban már az 1741. évi országgyűlést megelőzően is tiltakoztak az ortodoxiának a horvát (tulajdonképp a horvát, szlavón és dalmát) területeken történő térnyerése ellen. E tiltakozás eredményeképpen született meg az 1687. évi XXIII. törvénycikk, mely kimondja, hogy itt és a jövőben visszacsatolandó területeken csak római katolikus vallásúak rendelkezhetnek birtokképeséssel. Ezt a korlátozást az 1715. évi CXXV. és az 1723. évi LXXXVI. törvénycikkkel sikerült megerősíttetniük a későbbi országgyűléseken is. Az 1741. évi diétára benyújtott horvát panaszokban azonban megjelenik, hogy a belgrádi békét követő újabb bevándorlás itt is az ortodox népesség megerősödéséhez vezetett. A horvát rendek ugyanis azt kérték az uralkodónótól, hogy tiltsa el a karlócai metropolitát a horvát területeken élő ortodoxok feletti joghatóság gyakorlásától, és a márcsai unitus püspököt (a zágrábi latin püspök rítusvikáriusát) bízva meg az itt élő ortodoxok és görögkatolikusok egyházi kormányzásával.³¹⁸ Ennek a fellépésnek az adott aktualitást, hogy az országgyűlést megelőző években felerősödtek az ortodoxok és a görögkatolikusok közötti atrocitások, melyek mélypontja a márcsai kolostor felgyújtása volt, 1739-ben.³¹⁹

Ezt a tiltakozást már nem lehetett leszerelni az 1687. évi rendelkezés ismételt megújításával, ezért az 1741. évi országgyűlés új törvénycikket alkotott a kérdésben. A törvénycikk kiemeli a „magának Krisztus Urunknak vérével öntözött és megalapított s az apostolok és egyházi szent atyák által tanított egyetlen és egyedül igaz római katolikus hitnek és vallásnak” kizárólagosságát Horvátországban, Szlavóniában és Dalmáciában. Újból megerősíti a nem katolikusok birtokképeségének tilalmát, és garantálja, hogy a varasdi és károlyvárosi kapitányságokból sem éri fenyegetés a katolicizmust. Kifejezetten megtiltja a karlócai metropolitának, hogy Horvátország, Szlavónia és Dalmácia területén joghatóságot gyakoroljon, eltiltja az itt működő ortodox püspököket a kihágásoktól és a katolikusok háborgatásától, valamint elrendeli a márcsai kolostort ért támadás kivizsgálását³²⁰

A törvény kemény szavai azonban a valóságban teljesen hatástalanok maradtak, hiszen Mária Terézia nem volt hajlandó korlátozni az ortodox püspökségek számát, így a pakráci és károlyvárosi ortodox főpapok is tovább tevékenykedtek, ezzel pedig az ortodoxia is egyre inkább gyökeret vert a térségben. Ezért a 18. század folyamán a többi uniós mozgalomhoz képest amúgy is lényegesen kisebb jelentőségű délszláv katolikus expanzió szinte teljesen kudarcot vallott.³²¹ Az unió teljes eltűnését a kőrösi görögkatolikus *eparchia* már említett 1777. évi felállítása akadályozta meg. Ehhez a püspökséghez azonban mindössze hat parókia

³¹⁸ SZALAY (1861), 49.

³¹⁹ PIRIGYI (1990), I. 117.

³²⁰ 1741. évi XLVI tc.

³²¹ MOLNÁR (2008).

és csak mintegy 7.000 hívő tartozott.³²² Az 1797. évi népszámlálás szerint viszont a legközelebbi ortodox püspök, a pakráci 86.707 lelket tudhatott magáénak.³²³

Nem csoda, hogy a század második felében megfogalmazott horvát sérelmek még keményebb hangon követelték az ortodox szerbek visszaszorítását. 1764-ben már azt a félelmüket is megfogalmazták, hogy az ortodoxia terjedése és a szerb családok nemesítése miatt „idővel ezen oly nagy, Moszkvaország végeitől az Adriáig terjedő s csak az egy metropolitai hatalom által összeforrasztott test jóléte a mi vallásunkat és államunkat egészen el fogja nyomni”.³²⁴ Mária Terézia azonban nem kívánt változtatni a szerbekkel kapcsolatos politikáján, így tovább folytatta elődeinek a kiváltságokat megerősítő gyakorlatát, sőt 1747-ben felállította az „Illír Deputációt”, a szerbek ügyével foglalkozó udvari hivatalt. A század közepi két országgyűlésen pedig még a korábbi, a szerbek horvátországi térnyerését tiltó törvényt sem erősítették meg, csak a magyar rendeknek a visszafoglalt területek bekebelezéséről szóló követelése került becikkelyezésre.³²⁵

A magyarországi szerbek életében, mint ismeretes, az 1770-es évek rendelkezései hoztak alapvető változást: az 1770-ben kiadott, 1777-ben pedig módosított *Regulamentum privilegiorum*, majd az 1779. évi *Benignum Rescriptum Declaratorium Illyricae Nationis*.³²⁶ Ezek a privilégiumok megerősítésén és egységesítésén túl azonban már a teréziánus államegyházügyi rendszer korábban tárgyalt reformjait is tartalmazták.

Az ortodox egyház és a hierarchia magyarországi életét tehát az említett politikai viszonyok határozták meg a 18. század folyamán. Láttuk, az uralkodók privilégiumai komoly egyházkormányzati hatalmat adtak az érsek-metropolita kezébe, a többi szerb püspökről azonban nagyon szűkszavúan nyilatkoztak. Ez a szabályozás néhány 18. század eleji metropolita személyes ambíciójával párosulva a keleti egyházjog általános gyakorlatától eltérő függő helyzetbe hozta a magyarországi szerb püspököket a karlócai metropolitától. Kezdetben a püspökségek száma sem volt meghatározva, III. Arzén I. Lipót kiváltságlevele értelmében tetszés szerint nevezhetett ki és szentelhetett fel püspököket. Csak a század közepére alakult ki az a gyakorlat is, hogy az ortodox püspökök népesebb városokban alakították ki székhelyüket.³²⁷ Ugyanígy az eparchiák határai sem kerültek eleinte kijelölésre, így a püspöki joghatóság tulajdonképpen csak arra a területre korlátozódott, ahol a főpásztor székhelye volt. Természetesen a török háborúk is befolyásolták a püspökök tevékenységi

³²² PIRIGYI (1990), II. 17.

³²³ BALOGH–GERGELY (1996), 171. Az ortodox népesség országos eloszlására: DARKÓ (1991).

³²⁴ Idézi: SZALAY (1861), 64.

³²⁵ 1751. évi XXIV tc.

³²⁶ RADICH (1886), 39–40.

³²⁷ BERKI (1942), 55.

körét. A verseci püspök például, akit már I. Lipót 1695. évi kiváltságlevele is említ, 1702-ben, amikor a várost a karlócai béke rendelkezése értelmében a császári csapatok elhagyták, Karánsebesre volt kénytelen áttenni székhelyét és csak jóval a Temesi bánság felszabadulását követően, a század közepétől működhettek a püspökök újra Versecen.³²⁸

Az ortodox püspökségek számát először 1744-ben határozták meg hivatalosan, ekkor tehát már biztosan működött Versec mellett Buda, Újvidék (Bács), Temesvár és Arad központtal szerb *eparchia*. Ezekhez jött még az 1750-es években a már említett pakráci és a károlyvárosi püspökség. Később azt is meghatározták, hogy a püspökök mekkora összegű illetéket fizessenek az érsek-metropolitának felszentelésükkor.³²⁹

A zsinatok működése sem a kezdetektől fogva nyert szabályozást a szerb ortodox egyházban, I. Lipót még egyáltalán nem említi ezt az intézményt. A kérdés Mária Terézia 1779. és II. József 1782. évi rendeletéig nem nyert végleges szabályozást, de a zsinatoknak már a 18. század elején fontos szerepe volt a szerb ortodoxia ügyeinek intézésében. 1744-től működött a nemzeti kongresszus intézménye, mely az egyházi ügyeken kívül politikai kérdésekben is állást foglalt. Legfőbb feladata azonban széküresedés esetén a karlócai metropolita megválasztása volt.³³⁰

III. Arzén letelepedésétől az 1779. évi *Rescriptumig* tart az a korszak, amelyben a metropolita jelentős világi hatalmat is gyakorolt az ortodox szerbség felett.³³¹ Ezt követően Bécs igyekezett az egyházi ügyekre korlátozni a karlócai főpap illetékességét, ezzel törésvonalat hozva létre a szerb ortodox egyház hierarchiája és a szerbek világi politikai vezetőrétege között. Ennek talán legfőbb bizonyítéka, hogy az ortodox püspökök országgyűlési részvételi jogaik garantálásának fejében hajlottak olyan kompromisszumokra is, melyeket a szerbség radikálisabb világi szószólói nem támogattak.

Az 1790. augusztus 21-én, az uralkodó engedélyével megnyílt temesvári szerb kongresszus – amellyel, hogy megválasztotta az időközben elhunyt Putnik Mózes érsek-metropolita utódját, Stratimirovics Istvánt – radikális követelésekkel fordult a bécsi udvarhoz a szerbek politikai jogainak kérdésében. A kisebbségben maradt Tököly Száva és elvbarátai álláspontjával szemben nemcsak az eddig az uralkodói privilégiumokban garantált politikai

³²⁸ MILLEKER (1890), 6.

³²⁹ BERKI (1942), 56.

³³⁰ SCHWICKER (1880) 45, 84.

³³¹ A *Magyarország története* szintézis 1980-ban megjelent vonatkozó kötete egyenesen így fogalmaz: „A szerb ortodox egyház a Magyarországra települtek számára az új viszonyok között is biztosította a teokratikus kereteket.” ARATÓ (1980), 123.

jogok becikkelyezését kívánták, hanem az „illír nemzet” területének a magyar rendi adminisztráció alóli kivételét, és közvetlenül a bécsi igazgatás alá rendelését is.³³²

Az 1790. szeptember 21-én megrendezett bécsi udvari konferencián Schmidfeld János báró, a szlavóniai és bánáti határőrvidék parancsnoka és a temesvári kongresszusra kiküldött királyi biztos, támogatva a szerbek kérését, azt javasolta: biztosítsák a szerbség számára, hogy a Bánátban német törvények szerint külön élhessenek, állítsák fel számukra az Illír Kancellária, és garantálják az őket illető szabad vallásgyakorlatot illetve egyéb kiváltságaikat. A konferencia többi résztvevője azonban arra figyelmeztetett, hogy ez az uralkodónak a magyar rendeknek tett esküjével, vagyis a területek reinkorporálásának ígéretével kerülne ellentétbe, ezért Lipót csak bátorítsa a szerbeket, mondván: igyekszik a kedvükben járni.³³³ Mint tudjuk, végül csak az Illír Kancellária megszervezésére került sor, a szerbek önállósodását az uralkodó nem támogatta.

A szerb ortodox metropolita már a temesvári kongresszus kezdete, sőt az országgyűlés megnyitása előtt kérvényezte maga és püspökei számára az országgyűlési részvétel engedélyezését.³³⁴ Első, márciusi kérvényére nem kapott egyértelmű támogató választ, de június 2-án, néhány nappal az országgyűlés megnyitása előtt megismételte kérvényét, melyben azt hangoztatta, hogy az Illír Deputáció megszűnése óta az „illír nemzet” teljesen egyenlő az ország többi lakosával. Továbbá a szerb ortodoxia ősidőktől fogva és a szent kánonok szerint egyházi hierarchiával rendelkezik, sőt főpapságát az udvari hatóságok és más illetékesek mindig olyan tiszteletben részesítették, mint katolikus társait.³³⁵

A kérvény ekkor meghozta a kívánt eredményt: az uralkodó hozzájárult az ortodox főpapok országgyűlési részvételéhez. A Kancellária júniusi előterjesztései szerint mind a karlócai érsek-metropolita, mind pedig az aradi, bácsi (újvidéki), budai (szentendrei), károlyvárosi, pakráci, temesvári és verseci püspök számára elkészítették a királyi meghívókat. Sőt az uralkodó – Pálffy Károly kancellár tanúsága szerint – az erdélyi és a bukovinai ortodox püspökök meghívását is fontolóra vette. A Kancellária kötelességének érezte felhívni Lipót figyelmét az ügy várható kellemetlen következményeire. Nem meglepő módon szinte szó szerint azokat az érveket sorakoztatta fel a kérdésben, mint néhány héttel korábban a görögkatolikus püspökök meghívásának esetében, csak most a főpapok országgyűlési részvétele ellen. Felhívta az uralkodó figyelmét arra, hogy az országgyűlési szavazatok

³³² Uo. 125–128.

³³³ Bécs, 1790. szeptember 21. Az udvari konferencia jegyzőkönyve. Közli: MÁLYUSZ (1926) 233–238.

³³⁴ A szerb metropolita valójában már jóval korábban, az 1708. évi országgyűlés alkalmával kérvényezte először meghívását, valamint a szerb privilégiumok becikkelyezését, ekkor azonban még süket fülekre talált. SZALAY (1861), 44–46.

³³⁵ SZALAY (1861), 72–73.

növelése és csökkentése azoknak az alaptörvényeknek a köréhez tartozik, melyről csak maga az országgyűlés dönthet. Ráadásul még az ortodox felekezetet sem nyilvánította az országgyűlés bevettnek, így képviselőik sem lehetnek az országgyűlésen. Először tehát ennek kell megtörténni ahhoz, hogy a képviselőlet kérdésében döntés születhessen. Az ortodox felekezetűek privilegizált helyzete pedig a kancellár szerint nemhogy előny nem lenne a hanem kifejezett hátrány: ismét úgy érvelt ugyanis, hogy míg a görögkatolikusok püspökei az előző országgyűlés idején még nem voltak függetlenek, az ortodox püspökök egy évszázada élnek kiváltságaikkal, korábban mégsem nyertek országgyűlési szavazati jogot. Tehát sem a tétéles, sem pedig a szokásjog alapján nem nyerhetnek meghívást az országgyűlésre a rendek előzetes hozzájárulása nélkül. Pálffy kancellár természetesen ennek az ügynek a kapcsán is figyelmeztette az uralkodót, hogy nagyon kényes időszakban, a diploma megszövegezése alatt kerülne sor e nem várt fordulatra, ezért arra kérte Lipótot, hogyha nem áll el feltett szándékától, legalább értesítse erről Zichy Károly országbíró, mert őt is váratlanul érné az ortodox püspökök meghívása.³³⁶

Ez az értesítés meg is történt, ha nem is az uralkodó, de Putnik Mózes érsek-metropolita tájékoztatta Batthyány primást, Zichy országbíró és Ürményi József személynököt a regálisok kézhezvételéről. A primás július 6-án válaszolt is Putnik levelére, még nem tartva időszerűnek a kérdést, de bízta a karlócai metropolitát, hogy a rendek fel fogják karolni a „szerb nem egyesültek” ügyét.³³⁷

A megyék követelése között valóban megtaláljuk a protestánsok helyzetének törvényesítése mellett az ortodox lakosság szabad vallásgyakorlatának garantálását, ahogy azt II. József türelmi rendelete is biztosította. A koronázási hitlevél szövegét kidolgozó bizottság is felvette tervezetének XXIII. cikkelyébe a „görög nem egyesült hitet valló országlakosok” polgárjogának és eddig is élvezett szabad vallásgyakorlatának törvényesítését.³³⁸ Az országgyűlés is a protestánskérdéssel együtt tárgyalta az ortodoxok ügyét, de míg az előbbi a korábban tárgyalt hosszú, a század eleji hangulatot idéző, sokszor parttalan vitákat eredményezett,³³⁹ addig az ortodoxok kérdésében különösebb vita nélkül megegyeztek a rendek. „Ez ellen egy, sem más részről, semmi ellenvetések nem vólttanak” – tudósít az ügy szeptember 2-i tárgyalásának gördülékenységéről az országgyűlés hivatalos naplója.³⁴⁰ A horvát rendek viszont ekkor is hangot adtak nemtetszésüknek, így a következő év február 3-án

³³⁶ Pálffy kancellár előterjesztései: MNL OL A 39. 7433/1790., 8351/1790. sz.

³³⁷ SZALAY (1861), 74.

³³⁸ MARCZALI (1907), I. 180., 209; II. 73.

³³⁹ SZIJÁRTÓ (2005), 279–280; IRINYI (1857).

³⁴⁰ Naponként való 1790–1791, 140.

tartott, 52. ülésnapon kérésükre bekerült a készülő törvénycikk szövegébe az „*in quantum hae ad graeci ritus non unitos se referunt*” („amennyiben azok a görög nem egyesültekre vonatkoznak”) kiegészítés, nyilván a katolikus vallás védelmében. A magyar rendek is betoldottak két szót a törvénytervezetbe: a „*regni incolae*” kitétel azért került be a szövegbe, hogy a külföldi ortodox vallásúakra ne vonatkozhasson a törvénycikk.³⁴¹

A rendeknek azonban e nagyvonalú gesztus ellenére sem sikerült megakadályozniuk, hogy az uralkodó megvalósítsa az Illír Kancellária felállításáról hozott döntését.³⁴² Így nem meglepő, hogy végül az ortodox püspökök országgyűlési részvételi jogát nem tűzte napirendre az országgyűlés. Amint ugyanis a későbbiekből kiderül, mivel Lipót az Illír Kancellária felállításával a szerbeket kivette a magyar központi adminisztráció ellenőrzése alól, a magyar rendek ódzkodtak attól, hogy a rendiséggel esetlegesen illojális csoportnak adjanak szavazati jogot az országgyűlésen.

Tehát végül az 1790–1791. évi diéta mind a görögkatolikusok, mind pedig az ortodox felekezetűek esetében a Kancellária által korábban már képviselt állásponttal megegyező módon rendelkezett: a görögkatolikus püspökök elnyerték a római főpásztorokkal egyenrangú rendi státuszt az országgyűlés felsőtábláján, az ortodox püspökök kapcsán azonban csak a diétai részvétel feltételét, vallásuk törvényesítését és a szerbek egyenjogúsítását cikkelyezte be az országgyűlés. Nekik tehát tovább kellett küzdeniük a főpapok országgyűlési részvételéért. Erre a következő évi országgyűlésen alkalmuk is nyílt.

Sándor Lipót főherceg már a diéta első ülésnapja után arról értesítette bátyját, a nem sokkal később magyar királlyá koronázott I. Ferencet, hogy az ortodox püspökök megjelentek az első ülésen, valamint a *Veni Sanctén*, és a koronázásig megelégedtek azzal, hogy ideiglenes helyet jelöltek ki nekik. De kérvényezni fogják a koronázás után, hogy a többi püspök közé ülhessenek, és ennek kapcsán várhatóan vita alakul majd ki a rendek között.³⁴³

Így is történt. A püspökök 1792. május 21-én, majd június 12-én kérvényezték a rendektől a szentelési sorrend szerinti ülésrend megállapítását a katolikus püspökökkel megegyezően.³⁴⁴

³⁴¹ Naponként való 1790–91, 322–323. „Ő királyi apostoli szent felsége kegyelmesen beleegyezni méltóztatik, hogy az ország görög nem egyesült lakosai, kik az országban polgárjoggal bírnak, megszüntetésével az ellenkező törvényeknek, amennyiben azok a görög nem egyesültekre vonatkoznak, más honlakosok módjára, Magyarországon és a kapcsolt részekben jószágok szerzésére s birtoklására és minden hivatal viselésére képesek legyenek.” (Kiemelések tőlem – F. A.) 1791. évi XXVII. tc. A horvát rendek kérésére történt betoldás nyilvánvalóan azt a célt szolgálta, hogy ne veszítsen erejéből a protestánsok szabad vallásgyakorlatáról rendelkező 1791. évi XXVI. tc. szövegében található korlátozás, mely szerint a rendelkezés nem érvényes Horvátországra, Szlavóniára és Dalmáciára.

³⁴² LXXXVIII. és XCI. számú irat. Akták 1790, 900–909., 926–928.

³⁴³ Sándor Lipót 1792. május 23-i levelét közli: MÁLYUSZ (1926), 524. 1. jegyzet.

³⁴⁴ MNL OL Lad. K. Nr. 2.Fasc. C Nr. 16.

Az országgyűlés pedig június 18-án, tehát a koronázást követően tárgyalta az ortodox püspökök ügyét, méghozzá az Illír Kancellária eltörlésével együtt. Két álláspont alakult ki a kérdésben: a rendek egy része úgy gondolta, hogy az Illír Kancellária további sorsától függetlenül törvénybe kellene iktatni a püspökök szavazati jogát, „a voksnak és székek mineműségét” pedig a kiküldött bizottság munkájára hagyni. Hiszen az 1791. évi XXVII. törvénycikk már megadta az ortodox lakosoknak a polgárjogot, a megyéspüspököknek pedig a törvény szerint jár az ülés- és szavazati jog. Mivel az ortodox püspökök is egyházmegyét kormányoznak, ez őket is megilleti, és erre az országgyűlésre is kaptak *regálist*. A püspököknek nincs hatalmuk megszüntetni az Illír Kancelláriát, de ha a rendek biztosítják kiváltságaikat, ők is a Kancellária megszüntetésén fognak munkálkodni.

Az ezt ellenzők azonban az Illír Kancellária eltörléséhez kívánták kötni a szavazati jog megadását, mondván: az ortodox püspökök jelenleg nem a Magyar Kancellária, hanem egy tőle független hatóság hatalma alatt állnak. Amíg pedig ez az állapot fennáll, a szavazati jog megadásával a rendi alkotmánnyal ellenkező országgyűlési státusz jönne létre. Ezért előbb meg kell várni az uralkodó válaszát az Illír Kancellária ügyében. A *regálisok* továbbá önmagukban semmilyen jogalapot nem adnak a püspökök országgyűlési részvételére, ehhez más feltételeknek is meg kell megfelelni. Az uralkodó a püspököknek szóló *regálisok* kiküldésével csak „az előtte már megtörtént példát követni kényszerített”, vagyis csak azért küldte ki nekik a meghívót, mert már apja is ezt tette, ezek pedig akkor sem bírtak kényszerítő erővel. A többség végül ez utóbbi álláspontot fogadta el, és ilyen értelmű feliratot küldött az uralkodónak, az ortodox püspökök országgyűlési részvételi joga tehát az Illír Kancellária eltörléséig bizonytalan maradt.³⁴⁵

Néhány nappal később a Budán tartott koronatanács foglalkozott az ügygel, tárgyalva a feliratot. Az uralkodó itt kijelentette, hogy korábbi elhatározásának megfelelően hajlandó megszüntetni az Illír Kancelláriát, így a püspökök részvételi joga elől elhárult az akadály. Azonban már itt is vita alakult ki a hely minőségét illetően, vagyis hogy a püspökök hol üljenek a diétán. A nádor ki is fakadt a vita várható kirobbanása miatt: „*Rühren wir diese Question nicht in jetzigem Landtag um Gottes willen*” („ne érintsük ezt a kérdést a mostani országgyűlésen, az Isten szerelmére”), de a prímás konkrét javaslattal állt elő. Szerinte a főispánok után kellene ülniük, de ha a deputációban pártfogóra lelnek, a prelátusok közt is helyet kaphatnak. Zichy országbíró azonban úgy vélte, nem fognak a prelátusok közt helyet kapni, javasolta továbbá, hogy fordítsák meg a rendek kívánságát: a szavazati jog megadása

³⁴⁵ Naponként való 1792, 120–121.

legyen az Illír Kancellária megszüntetésének feltétele. A király itt értetlenségének adott hangot: hogyhogy nincs szavazati joguk, hogyha már megkapták a regálist? De Ürményi személynök felvilágosította Ferencet, hogy ez önmagában még nem elegendő, különben az uralkodó akár ötven-hatvan személyt is meghívhatna önkényesen az országgyűlésre. Ezt Ferenc is elfogadta. A vita végül a királyi rezolúció megfogalmazásával zárult. Ebben az uralkodó Mária Terézia emlékét tiszteletben tartva (vagyis az ő uralkodása alatti állapotokat visszaállítva) feloszlatta az Illír Kancelláriát, megkívánta azonban, hogy még ez az országgyűlés hozzon törvényt az ortodox püspökök szavazati jogáról, és egy bizottság foglalkozzon azzal a kérdéssel, hogy a püspökök hol kapjanak helyet az országgyűlésben.³⁴⁶

Ez meg is történt: az országgyűlés elfogadta, az uralkodó pedig szentesítette azt a törvénycikket, mely rendelkezett az Illír Kancellária eltörléséről, az arra alkalmas szerb tisztviselőknél a Magyar Kancellárián és a Helytartótanácsnál történő alkalmazásáról, valamint az ortodox püspökök ülés- és szavazati jogáról. Utóbbi olyan kiegészítéssel, hogy „e szavazat- és ülésjog minőségéről az országgyűlés rendezése ügyében kiküldött bizottság adjon véleményt, mely a jövő országgyűlésen megszabott módon előterjesztvén, tárgyalandó lesz”.³⁴⁷ A történet tehát eszerint a szerb püspökök számára kedvező döntéssel zárult.

Csakhogy semmi nyomát nem találjuk annak, hogy a következő, 1796-ban összehívott országgyűlés foglalkozott volna az ortodox püspökök kérdésével. A diéta aktái között sem bukkanunk olyan dokumentumra, amely e kérdésre vonatkozna, és sem a megjelent, sem pedig a magukat követek útján képviselt távollévő rendek között sincs egyetlen ortodox püspök sem felsorolva az országgyűlés naplójában.³⁴⁸ Sőt ugyanez a helyzet az ezt követő, 1802. évi országgyűlésen is.³⁴⁹ Először az 1805. évi országgyűlés naplójában bukkannak fel ortodox főpapok: Stratimirovics István karlócai érsek, Joanovics József verseci püspök, Popovics Dionisius budai püspök és Joanovics Vidák Péter károlyvárosi püspök. De ők sem a katolikus klérussal együtt, hanem a felsőtábla tagjait felsoroló lista legvégén, Marics Lajos, Horvátország felsőtáblai követe után szerepelnek.³⁵⁰ Az ezt követő országgyűléseken, 1807-ben, 1808-ban és 1811–12-ben a listák ismét nem tüntetnek fel egyetlen ortodox püspököt sem.³⁵¹ József nádor pedig 1806 júniusában, Bécsben kelt egyik jelentésében az ortodox

³⁴⁶ Az 1792. június 21-én, Budán tartott koronatanács jegyzőkönyve. Közli: MÁLYUSZ (1926), 529–553.

³⁴⁷ 1792. évi X. tc.

³⁴⁸ Naponként való 1796.

³⁴⁹ Naponként való 1802.

³⁵⁰ Naponként való 1805, X. Egyébként az itt olvasható listán feltűnően kevés katolikus püspök szerepel. Uo. VIII.

³⁵¹ Magyar Ország Gyűlésének jegyző-könyve 1807; 1808; 1811–1812.

klérus kapcsán megemlíti, hogy az idő szerint két ügy miatt adnak hangot elégedetlenségüknek, ezek egyike a be nem töltött püspöki székek kérdése, a másik pedig az a tény, hogy nem biztosították számukra az országgyűlési ülés- és szavazati jogot, és emiatt tekintélyük csorbát szenved.³⁵²

Az, hogy az országgyűlés nem rendezte az ortodox püspökök ülésjogának kérdését, egyértelműen annak a következménye, hogy a rendek ismételt kérése ellenére az uralkodó az 1792. évi országgyűlést követő évtizedekben nem tűzte a diéta napirendjére az 1791. évi LXVII. törvénycikkkel kiküldött rendszeres bizottságok reformjavaslatait, az úgynevezett *operátumokat*. A közpolitikai ügyeket, így az országgyűlés reformját kidolgozó bizottság ugyanis több ízben foglalkozott a diéta összetételének kérdésével, az egyházi rend kapcsán megemlítve, hogy az ortodox püspököket az 1792. évi X. törvénycikk alapján megilleti a felsőtáblai ülés- és szavazati jog.³⁵³ Ócsai Balogh Péter országgyűlési reformtervezete, melyet a bizottság néhány változtatással elfogadott, a püspökök helyét is kijelölte: eszerint az ortodox főpapok az ország bárói után, a főispánok előtt, a katolikus püspököktől elkülönülve ültek volna a felsőtáblán.³⁵⁴ Ezzel ugyan a már 1792-ben megfogalmazott kérésük nem teljesült, hiszen ők, mint láttuk, a klérus tábláján kívántak helyet foglalni, a katolikus főpapság körében már szokásjoggá vált szentelési sorrend alapján. De a törvény előírásainak eleget tett a bizottság. Megjegyzendő, hogy az ortodox püspökök esetében is a primás volt az, aki tiltakozott a katolikus főpásztorokkal egyenrangú ülésjog megadása ellen, Balogh tervezetéhez fűzött észrevételében.³⁵⁵

A szerb püspökök ügyének végleges rendezése tehát a rendszeres bizottság *operátumaival* együtt 1792 után hosszú évekre lekerült a napirendről. Reformkori aktivitásuk lehetőségét minden bizonnyal a bizottsági munkálatok 1827 utáni újbóli napirendre vétele teremtette meg. Erre utal az is, hogy Stratimirovics István karlócai érsek-metropolitát ekkor beválasztották a vegyes házasságok egyik vitás pontjának tisztázására kirendelt országgyűlési bizottságba.³⁵⁶

³⁵² József nádor felterjesztése a magyarországi hangulatról és az eszközökről, amelyekkel azt meg lehetne javítani. 1806. [június, Bécs]. Közli: DOMANOVSKY (1929), 530.

³⁵³ *Protocollum Consessum Deputationis Regnicolaris in Publico Politicis*, 7., 35., 60.

³⁵⁴ *Projecta de Diaetarum. Caput III. De Statibus et Ordinibus Regni.* § 12. (11. oldal). Ld. Az országgyűlés ülésrendjének rajzát a függelékben (jelmagyarázata: *Projecta*, 50).

³⁵⁵ *Considerationes Eminentissimi Cardinalis, Primatis Josephi a Batthyán ad §-um 12-um elaborati Plani coordinationis Comitiorum.* In: *Projecta*, 46.

³⁵⁶ 1827. évi XXX. tc.

Záró tézisek

1. A szatmári megegyezés hatására megújult magyarországi politikai kultúra vizsgálata új szempontokkal gazdagíthatja a történelmi kutatást

Dolgozatom bevezetőjében megkíséreltem bemutatni, hogy szűkebb témám szempontjából is termékenynek tartom a 18. századi rendi politika kultúrtörténeti megközelítését. Nem abban a „forradalmi” megközelítésben, ahogy azt többek között a hivatkozott német nyelvű kutatás egyes képviselői megfogalmazták, vagyis nem gondolom, hogy szükséges lenne egyfajta magyarországi *cultural turn* véghezvitelére. Nem kell minden történetet kultúrtörténetként olvasni. Azonban az eddigieknél lényegesen nagyobb figyelmet fordíthatnánk a politikai döntéshozatal folyamatának tanulmányozására, még egyszerűbben kifejezve a „mit” és „miért” mellett a „hogyan” kérdés feltevésére is. A 18. századi rendi politika ugyanis egyszerre nagyon közeli és nagyon távoli világ számunkra: a kor hatalomgyakorlásának általános technikái sok tekintetben a ma embere számára is ismerősen hatnak, az a kódrendszer azonban, amelyet a 18. század közéleti szereplői tevékenységük során alkalmaztak, gyakran megfejtésre szorul. Ezt a szóban, írásban és gesztusokban, a ceremóniák alkalmával, vagy a hétköznapi konfliktusok és együttműködések során alkalmazott kommunikációs rendszert tekinthetjük politikai kultúrának. Nem az a feladatunk, hogy ítélkezzünk e politikai kultúra felett, még akkor is, ha egyes elemeit jobbnak, másokat rosszabbnak értékeljük mai korunkénál, hanem hogy felismerjük és elemezzük annak a jelen koritól való különbözőségét. Így a már jól ismert történelmi eseménysorozatok mélyebb rétegeit is felfejthetjük, és sok, eddig értelmezhetetlen jelenség nyitjára is ráébredhetünk.

A Rákóczi Ferenc mozgalmát lezáró szatmári megegyezés új korszakot nyitott a bécsi udvar és a magyar rendiség viszonyában. 1711 után hosszú időre békét kötött egymással a Habsburg kormányzat és a magyar politikai elit. Az összeurópai viszonylatban is ritkaságszámba menő széles rendi jogok garantálásáért cserébe a „rebellis” magyarok elfogadták a Habsburg család férfi és női ágából származó uralkodókat örökös királyuknak, sőt sokáig Bécs magyarországi reformjait is támogatták, vagy legalább is nem gátolták érdemben azok bevezetését. Ez a kompromisszum rajzolja ki az új politikai kultúra kontúrjait, működésének pillanatfelvételei pedig a korszak országgyűlései.

2. Magyarországon különös jelentősége volt a szerzetesség 18. századi térnyerésének, ezt azonban még a katolikus egyházon belül is komoly konfliktusok kísérték

Nem magyar sajátosság, de az oszmán hódítás súlyos következményei miatt Magyarországon különleges jelentőségű a szerzetesség számának emelkedése a 18. század első felében. Általánosságban ugyan igaz az a megállapítás, hogy ez a folyamat az udvar és a magyarországi főpapság támogatásával ment végbe, azonban utóbbi távolról sem volt egységes a szerzetesközösségek újratelepülésének elősegítésében. A középkori alapítású birtokos rendek visszatelepülését sokan ellenezték. Egyrészt úgy vélték, hogy a földvagyon a trienti reform szellemiségének jobban megfelelő szerzetesi közösségek támogatását szolgálhatná, másrészt ellenérzést váltott ki belőlük, hogy különösen a bencés, a ciszterci és a premontrei rend esetében „külföldi”, vagyis a Habsburg Monarchia más tartományaiban honos apátságok és prépostságok szereztek meg a magyarországi birtokokat. Később a vármegyék, sőt a Helytartótanács is azzal vádolta őket, hogy ezek a birtokok nem az alapító szándéka szerinti célokat, csak az anyagi haszonszerzést szolgálják.

Ahogy ezt az 1708–1715. évi országgyűlésen a klérus tagjai között lezajlott viták bizonyítják, ez a szemlélet a honosságot nyert külföldi apátok és prépostok politikai státusának megítélésében is tükröződött. A magyarországi főpapság mereven elzárkózott attól, hogy e rendi előjárók a korabeli kánonjog szerinti „kisebb prelátusi” jogállásuknak közjogi érvényt is szerezzenek, így az uralkodó indítványa ellenére egy kivétellel az alsótáblára utasította őket. Ezenkívül a püspökök közül többen, élükön a primás-érsekkel, a jezsuiták elsőbbségét támogatták a külföldi apátokkal és prépostokkal szemben.

3. A szerzetesi előjárók országos politikai pozíciója nem volt összhangban a magyarországi katolikus egyházban betöltött szerepükkel

Az országgyűlési ülés- és szavazati joggal rendelkező szerzetesi előjárók közül valójában csak a pálos rend generálisa és a két jezsuita követ képviselt olyan szerzetesrendet, amely jelentős befolyással rendelkezett a 18. századi Magyarországon. A sok száz pálos és jezsuita szerzetes a rendjük feloszlataáig nagymértékben hozzájárult a katolikus egyház újbóli térnyeréséhez. A pálosok főként a lelkipásztorkodás, a jezsuiták pedig közismerten elsősorban az oktatás terén rendelkeztek komoly pozíciókkal. A részben külföldi tulajdonban lévő magyarországi apátságok és prépostságok azonban lényegesen kisebb súlyt képviseltek a

katolikus egyházon belül. Pannonhalma szerepe a kultúra közvetítésében és a régió pasztorációjában a korszakban is fontos, a többi bencés apátság azonban már csak főként helyi szinten tudott felmutatni eredményeket. Különösen igaz ez a bécsi „skót” bencés apátság magyarországi tevékenységére. A telki „apátság” a morvaországi ciszterciek kezelésében lévő Pásztóhoz és Pilishez hasonlóan marginális szerepet játszott a magyar katolikus egyház életében, de a Habsburg Monarchia más apátságainak magyarországi leánymonostorai közül is csak néhányban folyt valódi szerzetesi élet, megfelelő számú rendtaggal. Más szerzetesrendek azonban, így például a piaristák, akik a 18. század elejétől kezdve egyre nagyobb feladatot vállaltak a magyarországi oktatásban, végül pedig le is váltották a jezsuitákat, korszakunkban egyáltalán nem rendelkeztek politikai képviselettel, noha a jezsuitákhoz hasonlóan voltak (igaz, náluk jóval szerényebb) alapítványaik. Ez a jelenség a korszak jogi gondolkodását tekintve természetesen nem meglepő, mégis fontos figyelembe vennünk, mert hatással volt a 18. századi közéletre és a katolikus egyház életére is.

4. A század második felében végbement változások a katolikus klérust politikai csoportként is defenzívába szorították

A század eleji „konfesszionális rendiség” időszakában az egyházi rend a vallási küzdelem élére állva komoly befolyást gyakorolt az országgyűlésen. Az 1715-től megindult változás eredményeképpen azonban a vallási kérdés uralkodói nyomásra teljesen eltűnt az országgyűlés tárgyalási témái közül, és beköszöntött az „alkotmányos rendiség” időszaka, melyben a magyar rendek felekezeti különbségekre tekintet nélkül védelmezték előjogaikat az udvar reformjaival szemben. Úgy tűnt, hogy ebben az új környezetben az egyházi rend is megtalálja a helyét, legalább is az 1764–1765. évi országgyűlésen a klérus tagjai közül is sokan felsorakoztak a Kollár Ádám művének ürügyén kirobban rendi ellenállás mögé. A jozefinista évtizedet követő években, különösen pedig az 1790–1791. évi országgyűlésen azonban a vallási témák újbóli felbukkanása véget vetett ennek az összhangnak. A klérus ismét a század eleji pozícióját vette fel a katolikus államvallás védelmében, a rendiség többsége azonban ekkor már nem támogatta ezeket a törekvéseket. Így az egyházi rend kisebbségbe szorult.

Ebben a helyzetben különösen nagy szükség lett volna az egyházi rend egységére. A kutatás általában hangsúlyozza is ezt az egységes fellépést az országgyűlés vallási vitái kapcsán, a görögkatolikus egyháziak ezzel egy időben zajló diétai megjelenése azonban

rávilágít arra a tényre, hogy a klérus sorai között is komoly konfliktusok voltak. Batthyány prímás és a munkácsi püspökség esetében a helyi ordinárius, Eszterházy Károly jelentős ellenállást tanúsított a görögkatolikus püspökök és káptalanjaik politikai egyenjogúsítása ellen, nem törődve azzal, hogy így a klérus sorait gyengítik.

5. A katolikus klérus egyes tagjai, elsősorban a „felvilágosult szerzetesség” képviselői utat találtak a századvég politikai reformereihez

A felvilágosodás korának kutatása már régebben felismerte, hogy a korszakban végbement laicizálódás korántsem jelentette az egyházi kötődésű értelmiség teljes visszaszorulását. Az utóbbi időben Magyarországon is megkezdődött ennek a jelenségnek a vizsgálata: a felvilágosodás katolikus miliőben történő megjelenésének feltárása. A „katolikus felvilágosodásnak” nevezett eszmeáramlat keretei között működő gondolkodók egy része hagyományos „illetőségi köréből” kilépve a tudományos tevékenység és az egyházreform propagálása mellett politikai reformeszméket is hirdetett. Ez az új típusú egyházi értelmiség, mely túlnyomó részben olyan szerzetespapokból állt, akik különböző okokból meglazították vagy elválták szerzetesi köteleküket, és egyfajta „független értelmiségiként” vettek részt a kor társadalmi életében, politikai reformgondolataikkal utat találtak a világi reformerekhez, és aktív részt vállaltak az 1790-es évek eleji nemesi-értelmiségi reformmozgalomban. Többségük a Martinovics Ignác vezette szervezkedésbe is belekeveredett. Az ő általuk hirdetett politikai program jelentette a kitörést a klérus századvégi helyzetéből. Az egyháziak között csupán maroknyi csoportot alkottak, széles kapcsolatrendszerük segítségével azonban befolyást tudtak gyakorolni a korabeli közéletre.

A „felvilágosult szerzetesség” megjelenésével korábban politikailag inaktív szerzetesrendek képviselői is megjelentek a korabeli közéletben. Elsősorban a piaristákat kell itt megemlíteni, akik bár nem rendelkeztek országgyűlési képviselettel, több rendtagjuk révén mégis képviseltették magukat a századvég politikai életében. Ezzel végérvényesen átvették a korábban feloszlatott jezsuiták szerepét, és bevégezték azt a folyamatot, amely a jozefinista abolíciós hullámmal kezdődött. II. József kolostorbezárásai ugyanis egy időre alaposan átrendezték a magyarországi szerzetesség politikai jelenlétét is, hiszen a legtöbb, országgyűlési képviselettel rendelkező szerzetesközösséget feloszlatta a jozefinista egyházpolitika.

6. A szerzetesek politikai tevékenységének vizsgálata a rendiség-történet számára is fontos adalékkal szolgál

Mint láttuk, a külföldi történész szakma már egy ideje felfigyelt arra a tényre, hogy az országos politikához viszonyítva kisebb jelentőségű események, mindenekelőtt a rendi táboron belül megfigyelhető konfliktusok, melyeket a kutatás eddig zavaró körülményként vagy nevetséges közjátékként bélyegezve félretolt, sokat elárulnak a kortársaknak a politikához való viszonyáról, a korabeli politikai kultúráról. Néhány hangadótól eltekintve a rendi tábor olyan kis jelentőségű tagjairól, mint a szerzetesi, káptalani vagy városi követek nagyon keveset tudunk, sokszor még a vármegyék képviselőinek is csak a nevét és tisztségét ismerjük. Az országgyűlés alsótábláján lezajlott viták és a döntéshozatal tanulmányozása megmutatja nekünk, hogy az egyes rendi csoportok miként próbáltak befolyást gyakorolni a korabeli közélet alakulására, az egyéneknek az országgyűléshez való viszonyához azonban a diétán megjelent szerzetesek feljegyzéseihez hasonló források segíthetnek közelebb kerülni. Számukra az országgyűlés ugyanis nemcsak az országos ügyekről szólt. Ők itt intézték a diétához szorosabban vagy lazábban kötődő ügyeiket, itt próbálták megnyerni a politika jelentős szereplőinek támogatását, vagyis a maguk lehetőségéhez képest itt kapcsolódtak be az országos közéletbe. Az ő történeteiken keresztül a diéta „alulnézetből” tárul elénk. Mivel ők, az alsótáblai „ismeretlenek” alkották az országgyűlés résztvevőinek jelentős részét, az ő személyes történeteik is figyelmet érdemelnek.

IRODALOMJEGYZÉK

FORRÁSOK

KÉZIRATOS FORRÁSOK

Archiv der Benediktinerabtei Unsere Liebe Frau zu den Schotten (SchA)

Scrin. 130. 4 a–e Briefe den ungarischen Landtag betreffend (1764)

Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattára (BEKK)

Ab 154 Acta Paulinorum. Continentia acta in capitulo generali tractata, nomina professorum et mortuorum ordinis S. Pauli. Tom. IV. 1696–1715.

Csornai Premontrei Prépostság Levéltára (CSPPL)

Archivum Vetus

Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (Державний архів Закарпатської області)

Beregszászi Fióklevéltára (KTÁL)

151 A munkácsi görögkatolikus püspökség levéltára

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

A 39 Magyar Kancelláriai Levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztretúrája, Acta generalia

N50 Regnicolaris levéltár, Archivum regni, Diaetae, Ladula R, Diaeta anni 1708–1715

N 56 Regnicolaris levéltár, Archivum Regni, Diaetae, Ladula U, Diaeta anni 1790–1791.

N 57 Regnicolaris levéltár, Archivum Regni, Diaetae, Ladula K nr. 3., Diaeta anni 1792.

Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára (MNL VeML)

XII. 2. A Ciszterci Rend Zirc–Pilis–Pásztó és Szentgotthárdi Apátságának Levéltára

a) Archivum Vetus

g) Kézirattár

Országgyűlési Könyvtár,

Gyurikovits-gyűjtemény (OGYK)

700.477 Acta publica comitorum annis 1708, 1709, 1710 Posonii celebratorum
vigilantissima industria et sumtibus Georgii Gyurikovits collecta.

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZKK)

Fol. Lat. 186. Miscellanea historica, philologica, mathematica, theologica, comica,
philosophica, colligente Carolo Koppi

Fol. Lat. 560. Acta [et diaria] diaetalia annorum 1708., 1712. et 1714-1715. per deputatos
Comitatus Bihar cum diario itineris.

Fol. Lat. 565. Volumen I. actorum diaetalium de anno 1708. [usque ad annum 1715.] cum
suo indice, per Ferdinandum Dobner ... civitatis Soproniensis senatorem seniore.

Fol. Lat. 590. Diarium Diaetae Conventuale Negotium Religionis Evangelicae Orthodoxae
Anno 1708 et sequentis Posonii exantaltum concernens ex Commissione et Voluntate
Inclitorum Statuum et Ordinum fidelium Evangelicorum conscriptum et quoad ejus per
Virium tenuitatem fueri licuit a Ferdinando Dobner Reip. Sopron. Patr. Senatore
Seniore Ablegatis, ejusdemque Conventus Assessore

Fol. Lat 4266 Catalogus I. admodum reverendorum religiosorum venerabilium patrum ac
fratrum monasterii Henrichoviensis secundum ordinem professionis sibi invicem
proxime succedentium ab anno 1656.

Quart Lat. 1834. Collectio manuscriptorum argumenti varii

Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (ÖStA HHStA)

Ungarische Akten (Hungarica)

Allgemeine Akten

Comitalia

Specialia

Obersthofmeisteramt

Ältere Zeremonialakten (ÄZA)

Staatskanzlei (StK)

Vorträge

Főapátsági Levéltár Pannonhalma (PFL)

A Pannonhalmi Főapátság Iratai

Acta antiquiora
Acta abbatiarum
Bakonybél, Tihany

Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára (PMKL)
Csaplár Benedek hagyatéka
Manuscripta

NYOMTATOTT FORRÁSOK

- BENDA Kálmán (1952a) (s. a. r.): A magyar jakobinusok iratai. II. k. Budapest.
- BENDA Kálmán (1952b) (s. a. r.): A magyar jakobinusok iratai. III. k. Budapest.
- BENDA Kálmán 1957a (s. a. r.): A magyar jakobinusok iratai. I. k. Budapest.
- [BENCZUR József] (1793): Schreiben eines Wienerers an einen im heiligen römischen Reiche wohnenden Ungarn, darinnen das Toleranzwesen in dem Königreich Ungarn, dessen Fortgang und Hindernisse freymüthig beurtheilet werden. H. n.
- BERZEVICZY Gergely (1790): De domino Austriae in Hungaria. Közli: BENDA (1957a), 94–105.
- BERZEVICZY Gergely (é. n.): Über Oesterreichs Grundsätze in der Regierung Ungarns. Közli: H. BALÁZS (1967), 317–327.
- Budán 1790dik Esztendőben tartott Ország Gyűlésének alkalmatosságával írásba bé nyújtott, 's Köz-tanátskozás alá vett Dólgok, és Munkák, mellyek azon ország gyűlésének naponként jegyzéseihez tartoznak. (Egybekötve: Naponként való 1790–91.)
- Catalogus Catholicorum voto et Sessione gaudentium, qui Repraesentationem Conventus apud Excellentissimum Archi-Episcopum Colocensem 30. Novembris 1790. habiti subscripserunt. Catalogus Catholicorum voto et Sessione in Comitibus gaudentium, qui praeviam Repraesentationem non subscripserunt. Hn. én.
- Corpus Juris Hungarici – Magyar Törvénytar 1000–1895. Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1899. skk.
- CSIZMADIA Andor (1958) (s. a. r.): Hajnóczy József közjogi-politikai munkái. Bp.
- DOMANOVSKY Sándor (1925) (szerk.): József nádor iratai. I. k. Bp.
- Examen Cathalogi D. Catholicorum in Comitibus Regni Sessione et Voto gaudentium Typis in publicum Nuper prolatis, ut appareat, quinam ex illis Repraesentationem in Benigni Rescripti Regii pro Augustanae, et Helveticae Confessionum Exertitii libertate editi,

merito, Sacratissimae Suae Majestati exhibitam, in Conventu apud Excellentissimum Dominum Colocensem Archi-Episcopum die 30bris 1790. habito, subscripserint, aut non cubscripserint. Hn. én.

Felséges első Ferentz austriai császár, Magyar és Cseh Ország koronás királyától Buda szabad királyi fővárosába 1807-dik esztendőben, sz. György-havának 5-dik napjára rendeltetett Magyar Ország Gyűlésének jegyző-könyve, melly eredetképpen magyar nyelven íratott, és az Ország' Gyűlésének fő vigyázása alatt hitelesen deák nyelvre fordítottatott. Pest, 1807.

Felséges első Ferentz austriai császár, Magyar és Cseh Ország koronás királyától Po'sony szabad királyi városába 1808-dik esztendőben, Kiss-Asszony havának 28dik napjára rendeltetett Magyar Ország Gyűlésének jegyző könyve, melly eredet-képpen magyar nyelven íratott, és az Ország' Gyűlésének fő vigyázása alatt hitelesen deák nyelvre fordítottatott. Pozsony, 1808.

Felséges első Ferentz austriai császár, Magyar és Cseh Ország koronás királyától Po'sony szabad királyi városába 1811-dik esztendőben, Kiss-Asszony havának 25-dik napjára rendeltetett Magyar Ország Gyűlésének jegyző könyve, melly eredet-képpen magyar nyelven íratott, és az Ország' Gyűlésének fő vigyázása alatt hitelesen deák nyelvre fordítottatott. Pozsony, 1811–1812.

HAJNÓCZY József (1790a): Gedanken eines ungarischen Patrioten über einige zum Landtag gehörige Gegenstände. Közli: Benda 1957a: 51–60.

HAJNÓCZY József (1790b): Ratio proponendarum in comitiis Hungariae legum. Közli: Benda 1957a: 62–88.

HODINKA Antal (1911) (szerk.): A munkácsi görög szertartású püspökség okmánytára. I. köt. 1458–1715. Ungvár.

[HOFFMANN, Leopold Alois] (1783): Toleranz in Ungarn durch den Herrn Kardinal und Primas Fürst von Batthyány. Von Wille. Wien, Bey Sebastian Hartl in der Singerstraße.

ILLÉSY János–PETTKÓ Gyula (1895) (összeáll.): A királyi könyvek. Jegyzéke a bennük foglalt nemesség cím, címer, előnév és honosság adományozásoknak 1527–1867. Bp.

KOPPI Károly (1787): Praenotiones ad historiam ecclesiae Christianae necessariae. H. n.

KOPPI Károly (1790a): Ad inclitos et amplissimos status et ordines Regni Hungarici libera civis patriae suae devoti paraenesis. Közli: BENDA (1957a), 89–92.

KOPPI Károly (1790b): Jus electionis quondam ab hungaris exercitum. Historia stirpis Arpadianae. Bécs.

- KÖPECZI Béla – R. VÁRKONYI Ágnes (2004): Rákóczi tükör. Naplók jelentések, emlékiratok a Rákóczi-szabadságharcról I–II. Bp. (Millenniumi magyar történelem, Források).
- LÁNYI Pál (1903–1904) gömöri alispán naplója az 1712. évi országgyűlésről. Közli: Thury Etele. I. Történelmi Tár 4. 315–413. II. Történelmi Tár 5. 1–34.
- LÜNIG, Johann Christian (1719–1720) : Theatrum Ceremoniale Historico-Policum. Oder Historisch-und Politischer Schau-Platz Aller Ceremonien. I–II. Leipzig.
- MÁLYUSZ Elemér (1926) (s. a. r.): Sándor Lipót főherceg nádor iratai. Budapest.
- MÁLYUSZ Elemér (1940) (s. a. r.): Iratok a türelmi rendelet történetéhez. Bp. (A magyar protestantizmus történetének forrásai).
- MURATORI, Lodovico Antonio (1763): Lamindus Britaniusnak, avagy Muratorius Lajos Antalnak, A' Felső Mutinai Hertzeg' Könyv-tartó háza' Fő gondviselőjének valóságos áhítatosságáról költt munkája: mely Először Olaszból Deákra fordított Lamé Bernárd által; most pedig Magyar nyelven ki- bocsátott. Egerben, Bauer Karol Jozef, Püspöki könyv-Nyomtató által.
- MURATORI, Lodovico Antonio (1776): A' nagy parantsoltnak tudniilik a' felebarati szeretetnek igaz magyarazatja melyet hajdon irt Muratorius Lajos Antal Modenai Apátúr, és az odavaló Felső Hertzegi Udvari Tanáts Hive, Könyvtarto, és Leveles Háza fő Gondviselője s. a. t. Most pedig forditot Galfalvi Ozdi Ferencz Az Erdélyi Udvari Cancelláriának Protocollistája. Bétsben, nyomtattott Nemes Trattner Thamas Betüivel.
- Naponként való jegyzései az 1802dik esztendőben felső második Ferentz római tsászár, Magyar, és Tseh ország koronás királya által Posony szabad királyi várossában pünkösd havának 2-dik napjára rendelt, 's ugyan ott azon esztendőben mind szent havának ... napjában be-fejezett Magyar Ország Gyűlésének; mellyek eredet-képen magyar nyelven íratottak, és az ország gyűlésének fő vigyázása alatt hitelesen deák nyelvre fordítottak. Pozsony, 1802.
- Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben felső Ildik Leopold tsászár, és magyar ország király által, szabad királyi várossába Budára, Szent Jakab havának 6dik napjára rendelt, 's Szent András havának 3dik napjára Posony királyi várossába által-tétetett, 's ugyan ott, következő 1791dik esztendőben böjt-más havának 13dik napján bé-fejezett magyar ország gyűlésének; mellyek eredet-képen magyar nyelven íratottak, és az ország gyűlésének fő-vigyázása alatt, hitelesen deák nyelvre fordítottak. Buda, 1791.
- Naponként-való jegyzései az 1792. esztendőben felső Ferentz magyar és cseh ország király által, szabad királyi várossába Budára Pünkösd havának 20dik napjára rendelt, 's ugyan ott azon esztendőben Szent-Iván havának 26dik napján bé-fejezett magyar ország

- gyűlésének; mellyek eredet-képen magyar nyelven íratattak, és az ország gyűlésének fő vigyázása alatt, hitelesen deák nyelvre fordítottak. Buda, 1792.
- Naponként-való jegyzései az 1796dik esztendőben felséges második Ferentz római tsászár, magyar, és tseh ország koronás királlya által Posony szabad királlyi várassában Szent-András havának 6dik napjára rendelt magyar ország gyűlésének; m[e]llyek eredet-képpen magyar nyelven irattattak, és az ország gyűlésének fő vigyázása alatt hitelesen deák nyelvre fordítottak. Pozsony, 1796.
- Naponként-való jegyzései az 1805dik esztendőbe[n] felséges második Ferencz Római császár, Magyar, és Cseh ország' koronás királya által Po'sony' szabad királyi várossában mindszent havának 13dik napjára rendelt Magyar Ország Gyűlésének, mellyek eredet-képpen magyar nyelven íratattak, és az Ország Gyűlésének fő vigyázása alatt hitelesen deák nyelvre fordítottak. Pozsony, é. n.
- PAJKOSSY Gábor 2003 (szerk.): Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény. Bp.
- Pontificale Romanum. Summorum Pontificum jussu editum, a Benedicto XIV. et Leone XIII. recognitum et castigatum. H. n. é. n. (Laudate Dominum Liturgical Editions).
- Projecta de Diaetarum in Inclyti Regno Hungariae Coordinatione. Illustrissimi Domini Petri Balogh de Ocsa Projectum Coordinationis Diaetae. In: Opus Excelsae Deputationis Regnicolaris in Publico Politicis Quoad Objecta Articulo 67. Anni 1791. Regnicolariter sibi delata elaboratum. Pozsony, 1826.
- Protocollum Consessum Deputationis Regnicolaris in Publico Politicis. In: Opus Excelsae Deputationis Regnicolaris in Publico Politicis Quoad Objecta Articulo 67. Anni 1791. Regnicolariter sibi delata elaboratum. Pozsony, 1826.
- ROSKOVÁNYI Augustinus (1856) (ed.): Monumenta Catholica pro Independentia Potestatis Ecclesiasticae ab Imperio Civili. Tom. III.
- SINKOVITS István (1968) (szerk.): Magyar történeti szöveggyűjtemény 1526–1790. 2. kötet. Bp.
- [SZIRMAY Antal] (1790): Harminczkét okok, melyeket azon világi catholicusok, kik az 1790-ben 30-dik novemberben kalotsai érseknél tartott gyülekezet végzésére reá nem állottak, kinek-kinek ítéleti alá terjesztettek. 1790-dik esztendőnek XII. havában. H. n
- Unthertänige Vorstellung des Cardinals Bathyan, Primas von Hungarn an den Kaiser Joseph II. in Betreff der kirchlich- politischen Verordnungen über die Ordensgemeinden und andere Gegenstände. Rom 1782.

- [VERSEGHY Ferenc] (1790a): A Magyar Hazának anyai szózatya az ország napjára készülő magyarokhoz. Közli: Benda 1957a: 171–176.
- VERSEGHY Ferenc (1790b): A' magyar asszonyi nemzethez, úgymint a' haza-gyermekek' nevelőjéhez. Közli: Benda 1957a: 191–192.
- WERBŐCZY István (1990): Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának Hármaskönyve. Latin-magyar kétnyelvű kiadás. Bp.
- [WITTOLA, Marx Anton] (1782): A' Tolerantziáról, a' Katholika Anyaszentegyháznak hitbéli fundamentumos tudománya szerint, egy austriai plébánusnak német nyelven irt levele. Némely Katholikus Keresztényeknek kívánságokra magyarra fordítatva. Pozsony–Kassa. Zaključci Hrvatskog Sabora. Svezak II 1693–1713. Pripremila: Josip Buturac etc. Zagreb 1958.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ABAFI Lajos (1900): A szabadkőművesség története Magyarországon. Bp.
- ADRIÁNYI, Gabriel: Beiträge zur Kirchengeschichte Ungarns, München. (Studia Hungarica 30).
- ADRIÁNYI Gabriel (2004): Geschichte der katholischen Kirche in Ungarn, Bonn. (Bonner Beiträge zur Kirchengeschichte 26).
- ALPÁR Lucián (1942): A zirci apátság függetlenítésének kérdése. Bp.
- ARATÓ Endre (1980): A nem magyar népek nemzeti ideológiája és mozgalmi a polgári fejlődés kezdetén. In: Magyarország története, 1790–1848. Főszerk. Mérei Gyula. Bp. (Magyarország története tíz kötetben 5). 117–159.
- ARETIN, Karl Otmar v. (1986): Katholische Aufklärung im Heiligen Römischen Reich. In: Uő: Das Reich. Friedensgarantie und europäisches Gleichgewicht. Stuttgart. 403–433.
- ARETIN, Karl Otmar v. (1993): Das Alte Reich 1648–1806. Bd. I: Föderalistische oder hierarchische Ordnung (1648–1684). Stuttgart.
- BADÁL Ede (1994): A pásztói ciszterci rezidencia. Pásztó (Tanulmányok Pásztó történetéből 4).
- BAHLCKE, Joachim (1997): Aristokraten aus dem Reich auf ungarischen Bischofsstühlen in der frühen Neuzeit: zur Instrumentalisierung einer geistlichen Elite, Ungarn-Jahrbuch 23(1997). 81–104.

- BAHLCKE, Joachim (2005): Ungarischer Episkopat und Österreichische Monarchie. Von einer Partnerschaft zur Konfrontation 1686–1790. Stuttgart (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 23).
- BAHLCKE, Joachim (2006): A „Magyar Korona püspökei”. Adalék az egyház 17 és 18. századi társadalom- és alkotmánytörténetéhez, *Történelmi Szemle* 48. 1–24.
- BAHLCKE, Joachim–EBERHARD, Winfried–POLÍVKA, Miroslav (1998) (Hrsg.): *Handbuch der historischen Stätten. Böhmen und Mähren*. Stuttgart 1998.
- BALANYI György–BIRÓ Imre–BIRÓ Vencel–TOMEK Vince (1943): *A magyar piarista rendtartomány története*, Bp.
- H. BALÁZS Éva (1967): *Berzeviczy Gergely a reformpolitikus (1763–1795)*. Budapest.
- H. BALÁZS Éva (1977): A szabadkőművesség a XVIII. században. *Világosság* 18. 217–223.
- H. BALÁZS Éva (1997): Károly Koppi, Piarist–Josefist. In: *Universitas Budensis. International Conference for the History of Universities on the Occasion of the 600th Anniversary of the Foundation of the University of Buda*. Ed. by László Szögi and Júlia Varga. Budapest, 239–243.
- BALOGH István (1983): Ráday Pál az 1712-15. évi országgyűlésen (Adalékok a protestánsok helyzetéhez a szatmári béke után). In: *A Ráday Gyűjtemény évkönyve* 3, 55–73.
- BALOGH Margit – GERGELY Jenő (1996) (szerk.): *Egyházak az újkori Magyarországon, 1790–1992*. Adattár. I. Bp.
- BALOGH Piroska (2000): „...ut nulla Historiarum vos unquam satietas capiat”: Koppi Károly történészprofesszori székfoglaló előadása 1784-ből. *Sic Itur ad Astra* 12. 4. 13–46.
- BALOGH Piroska (2008) (s. a. r.): *Fejezetek egy leveleskönyvből. Palásthy Márton levelei Koppi Károlyhoz 1780–1783*. Szeged (Fiatallológusok Füzetek XVIII–XIX. század).
- BÁNK József (1958): *Egyházi jog. Az egyházi alkotmányjog alapjai*. Bp.
- BÁNKÚTI Imre (1981): *A szatmári béke*. Bp. (Sorsdöntő történelmi napok 6).
- BARCSAY Ákos (2002): *Herrschaftsantritt im Ungarn des 18. Jahrhunderts. Studien zum Verhältnis zwischen Krongewalt und Ständetum im Zeitalter des Absolutismus*. St. Katharinen (Studien zur Neueren Geschichte).
- IFJ. BARTA János (1978): *A nevezetes tollvonás. II. József visszavonja rendeleteit*. Bp.
- BÁRTH Dániel (2010): *Benedikció és exorcizmus a kora újkori Magyarországon*. Bp. (*Fontes ethnologiae Hungaricae* 9).
- BÁRTH Dániel (2013) (szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. Bp.

- BEALES, Derek (2002): Joseph II. und der Josephinismus. In: Der Aufgeklärte Absolutismus im europäischen Vergleich. Hrsg. v. Helmut Reinalter, Harm Klueping. Wien, Köln, Weimar. 35–54.
- BEALES, Derek (2003): Prosperity and Plunder. European catholic monasteries in the age of revolution 1650–1815. Cambridge.
- BÉKEFI Remig (1892): A pilisi apátság története 1541–1814. Pécs (A zirci, pilisi, pásztói és szent-gothárdi apátságok története II).
- BÉKEFI Remig (1902a): A pásztói apátság története. 1702–1814. Bp. (A zirci, pilisi, pásztói és szent-gothárdi apátságok története IV.).
- BÉKEFI Remig (1902b): A pásztói apátság oklevéltára 1342–1812) . Bp. (A zirci, pilisi, pásztói és szent-gothárdi apátságok története V.).
- BELLÁGH Rózsa (1990): Szerencsi Nagy István, a Magyar Athenas folytatója. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve. 417– 433.
- BENDA Kálmán (1957b): Verseghy útja a magyar jakobinus mozgalomig. In: Kisfaludy Sándor (szerk.): Verseghy Ferenc (1757–1822). Szolnok, 4–13.
- BENDA Kálmán (1970): Habsburg-politika és rendi ellenállás a XVII. század elején. Történelmi Szemle 13:3. 404–427.
- BÉRENGER, Jean/KECSKEMÉTI Károly (2008): Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918. Bp.
- BERKI Feriz (1942): A magyarországi ortodox keleti egyház szervezése. Bp.
- BITSKEY István (1994): Magyarországi pálosok tanulmányai a Római Collegium Germanicum Hungaricumban (1602–1782). In: Pálos rendtörténeti tanulmányok. Válogatás a Budapesten, 1991. október 4–5-én megrendezett II. Nemzetközi Pálos Rendtörténeti Szimpózium anyagából. Szerk. Sarbak Gábor. Csorna (Varia Paulina I). 6–14.
- BITSKEY István (2008): Telekesy István egri püspök Róma-élménye. In: Rómából Hungáriába. A De Camillis János József munkácsi püspök halálának 300. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai. Nyíregyháza, 2006. szeptember 29–30. Szerk. Véghseő Tamás. Nyíregyháza (Collectanea Athanasiana I. 1.).
- BODI, Leslie (1995): Tauwetter in Wien. Zur Prosa der österreichischen Aufklärung 1781–1795. 2. Aufl. Wien (Schriftenreihe der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts).
- BÓNIS György (1935): A bírósági szervezet megújítása III. Károly korában. Bp. (Értekezések Eckhart Ferenc jogtörténeti szemináriumából 5).

- BÓNIS György (1965): *The Powers of Deputies in the Hungarian Feudal Diet (1790–1848)*. *Anciens pays et assemblées d'États – Standen en Landen* 37. 169–190.
- BONOMI, Eugen (1977): *Die ungarische Abtei Telki unter den Wiener Schotten (1702–1881)*. *Deutsche und ungarische Bauern bei Benediktinern*. München. (Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks, Reihe B, Bd. 35).
- BORÓVI József (2000): *Az esztergomi érseki egyházmegye felosztása. A besztercebányai, rosznyói, szepesi püspökségek alapítása 1776-ban*. Bp.
- BRANDL, Manfred (1974): *Marx Anton Wittola. Seine Bedeutung für den Jansenismus in deutschen Landen*. Steyr (Forschungen zur Geschichte der katholischen Aufklärung 1).
- BRUNERT, Maria-Elisabeth (1998) (Bearb.): *Die Beratungen des Fürstenrates in Osnabrück 1. 1645*. Münster (Acta Pacis Westphalicae, Serie III A, Bd. 3/1).
- BUCSAY Mihály (1977): *Geschichte des Protestantismus in Ungarn*. Bd. I. Wien.
- CHINORÁNYI Ede (1929): *Mátraverebélyi Szentkút kegyhely története*. Szentkút
- CHOBOT Ferenc (1917): *A váci egyházmegye történeti névtára*. II. k. Veszprém.
- CZÉKLI Béla (2003): *Batthyány I. József*. In: *Esztergomi érsekek 1001–2003*. Szerk. Beke Margit. Bp. 347–354.
- CSABA Jenő (1917): *Batthyány Alajos Ad amicam aurem című munkája*. Bp.
- CSEKEY István (1917): *A magyar trónöröklési jog: jogtörténelmi és közjogi tanulmány oklevélmellékletekkel*. Bp.
- CSIZMADIA Andor (1982): *Adam Franz Kollar und die ungarische rechtshistorische Forschung*. Wien (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte 398).
- DALBERG, Wilhelm et al. (1993): *Katholiken zwischen Tradition und Moderne. Das katholische Milieu als Forschungsaufgabe*. Westfälische Forschungen 43. 558–654.
- DANIEL, Ute (2001): *Kompendium Kulturgeschichte. Theorien, Praxis, Schlüsselwörter*. Frankfurt a. M.
- DANIEL, Ute (2004): *Alte und neue Kulturgeschichte*. In: *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Arbeitsgebiete – Probleme – Perspektiven*. 100 Jahre Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Hrsg. v. Günter Schulz u. a. Wiesbaden (VSWG Beiheft 169). 345–358.
- DARKÓ Jenő (1991): *A karlócai érsekség egyházszerkezete és görögkeleti népessége a XVIII. században az összeírások tükrében*. In: *A szerbek Magyarországon*. Szerk. Zombori István. Szeged. 113–127.

- DÉNESI Tamás (2006): Alsópapság, pasztoráció és egyházi irányítás a XVIII. századi veszprémi egyházmegyében. Doktori disszertáció (ELTE, kézirat).
- DEWALD, Jonathan (2002): Az európai nemesség 1400–1800. Ford. F. Nagy Piroska. Bp.
- DÓKA Klára (1997): Egyházi birtokok Magyarországon 18–19. században. Bp.
- DÓKA Klára (2000): A Győri Egyházmegye területi változásai. In: A Győri Egyházmegye ezer éve. Szerk. Kiss Tamás. Győr.
- ECKHART Ferenc (1941): A praecedentia kérdése a magyar rendi országgyűléseken. In: Notter Antal Emlékkönyv. Dolgozatok az egyházi jogból és a vele kapcsolatos jogterületekről. Szerk. Angyal Pál, Baranyai Jusztin, Móra Mihály. Bp., 172–180.
- EGGER Hanna (2000): Altenburg. In: Germania Benediktina III/1. Die benediktinischen Mönchs- und Nonnenklöster in Österreich und Südtirol. Bearb. v. Ulrich Faust und Waltraud Krassnig. St. Ottilien. 213–290.
- EMBER Győző (1934): A commissariatús provincialis felállítása Magyarországon 1723-ban. A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve. 4. 338–363.
- EMBER Győző (1940): A Magyar Királyi Helytartótanács ügyintézésének története. 1724–1848. Bp.
- EMBER Győző (1989): Az országgyűlések. In: Magyarország története 1686–1790. Főszerk. Ember Győző és Heckenast Gusztáv. Bp. (Magyarország története 4/1–2). 391–437.
- EMICH, Birgit (2005): Frühneuzeitliche Staatsbildung und politische Kultur. Für die Veralltäglichsung eines Konzepts. In: Was heißt Kulturgeschichte des Politischen? Hrsg. v. Barbara Stollberg-Rilinger. Berlin (ZHF Beiheft 35). 191–205.
- ESZTERHÁZY János (1901): Az Eszterházy család és oldalágainak leírása. Bp.
- FALLENBÜCHL Zoltán (1988) (összeáll.): Magyarország főméltóságai: az udvari méltóságok archontológiája. Bp.
- FARLATI, Daniel (1775): Illyrici sacri. Tomus Quintus. Ecclesia Jadertina cum suffraganeis, et Ecclesia Zagrabensis. Venetiis.
- FAZEKAS István (1993): A győri egyházmegye katolikus alsópapsága 1641–1714 között. Történelmi Szemle 35. 101–131.
- FEDeles Tamás (2005): A pécsi székeskáptalan és kanonokjai a 18. század első felében. In: A pécsi egyházmegye a 17–18. században. Szerk. Fedeles Tamás, Varga Szabolcs. Pécs. 204–245.
- FENNER, Christian (1996): Politische Kultur. In: Wörterbuch Staat und Politik. Hrsg. v. Dieter Nohlen. Piper. 4. Auflage. München. 565–572.

- FORGÓ András (2009a): A 18. század elején visszatérő szerzetesi közösségek mint a magyarországi rendi politika új szereplői. *Századok* 143. 5. 1105–1122.
- FORGÓ András (2009b): Esterházy Imre és az aulikus politika a 18. század első évtizedeiben. In: „Fényes palotákban, ékes kőfalokban.” *Tanulmányok az Esterházy-családról*. Szerk. Maczák Ibolya. Bp. 65–86.
- FORGÓ András (2010a): Ansiedlungspolitik und konfessionelle Konflikte auf den Landgütern der geistlichen Orden in Ungarn: am Beispiel der Tätigkeit der Zisterzienser und der Pauliner. In: *Kirchen als Integrationsfaktor für die Migranten im Südosten der Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert*. Hrsg. v. Rainer Bendel, Norbert Spannenberger Norbert. Münster (Kirche und Gesellschaft im Karpaten-Donauraum 1). 81–99.
- FORGÓ András (2010b): Görög szertartású püspökök a 18. század végi magyar országgyűlésen. *Egyháztörténeti Szemle* 11. 3. 26–47.
- FORGÓ András (2010c): Koppi Károly szerepe a 18. század végi nemesi-értelmiségi reformmozgalomban. In: *A piarista rend Magyarországon*. Szerk. Forgó András. Budapest. 127–149.
- FORGÓ András (2012a): Katolikus felvilágosodás és politikai reformmozgalom. Szerzetesek a megújulás szolgálatában. In: *Politikai elit és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon*. Szerk. Szijártó M. István, Szűcs Zoltán Gábor. Bp. 120–146.
- FORGÓ András (2012b): A politika kultúrtörténete. Egy „német” elmélet vitája és annak tanulságai. *Világtörténet* 2 (34). 3–4. 171–186.
- FORGÓ András (2013a): Az egyházi rend a szatmári megegyezés utáni rendi politikában. In: *Az 1712. évi pozsonyi diéta egy ciszterci szerzetes szemével*. Szerk. Forgó András. Pannonhalma–Veszprém (Fontes ex Archivo Sancti Martini editi I. / A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 32). 7–63.
- FORGÓ András (2013b): „Szabad-é az igaz katolikusnak a más vallásban lévőt megszenvedni?” Katolikus tolerancia a jozefinizmus korában. In: *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. Szerk. Bárh Dániel. Bp. 154–177.
- FÖLDVÁRI Sándor (1998): Bozsicskovics Bazil, az első körösi szerb katolikus püspök. *Vigilia* 63. 257–262.
- FRAKNÓI Vilmos (1922): A Habsburg-ház trónöröklési jogának megállapítása az 1687/88-ik évi országgyűlésen. Bp.
- FRAKNÓI Vilmos (1895): A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig. *Történeti tanulmány*. Bp.

- FRAKNÓI Vilmos (1921): Martinovics élete. Bp.
- FREVERT, Ute (2005) : Neue Kulturgeschichte: Konzepte und Herausforderungen. In: Neue Politikgeschichte. Perspektive einer historischen Politikforschung. Hrsg. v. Ute Frevert, Heinz-Gerhard Haupt. Frankfurt a. M. 7–25.
- FÜSSY Tamás (1902): A zalavári apátság története. A legrégibb időktől fogva napjainkig. Bp. (A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története VII).
- GAÁL Bernadett (2003): Leopold Alois Hoffmann életrajza 1792-ből. Lymbus. 273–284.
- GALLA Ferenc (1940–1941): A pálosrend reformálása a XVII. században. Regnum 4, 123–222.
- GALLA Ferenc (1942–1945): A püspökjelöltek kánoni kivizsgálásának jegyzőkönyvei a Vatikáni Levéltárban. Levéltári Közlemények 20–23. 141–187.
- GAVRILOVIĆ, Slavko (1991): A szerbség magyarországi bevándorlásának és megtelepedésének kérdései. In: A szerbek Magyarországon. Szerk. Zombori István. Szeged. 91–112.
- GERENCSÉR István (1942/43): A magyar felvilágosodás és a kegyes iskolák. Regnum 5. 326–371.
- GÓZSY Zoltán (2013): Az egyház normakommunikációs és mediátori szerepe a 18. században. In: Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon. Szerk. Bárh Dániel. Bp.
- GÓZSY Zoltán–VARGA Szabolcs (2009): Kontinuitás és reorganizáció a pécsi egyházmegye plébániahálózatában a 18. század első évtizedeiben, *Századok* 143. 1123–1163.
- GRANASZTÓI György (2004): A barokk győzelme Nagyszombatban. Tér és társadalom 1579–1711, Bp.
- GRÜGER, Heinrich (1978): Heinrichau. Die Geschichte eines schlesischen Zisterzienserklosters 1227–1977. Köln–Wien.
- GUSZAROVA, Tatjana (2005): A 17. századi magyar országgyűlések résztvevői. Levéltári Közlemények 76:2, 93–148.
- GYÁRFÁS Elemér (1925): Az erdélyi románok uniója s a román görög katolikus egyházi szervezet kifejlődése. Dicsőszentmárton (Az erdélyi katholicizmus múltja és jelene).
- HASELSTEINER, Hrost: Das Widerstandsrecht der Stände in Ungarn. ÖOH 16 (1974):2. 131–133.
- HECKENAST Gusztáv (2005): Ki kicsoda a Rákóczi szabadságharcban? Életrajzi adattár. s. a. r. Mészáros Kálmán. Bp.

- HEGYI Ferenc (1942/1943): Koppi Károly merkantilista eszméi és kereskedelmi akadémia tervezete. *Kereskedelmi Szakoktatás* 50. 177–186.
- HERMANN Egyed (1973): *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München.
- HERMANN István (2011): *A veszprémi római katolikus egyházmegye igazgatása a 18. században*. Doktori disszertáció (ELTE, kézirat).
- HERNÁDY Zsolt (2010): „A’ hazámnak fel-szenteltem fogytomig az én éltém”. Benyák Bernát hazafias költészete. In: *A piarista rend Magyarországon*. Szerk. Forgó András Bp. 469–497.
- HERSCHE, Peter (1971): *Erzbischof Migazzi und die Anfänge der jansenistischen Bewegung in Wien*. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 24. 280–309.
- HERSCHE, Peter (1977): *Der Spätjansenismus in Österreich*. Wien.
- HERVAY Ferenc Levente (1984): *Repertorium historicum ordinis cisterciensis in Hungaria*. Roma (Bibliotheca cisterciensis 7).
- HERVAY Ferenc Levente (1991): *A ciszterci rend története Magyarországon*. In: Lékai Lajos: *A ciszterciek. Eszmény és valóság*. Bp. 470–492.
- HODINKA Antal (1909): *A munkácsi görög katolikus püspökség története*. Bp.
- HODINKA Antal (1909): *A munkácsi görög katolikus püspökség története*. Bp.
- HODINKA Antal (1943): *Az ipeki szerb pátriárka Magyarországon való állandó letelepedésre adománylevelet kér I. Lipóttól*. Pécs.
- HÓMAN Bálint–SZEKFŰ Gyula (1935): *Magyar történet*. 4. kötet. Bp.
- HORVÁTH Ambrus (1940): *Koppi Károly működése*. Szeged.
- HORVÁTH Konstantin (1931): *Zirc története*. Veszprém.
- HORVÁTH Mihály (1873): *Magyarország történelme*. 7. kötet Bp.
- HÖLVÉNYI György (1998): *Antonio Lodovico Muratori hatása Magyarországon*. In: Jankovics József – Monok István – Nyerges Judit (szerk.): *A magyar művelődés és a kereszténység. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai*. Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14. Bp.–Szeged, II. k. 882–892.
- IRINYI József (1857): *Az 1790–91-ki 26-ik vallásügyi törvény keletkezésének történelme. Közjogi észrevételekkel a bécsi és linci békekötések alapján*. Pest, 1857.
- JEDIN, Hubert (1949–1975): *Geschichte des Konzils von Trient*. Bd. I–IV. Freiburg i. B.
- KALMÁR János (1989): *III. Károly és Magyarország 1711-ben*. *Levéltári Szemle* 39:4, 44–50.
- KALMÁR János (1997): *III. Károly magyar király kormányzati elveinek forrásáról*. In: *Habsburgok és Magyarország a XVI–XVIII. században (Tanulmányok)*. Szerk.: ifj. Barta János. Debrecen, 51–55.

- KALMÁR János (2007): Az 1708–1715. évi országgyűlés történetéhez. Habilitációs disszertáció.
- KALMÁR János (2011): Az 1708/09. évi ún. „labanc” országgyűlés. In: Országgyűlések – országos gyűlések. Szerk. Ballabás Dániel. Eger (Az Eszterházy Károly Főiskola Történettudományi Doktori Iskolájának kiadványai. Konferenciák, műhelybeszélgetések II), 55–68.
- KALMÁR János (2012): Szatmár 1711. Vég, folytonosság, kezdet. Századok 146. 875–886.
- KARÁCSONYI János (1926): Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig. Veszprém.
- KHAVANOVA Olga (2005): Az apák érdemeit a fiúkban jutalmazni... Az iskoláztatás privilégiuma Mária Terézia uralkodása idején. Századok 139:5. 1105–1129.
- KIRNER A. Bertalan (1935): A szobotisti baptisták. Egyháztörténeti jegyzetek. Bp.
- KIRNER A. Bertalan (1937): A nagylévárdi anabaptisták. Bp.
- KISBÁN Emil (1938–40): A magyar pálosrend története I–II. Bp.
- KISS Emil (1901): A magyarországi görög keleti egyház szervezete. Egyházi iskolai törvényei és szabályai. Bp.
- KLAIĆ, Vjekoslav (1915): Die kroatische pragmatische Sanktion. Vorgelegt in der feierlichen Sitzung der südslavischen Akademie der Wissenschaften und Künste in Zagreb am 23. Mai 1914. Aus dem „Rad Jugoslavenske Akademije (Band 206) übersetzt von Georg Szabo, Zagreb.
- KLUETING, Harm (1993): „Der Genius der Zeit hat sie unbrauchbar gemacht.” Zum Thema Katholische Aufklärung – Oder: Aufklärung im katholischen Deutschland des 18. Jahrhunderts. Eine Einleitung. In: Katholische Aufklärung, Aufklärung im katholischen Deutschland. Hrsg. v. Harm Klueting. Hamburg (Studien zum 18. Jahrhundert 15). 1–35.
- KÓKAY György (1992): Muratori és Révai Miklós. Vigília 57. 8. 583–587.
- KÓKAY György (1998a): Bessenyei és Muratori. In: A szétszórt rendszer. Tanulmányok Bessenyei György életművéről. Szerk. Csorba Sándor, Margócsy Klára. Nyíregyháza. 36–44.
- KÓKAY György (1998b): Muratori és Magyarország. Muratori műveinek hazai elterjedtsége a 18. században. Magyar Könyvszemle 114. 193–207.
- KOLL, Malachias (1834): Das Stift Heiligenkreuz in Oesterreich mit den dazu gehörigen Pfarreyen und Besitzungen sammt dem vereinigten Stifte St. Gotthard in Ungarn.
- KOLLÁNY Ferenc (1900): Esztergomi kanonokok 1100–1900. Esztergom.

- KOLTAI András (2005): Császárhű, bőkezű, remete. Esterházy Imre hercegprímás, Limes 18. 5–21.
- KOLTAI András (2007): Bevezetés a piarista rend magyarországi történetének forrásaiba és irodalmába. Bp. (Magyarország piarista múltjából 1).
- KONTLER László (2006): William Robertson. Skót történetek és német identitások. Fordítás és recepció a felvilágosodás korában. Korall 23. 133–154.
- KÓNYI Mária (1932): Az 1715–22 évi rendszeres bizottság javaslatai (Systema politico oeconomico-militare), A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve 2. 137–184.
- KOSÁRY Domokos (1989): A művelődés késő barokk változatai. In: Magyarország története 1686–1790. Főszerk. Ember Győző és Heckenast Gusztáv. Bp. (Magyarország története 4/1–2). 763–824
- KOSÁRY Domokos (1996): Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. 3. kiadás. Bp.
- KOVÁCS Ákos András (2011): „Németországba a Politiával.” Egy politikai fogalom használatáról Magyarországon a 18–19. század fordulóján. In: Terek, tervek, történetek. Az identitás történetének térbeli keretei 2. Szerk. Cieger András. Bp. 37–58.
- KOVÁCS Ákos András (2012): Egy 18. század végi életút eszméletörténeti értelmezésének lehetőségei: Debreczeni Bárány Péter (1763–1829). Doktori disszertáció (ELTE, kézirat).
- KOVÁCS Ákos András–SZÜCS Zoltán Gábor (2009): Hogyan olvassuk a 18. század politikai irodalmát? Egy kutatási projekt keretei. Korall 35. 147–175.
- KOVÁCS, Elisabeth (1979) (Hg.): Katholische Aufklärung und Josephinismus. München.
- KOVÁCS, Elisabeth (1992): Aufklärung und Jansenismus im thesesianischen Österreich. In: Österreichische Philosophie zur Zeit der Revolution und Restauration (1750–1820). Hrsg. v. Michael Benedikt. Wien, 385–400.
- KOVÁCS, Elisabeth (1993): Katholische Aufklärung und Josephinismus. Neue Forschungen und Fragestellungen. In: Katholische Aufklärung, Aufklärung im katholischen Deutschland. Hrsg. v. Harm Klueting. Hamburg (Studien zum 18. Jahrhundert 15). 246–259.
- KOVÁCS Ignác (1910): A borsmonostori apátság története. Sopron.
- KOVÁCS Imre (1991): A türjei Premontrei Prépostság története. Zalaegerszeg (Zalai Gyűjtemény 32).
- KOWALSKÁ, Ewa (2006): Der politische Kampf um Toleranz in Ungarn nach 1790 im Licht der zeitgenössischen Publizistik. In: Konfessionelle Pluralität als Herausforderung. Koexistenz und Konflikt in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. Winfried Eberhard zum 65.

- Geburtstag. Hrsg. v. Joachim Bahlcke, Karen Lambrecht und Hans-Christian Maner. Leipzig, 619–631.
- KRAUS, Hans-Christof – NICKLAS (2007), Thomas: Einleitung. In: Geschichte der Politik. Alte und neue Wege. Hrsg. v. Hans-Christof Klaus, Thomas Nicklas. München. 1–12.
- KREUZER, Anton (1975): Geschichte Südmährens. Bd. I. Von der Frühzeit bis zum Untergang der Donaumonarchie 1918. Geislingen/Steige.
- KUHN, Elmar L. (2007): A pálosok osztrák tartománya. In: Decus Solitudinis: Pálos évszázadok, szerk. Sarbak Gábor, Bp.(Rendtörténeti konferenciák 4/1). 66–107.
- LACKO, Michael (1966): The Union of Užhorod. Cleveland–Rome.
- LANDWEHR, Achim (2003): Diskurs – Macht – Wissen. Perspektiven einer Kulturgeschichte des Politischen. Archiv für Kulturgeschichte 85. 71–117.
- LE GOFF, Jacques (1971) : Is politics still the backbone of history? Daedalus 100. 1–19.
- LECHNER, Gregor (2000): Göttweig. In: Germania Benediktina III/1. Die benediktinischen Mönchs- und Nonnenklöster in Österreich und Südtirol. Bearb. v. Ulrich Faust und Waltraud Krassnig. St. Ottilien. 768–844.
- LÉH István (1998): Catalogus religiosorum Provinciae Hungariae Ordinis Scholarum Piarum / A magyar piarista rendtartomány történeti névtára 1666–1997. S. a. r. Koltai András. Bp.
- LEHNER, Ulrich L.–PRINTY, Michael (2010) (eds.): A Companion to the Catholic Enlightenment in Europe. Leiden.
- LEHNER, Ulrich (2010): What is „Catholic Enlightenment”? History Compass 8. 166–178.
- LEVIN, Michael J. (2002): A new world order: The Spanish campaign for precedence in Early Modern Europe. Journal of Early Modern History 6. 233–264.
- LUKÁCS László (1978–1995): Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S. I. Romae.
- LUKÁCS László (1989): A független magyar jezsuita rendtartomány kérdése és az osztrák abszolutizmus (1649–1773). Szeged (Adattár a 16-18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 25).
- MACHILEK, Franz (1973): Die Zisterzienser in Böhmen und Mähren. Archiv für Kirchengeschichte von Böhmen–Mähren–Schlesien 3. 185–220.
- MAKLÁRY Ákos (2008): Az apostoli vikariátus intézménye a 17. században. In: Rómából Hungáriába. A De Camillis János József munkácsi püspök halálának 300. évfordulójára rendezett konferencia tanulmányai. Szerk. Véghseő Tamás. Nyíregyháza, 2008. 149–159.
- MÁLNÁSI Ödön (1933): Gróf Csáky Imre bíbornok élete és kora (1672–1732). Kalocsa.
- MÁLYUSZ Elemér (1939): A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus. Bp.

- MÁLYUSZ Elemér (2002): Magyarország története a felvilágosodás korában. Szerk. Soós István, Bp.(Millenniumi magyar történelem).
- MARCZALI Henrik (1907): Az 1790/91-iki országgyűlés. Bp.
- MERGEL, Thomas (2002): Überlegungen zu einer Kulturgeschichte der Politik. Geschichte und Gesellschaft 28. 574–606.
- MERKLE, Sebastian (1965): Die katholische Beurteilung des Aufklärungszeitalters. In: Sebastian Merkle ausgewählte Reden und Aufsätze. Anlässlich seines 100. Geburtstags in Verbindung mit dem Sebastian-Merkle-Institut der Unversität Würzburg. Hrsg. v. Theobald Freudenberger. Würzburg (Quellen und Forschungen zur Geschichte des Bistums und Hochstifts Würzburg 17). 361–413.
- MESZLÉNYI Antal (1934): A jozefinizmus kora Magyarországon 1780–1846. Bp.
- MESZLÉNYI Antal (1970): A magyar hercegprímások arcképsorozata (1707–1945). Bp.
- MICHAUD, Claude (1983): Felvilágosodás, szabadkőművesség és politika a 18. század végén. Fekete János gróf levelezése. Századok 117. 558–599.
- MIHALIK Béla (2013): Plébános és közösség a 18. század közepi egri egyházmegyében. In: Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon. Szerk. Bárth Dániel. Bp. 85–99.
- MILLEKER Bódog (1890): A verseci görög keleti szerb püspökség múltja. Temesvár.
- MITROFANOV, Pavel (1910): Joseph II. Seine politische und kulturelle Tätigkeit. Wien, Leipzig.
- MOLNÁR Antal (2005): Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században. Bp. (METEM Könyvek 49).
- MOLNÁR Antal (2006): A bátai apátság és népei a török korban. Bp. (METEM Könyvek 56).
- MOLNÁR Antal (2008): A szerb ortodox egyház önazonosságának alakulása a breszti unió után. In: Rómából Hungáriába. A De Camillis János József munkácsi püspök halálának 300. évfordulójára rendezett konferencia tanulmányai. Szerk. Véghseő Tamás. Nyíregyháza. 43–55.
- MOLNÁR Szulpic (1906): A Pannonhalmi Főapátság története. Negyedik korszak. Nagy háborúk kora, a magyar Szent-Benedek-Rend fölőszlása és föléledése 1535–1708. Bp. (A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története IV).
- MUSSBACHER, Norbert (1982): Die Bemühungen Lilienfelds um die Wiedererrichtung der Abtei Zirc, 1659–1814. Analecta Cisterciensia 38. 22–42.
- NAGY Iván (1857–1868): Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Pest I–XIII. kötet.

- NAGY J. Győző– KLEKNER Tibor (1941): A két Althann váci püspöksége 1718–1756. Vác.
- NÉMETH Ambrus (1907): A pannonhalmi főapátság története. Ötödik korszak. A magyar Szent-Benedek-Rend megerősödése és bukása az állami mindenhatósággal szemben, 1709–1802. Bp. (A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története V).
- NIKLAS, Thomas (2004): Macht – Politik – Diskurs. Möglichkeiten und Grenzen einer Politischen Kulturgeschichte. Archiv für Kulturgeschichte 28. 1–25.
- NILLES, Nicolaus (1885): Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris corone S. Stephani maximam partem nunc primum ex variis tabulariis, Romanis Austriacis, Hungaricis, Transilvanis, Croaticis, Societatis Jesu aliisque fontibus accessu difficultibus erutae. Oeniponte.
- ORTVAY Tivadar (1905): Pozsony város utcái és terei. A város története utca- és térnevekben. Pozsony (reprint: Bp., 1991).
- PACHER Donát (1912): A dömlői apátság története. Bp. (A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története XII A).
- PAJKOSSY Gábor 1977 (összeáll.): Az 1790-91/67. tc. 1825/27, 8, 9 és 15. tc. alapján létrejött rendszeres regnikolárius bizottságok kiadványainak bibliográfiája. Bp.
- PÁLFFY (2010): Magyarország és a Habsburg Monarchia a 16. században. Bp. (História Könyvtár).
- PÁLFFY Géza (2004): Koronázási lakomák a 15–17. században. Századok 138:5, 1005–1101.
- PALLMANN Péter (1914): A magyar piaristák II. József uralkodása alatt. Kolozsvár.
- PEHM [MINDSZENTY] József (1934): Padányi Biró Márton veszprémi püspök élete és kora. Zalaegerszeg.
- PELESZ, Julian (1878–1880): Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom. Würzburg–Wien.
- PETRIK Géza (1891) (szerk.): Magyarország bibliographiája 1712–1860. 3. kötet. Bp.
- PFEIFFER János (1946): A veszprémi egyházmegye legrégebbi egyházlátogatásai (1554–1760). Veszprém (A veszprémi egyházmegye múltjából 10).
- PFEIFFER János (1987): A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630–1950). Püspökei, kanonokjai papjai. München. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae 8).
- PRERADOVICH, Nikolaus v. (1959): Die soziale Herkunft der österreichischen Kirchenfürsten (1648–1918). In: Festschrift Karl Eder zum siebzigsten Geburtstag, Hrsg. v. Helmut J. Mezler–Andelberg. Innsbruck. 223–244
- PETROVIĆ, Marija (2012): Austrian Enlightenment the Orthodox way. The Church Calendar of the Habsburg Serbs and the Josephinist Reforms. In: Encounters in Europe's Southeast.

- The Habsburg Empire and the Orthodox World in the Eighteenth and Nineteenth Centuries. Ed. by Harald Heppner, Eva Posch. Bochum (The Eighteenth Century and the Habsburg Monarchy. International Series 5). 45–54.
- PIRIGYI István (1990): A magyarországi görög katolikusok története. I–II. k. Nyíregyháza.
- PIRIGYI István (2002): Kőrösi görög katolikus püspökség. In: Magyar Katolikus Lexikon. Főszerk. Diós István. VII. köt. Budapest. 370–371.
- PLONGERON, Bernard (1979): Was ist katholische Aufklärung? In: In: Katholische Aufklärung und Josephinismus. Hrsg. v. Elisabeth Kovács München. 11–57.
- POÓR János (1998) (vál.): Hajnóczy József. Bp.
- POÓR János (2006): Az osztrák örökösödési háború, Bp.
- PRAŽAK, Richard (1967): Josef Dobrovský als Hungarist und Finno-Ugrist. Brno.
- PRUZSINSZKY Sándor (2002): Természetjog és politika a XVIII. századi Magyarországon. Bp.
- RAAB Heribert (1986): Bischof und Fürst der Germania Sacra zwischen Westfälischem Frieden und Säkularisation. In: Der Bischof in seiner Zeit. Bischofstypus und Bischofsideal im Spiegel der Kölner Kirche. Festgabe für Joseph Kardinal Höffner, Erzbischof von Köln, hrsg. v. Peter Berglar und Odilo Engels. Köln. 315–348.
- RADICH, Emilian Edler von (1886): Die orthodox-orientalischen Partikularkirchen in den Ländern der ungarischen Krone. Eine Rechtsgeschichtliche Abhandlung. Bp.
- RAJECZKY Benjámin (1991): A pásztoi apátság az újkorban. Pásztó (Tanulmányok Pásztó történetéből 2.).
- RAPF, Cölestin–FERENCZY, Heinrich (2002): Wien, Schotten. In: Germania Benediktina III/3. Die benediktinischen Mönchs- und Nonnenklöster in Österreich und Südtirol. Bearb. v. Ulrich Faust OSB und Waltraud Krassnig. St. Ottilien 2002. 779–818.
- REDEN-DOHNA, Armgard von (1982): Reichsstandschaft und Klosterherrschaft. Die schwäbischen Reichsprälaten im Zeitalter des Barock. Wiesbaden (Institut für Europäische Geschichte Mainz, Vorträge 78).
- REICHERT, Franz Rudolf (1972): Gottfried Bessel (1672–1749). Diplomat in Kurmainz – Abt von Göttweig, Wissenschaftler und Kunstmäzen (Quellen und Abhandlungen zur mittelhheinischen Kirchengeschichte 16).
- REINHARD, Wolfgang (1983): Zwang zur Konfessionalisierung? Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters. Zeitschrift für historische Forschung 10. 257–277.
- REINHARD, Wolfgang (2001): Was ist europäische politische Kultur? Versuch zur Begründung einier politischen Historischen Anthropologie. Geschichte und Gesellschaft 27. 593–616.

- RIEDEL, Julia Anna (2012): Bildungsreform und geistliches Ordenswesen im Ungarn der Aufklärung. Die Schulen der Piaristen unter Maria Theresia und Joseph II. Stuttgart (Contubernium. Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte 77).
- ROHRSCHEIDER, Michael (2010): Die beargwöhnte Republik. Die politische Kultur der Vereinigten Niederlande in den Gesandtschaftsberichten des französischen Gesandten Abel Servien (1647). In: Diplomatie, Medien, Rezeption. Aus der editorischen Arbeit an den Acta Pacis Westphalicae. Hrsg. von Maria-Elisabeth Brunert und Maximilian Lanzinner. Münster (Schriftenreihe der Vereinigung zur Erforschung der Neueren Geschichte 32). 183–209.
- ROSSEAUX, Ulrich (2010): Friedensverhandlungen und Öffentlichkeit. Der Westfälische Friedenskongress in den zeitgenössischen gedruckten Zeitungen. In: Diplomatie – Medien – Rezeption. Aus der editorischen Arbeit an den Acta Pacis Westphalicae. Hrsg. v. Maria-Elisabeth Brunert, Maximilian Lanzinner. Münster (Schriftenreihe der Vereinigung zur Erforschung der Neueren Geschichte 32), 21–54.
- ROZNIK Rajnér (1948): Szentkuti kegyhely rövid története. Salgótarján.
- RÖDDER, Andreas (2006): Klios neue Kleider. Theoriedebatten um eine Kulturgeschichte der Politik in der Moderne. Historische Zeitschrift 283. 657–688.
- SCHILLING, Heinz (1981): Konfessionskonflikt und Staatsbildung. Eine Fallstudie über das Verhältnis von religiösem und sozialem Wandel in der Frühneuzeit am Beispiel der Grafschaft Lippe. Gütersloh (Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte 48).
- SCHILLING, Heinz (2002): Das Alte Reich – ein teilmodernisiertes System als Ergebnis der partiellen Anpassung an die frühmodernen Staatsbildung in den Territorien und den europäischen Nachbarländern. In: Imperium Romanum – Irregulare Corpus – Teutscher Reichs-Staat. Das Alte Reich im Verständnis der Zeitgenossen und der Historiographie. Hrsg. v. Matthias Schnettger. Zabern, Mainz. (VIEG Abteilung für Universalgeschichte, Beiheft 57). 279–291.
- SCHINDLING, Anton (1988): Theresianismus, Josephinismus, katholische Aufklärung. Zur Problematik und Begriffsgeschichte einer Reform. Würzburger Diözesan-Geschichtsblätter 50. 215–224.
- SCHINDLING, Anton (1991): Die Anfänge des Immerwährenden Reichstags zu Regensburg. Ständevertretung und Staatskunst nach dem Westfälischen Frieden. Mainz (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, Abteilung Universalgeschichte 143).

- SCHINDLING, Anton (2007): Die katholische Aufklärung in der deutschen Geschichte des 18. Jahrhunderts. 12 Thesen. In: Universitas. Die mittelalterliche und frühneuzeitliche Universität im Schnittpunkt wissenschaftlicher Disziplinen. Georg Wieland zum 70. Geburtstag. Hrsg. v. Oliver Auge, Cora Dietl, unter Mitarbeit v. Andrea Fausel. Tübingen, Basel. 245–251.
- SCHNEIDER, Bernhard (1998): „Katholische Aufklärung“: Zum Werden und Wert eines Forschungsbegriffs. *Revue d'histoire ecclésiastique* 93. 354–397.
- SCHNETTGER, Matthias (2003): Rang, Zeremoniell, Lehnsysteme. Hierarchische Elemente im europäischen Staatensystem der Frühen Neuzeit. In: Die frühneuzeitliche Monarchie und ihr Erbe. Festschrift für Heinz Duchhardt zum 60. Geburtstag. Hrsg. v. Ronald G. Asch, Johannes Arndt, Matthias Schnettger. Münster. 179–195.
- SCHNETTGER, Matthias (2007): Von der „Kleinstaaterei“ zum komplementären Reichs-Staat. Die Reichsverfassungsgeschichtsschreibung seit dem Zweiten Weltkrieg. In: Geschichte der Politik. Alte und neue Wege. Hrsg. v. Hans-Christof Klaus, Thomas Nicklas. München. 129–153.
- SCHWARTNER Márton (1791): *De gente Croviaca, Hungaria Regum stirpis Arpadianae haereditario successionis juri non adversa*. Pestini.
- SCHWICKER, Johann Heinrich (1880): Politische Geschichte der Serben in Ungarn. Nach archivarischen Quellen dargestellt. Bp.
- SIPTÁR Dániel (2009): A ciszterciek XVII–XVIII. századi visszatérése Magyarországra. In: A ciszterci rend Magyarországon és Közép-Európában. Szerk. Guitman Barnabás (Rendtörténeti konferenciák 5.). Bp. 293–316.
- SIPTÁR Dániel (2010): A szentgyörgyi piarista rendház és gimnázium a „Kora újkori szerzetesi intézmények adattárában”. In: A piarista rend Magyarországon. Szerk. Forgó András. Budapest. 84–103.
- SOÓS Imre (1985): Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése. Bp. (Az Egri Főegyházmegye Schematismusa – Schematismus Archidioecesis Agriensis 2)
- SÖRÖS Pongrác (1904): A bakonybéli apátság története. A Pannonhalmától való függés kora 1548-tól napjainkig. Bp. (A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története IX).
- SÖRÖS Pongrác (1912): Az elenyészett apátságok. Bp. (A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története XII).
- STEFANCSIK Benedek Konrád (é. n.): Az 1764/65-i országgyűlés. Kassa.
- STOLLBERG-RILINGER, Barbara (1997): Zeremoniell als politisches Verfahren. Rangordnung und Rangstreit als Strukturmerkmale des frühneuzeitlichen Reichstags. In: Neue Studien

- zur frühneuzeitlichen Rechtsgeschichte. Hrsg. v. Johannes Kunisch. Berlin (ZHF Beiheft 19). 91–132.
- STOLLBERG-RILINGER, Barbara (2002): Die zeremonielle Inszenierung des Reiches, oder: Was leistet der kulturalistische Ansatz für die Reichsverfassungsgeschichte? In: Imperium Romanum – Irregulare Corpus – Teutscher Reichs-Staat. Das Alte Reich im Verständnis der Zeitgenossen und der Historiographie. Hrsg. v. Matthias Schnettger. Mainz. (VIEG Abteilung für Universalgeschichte, Beiheft 57). 233–246.
- STOLLBERG-RILINGER, Barbara (2005): Was heißt Kulturgeschichte des Politischen? Einleitung. In: Was heißt Kulturgeschichte des Politischen? Hrsg. v. Barbara Stollberg-Rilinger. Berlin (ZHF Beiheft 35). 9–24
- STOLLBERG-RILINGER, Barbara (2008): Des Kaisers alte Kleider. Verfassungsgeschichte und Symbolsprache des Alten Reiches. München.
- STRADAL, Helmuth (1973): Die Prälaten – Grundlagen und Ausbildung der geistlichen Landstandschaft. In: Herrschaftsstruktur und Ständebildung. Beiträge zur Typologie der österreichischen Länder aus ihren mittelalterlichen Grundlagen. Bd. 3. München (Sozial- und Wirtschaftshistorische Studien), 53–115.
- STRAUSS, Leo (1999): Természetjog és történelem. Bp.
- SZALAY László (1861): A magyarországi szerb telepek jogviszonya az államhoz. Pest.
- SZAUDEK József (1973): L. A. Muratori két erkölcsstani műve a XVIII. századi magyar irodalomban. Irodalomtörténeti Közlemények 77. 171–179.
- SZÁNTÓ Konrád (1985): A katolikus egyház története. 2. kötet. Bp.
- SZEBENI Olivér (1998): Anabaptisták. A reformáció harmadik ága. Bp.
- SZEDLÁK Dezső (1925): Koppi Károly élete és munkássága. (Dissertatio). Kézirat. Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára [V 53/21e].
- SZELESTEI N. László (1983): Hamis impresszumú könyvek a 18. századi Magyarországon (Magyar evangélikus énekeskönyvek). Magyar Könyvszemle 99. 292–305.
- SZELESTEI N. László (1991): Hamis impresszumú könyvek a 18. századi Magyarországon II. Magyar Könyvszemle 107. 343–353.
- SZELESTEI N. László (2000): Lodovico Antonio Muratori művei Magyarországon a 18. század második felében. Magyar Könyvszemle 116. 27–43.
- SZELESTEI N. László (2010): Esmék és arcok a 18. századi Magyarországról. Bp.
- SZEREDY József (1885): Egyházjog. Különös tekintettel a Magyar Szent Korona területének egyházi viszonyaira, valamint a keleti és a protestáns egyházakra. I. köt. Pécs.
- SZIJÁRTÓ M. István (2005): A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés. Bp.

- SZIJÁRTÓ M. István (2006): Az országgyűlési naplók forrásértéke – avagy a történelem, mint konstrukció. In: Uő: Nemesi társadalom és politika. Tanulmányok a 18. századi magyar rendiségről. Bp., 242–254.
- SZIJÁRTÓ M. István (2009a): A kora újkori magyar rendiség az újabb szakirodalomban I–II. *Aetas* 24:3, 83–111; 24:4, 111–138.
- SZIJÁRTÓ M. István (2009b): A vallási kérdés az országgyűléseken a 18. század első évtizedeiben. In: Katolikus megújulás és barokk Magyarországon. Különös tekintettel a Dél-Dunántúlra (1700–1740). Szerk.: Gözsy Zoltán, Varga Szabolcs, Vértesi Lázár. Pécs (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis VII), 87–101.
- SZIJÁRTÓ M. István (2010): Montpellier, Vendée, a történész és az elbeszélés. *Korall* (11) 39, 175–197.
- SZIJÁRTÓ M. István (2012): A „konfesszionális rendiségtől az „alkotmányos rendiségig”. Lehetőségek és feladatok a 18. századi magyar rendiség kutatásában. *Történelmi Szemle* 54:1, 37–62.
- SZILÁGYI Márton (2009): Vallás, felvilágosodás, irodalom. *Korunk* 20:10. 12–19.
- SZINNYEI József (1891–1914): Magyar írók élete és munkái I–XIV. kötet. Bp.
- SZINNYEI József, ifj. 1883 (szerk.): Dugonics András följegyzései. Bp.
- SZŐCS Gábor (1983): A szabadkőművesség és a felvilágosult abszolutizmus viszonya a Habsburg Monarchiában. In: Összehasonlító jogtörténet. Bogár Elek-Emlékkönyv. Szerk. Horváth Pál, Révész T. Mihály Bp. 271–281.
- SZÜCS Zoltán Gábor (2011): Természet, jog, teológia. Egy fejezet a 18. századi politikai diskurzus történetéből Magyarországon. *Aetas* 26. 2. 99–115.
- TERPLÁN Zoltán 1998: A Crouy-Chanel család. Az Árpád-ház leszármazottai? *Élet és Tudomány* 53. 522–523.
- TIMKÓ Imre (1971): Keleti kereszténység, keleti egyházak. Bp.
- TIMON Ákos (1917): Magyar állam és jogtörténet: különös tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére. 5. kiadás. Bp.
- TÖRÖK József–LEGEZA László–SZACSVAY Péter (2006): Pálosok. 2. kiadás. Bp. (Szerzetesrendek a Kárpát-medencében).
- TRENCSÉNYI Balázs (2007): A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok. Bp.
- TURBA, Gustav (1906): Die pragmatische Sanktion mit besonderer Rücksicht auf die Länder der Stephanskronen: neues zur Entstehung und Interpretation 1703–1744. Wien.
- TURBA, Gustav (1911): Die Grundlagen der pragmatischen Sanktion, I. Ungarn. Leipzig und Wien. (Wiener staatswissenschaftliche Studien 10).

- TUSOR Péter (2008): Felekezetszerveződés a kora újkorban. *Vigilia* 73:1. 12–18.
- UDVARI István (1994): Bacsinszky András püspök, (1732–1772–1809) a ruszin felvilágosodás képviselője. In: Uő.: *Ruszinok a XVIII. században. Történelmi és művelődéstörténeti tanulmányok*. 2. kiadás. Nyíregyháza. 196–216.
- UDVARI István (1997): Bacsinszky András munkácsi és Tarkovics Gergely eperjesi megyéspüspök kapcsolata Szabolcs vármegyével és a Hajdúsággal. *Szabolcs-szatmárberegi levéltári évkönyv* 12.137–161.
- VADÁSZ Géza (1984): A Benyák-ügy (Adatok Székesfehérvár felvilágosodás kori történetéhez). *Irodalomtörténeti közlemények* 88. 649–667.
- VAJNÁGI Márta (2003): Új hivatali nemesség Magyarországon a 18. század második felében. *Sic itur ad astra* 15. 2–3. 175–226.
- VAJNÁGI Márta (2004): A Szent Római Birodalom jólétének záloga. A német-római császár megválasztása és megkoronázása egy 1746-os nyomtatvány tükrében. *Világtörténet* 26, tavasz-nyár. 3–30.
- R. VÁRKONYI Ágnes (2006): II. Rákóczi Ferenc és a jezsuiták. In: *A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig*. Szerk. Szilágyi Csaba. Piliscsaba (Rendtörténeti konferenciák 2).163–189.
- R. VÁRKONYI Ágnes–KIS Domokos Dániel szerk. (2004): *A Rákóczi-szabadságharc*. Bp. (Nemzet és emlékezet).
- VÉGHSEŐ Tamás (2011): „...mint igaz egyházi ember”. A történelmi Munkácsi Egyházmegye görög katolikus egyházának létrejötte és 17. századi fejlődése. Nyíregyháza.
- VELICS László (1914): *Vázlatok a magyar jezsuiták múltjából*. III. Bp.
- VONSIK Imre (1991): *Mátraverebély–Szentkút kegyhely története*. Bp.
- WALTER, Peter (2011): „Weil nicht sein kann, was nicht sein darf.” Zum schweren Stand der Katholischen Aufklärung. In: *Inquisition und Buchzensur im Zeitalter der Aufklärung*. Hrsg. v. Hubert Wolf. Paderborn (Römische Inquisition und Indexkongregation 16).
- WELLMANN Imre (1940–1941): Rendi állás és hivatali rang a XVIII. század-eleji kormányhatóságokban. *Levéltári Közlemények* 18–19, 250–302.
- WINTER, Eduard (1943): *Der Josephinismus und seine Geschichte. Beiträge zur Geistesgeschichte Österreichs 1740–1848*. Brünn–München–Wien.
- WINTER, Eduard (1962): *Der Josephinismus. Die Geschichte des österreichischen Reformkatholizismus 1740–1848*. Berlin.
- ZLABINGER, Eleonore (1970): *Lodovico Antonio Muratori und Österreich*. Innsbruck.

- ZLINSZKY János (2001): A szentgotthárdi ciszterci-rendi apátság kegyúri jogai. In: Pázmány Péter és kora. Szerk. Hargittay Emil. (Pázmány Irodalmi Műhely, Tanulmányok 2). Piliscsaba. 109–139.
- ZLINSZKYNÉ Sternegg Mária (1981): A szentgotthárdi ciszterci apátság története és művészetének emlékei (1183–1878). In: Szentgotthárd. Helytörténeti, művelődéstörténeti, helyismereti tanulmányok. Szerk. Kuntár Lajos és Szabó László. Szombathely. 365–540.
- ZSILINSZKY Mihály (1888): Az 1708-ki pozsonyi országgyűlés történetéhez. Bp. (Értekezések a történelmi tudományok köréből 13, XI.).
- ZSILINSZKY Mihály (1889): Egy forradalmi zsinat története (1707–1715). Budapest.
- ZSILINSZKY Mihály (1897): Az országgyűlés vallásügyi tárgyalásai a reformatiótól kezdve. IV. k. Bp. (A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadványai).